

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі
Министерство образования и науки Республики Казахстан

Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы
Национальная академия образования имени И. Алтынсарина

«Қазақстанның киелі орындары – Қазақстанның киелі жерлерінің географиясы» жобасы бойынша тәрбие жұмысының үлгілері»

Әдістемелік ұсынымдар

«Модели воспитательной работы по проекту «Духовные святыни Казахстана - Сакральная география Казахстана»

Методические рекомендации

Нұр-Сұлтан
2019

Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы Ғылыми кеңесімен баспаға ұсынылды (2019 жылғы 14 маусымындағы № 5 хаттамасы)

Рекомендовано к изданию Ученым советом Национальной академии образования им. И. Алтынсарина (протокол № 5 от 14 июня 2019 года)

«Қазақстанның киелі орындары – Қазақстанның киелі жерлерінің географиясы» жобасы бойынша тәрбие жұмысының үлгілері». Әдістемелік ұсынымдар. – Нұр-Сұлтан: Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2019. – 258 б.

«Модели воспитательной работы по проекту «Духовные святыни Казахстана - Сакральная география Казахстана». Методические рекомендации.- Нұр-Сұлтан: НАО имени И. Алтынсарина, 2019. – 258 с.

Әдістемелік ұсынымдарда жалпы білім беру ұйымдарында жалпыұлттық «рухани жаңғыру» бағдарламасы аясындағы «Қазақстанның киелі орындары – Қазақстанның киелі жерлерінің географиясы» жобасы бойынша тәрбие жұмысын ұйымдастырудың ерекшеліктері көрсетілген. Оқу пәндері және сабақтан тыс жұмыстар барысында тәрбие тұжырымдамасы негіздерінің 8 бағыты бойынша тәрбие жұмысын ұйымдастыру бойынша берілген әдістемелік ұсыныстар қызығушылық тудырады

Бұл материалдар педагог қызметкерлерге, әдістемелік кабинеттерге және балаларға қосымша білім беру орталықтарына әдістемелік көмек көрсетеді.

В методических рекомендациях раскрыты особенности организации воспитательной работы в общеобразовательных организациях в рамках проекта «Духовные святыни Казахстана - Сакральная география Казахстана» общенациональной программы «Рухани Жаңғыру». Наибольший интерес представляют рекомендации по организации воспитательной работы в ходе обучения через учебные предметы и в рамках внеклассной работы по 8 направлениям воспитательного процесса.

Эти материалы окажут методическую помощь педагогическим работникам, методическим службам и центрам дополнительного образования.

© Ы. Алтынсарин атындағы
Ұлттық білім академиясы, 2019.

© Национальная академия образования
им. И. Алтынсарина, 2019.

Кіріспе

Қазақстан Республикасының Білім туралы Заңында «әрбір адамның зияткерлік дамуы, психикалық-физиологиялық және жеке ерекшеліктері ескеріле отырып, халықтың барлық деңгейдегі білімге қолжетімділігі, білім берудің зайырлы, гуманистік және дамытушылық сипаты, азаматтық құндылықтардың, адам өмірі мен денсаулығының, жеке адамның еркін дамуының басымдығы, жеке адамның білімдарлығын ынталандыру және дарындылығын дамыту мәселелері» атап көрсетілген [1].

Қазақстан Республикасының жалпы білім беру жүйесінің алдында рухани байлықты, моральдық тазалықты, дене бітімін жетілдіруді, бәсекеге қабілеттілікті, прагматизмді, ұлттық бірегейлікті сақтау, білімнің салтанат құруын, эволюциялық дамуы мен сана-сезімінің ашықтығын, әлеуметтік рөлдердің жүйесін толықтай орындауға қабілетті, ХХІ ғасырдың лайықты өмірін қалыптастыруға қабілетті жан-жақты және үйлесімді дамыған тұлғаны тәрбиелеу міндеті тұр.

Н.Ә.Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру» бағдарламалық мақаласындағы ауқымды идеяларды тереңдетіп оқыту мен жүзеге асыру мектептердің тәрбие жұмысының ерекшелігі болып табылады. Онда қазақ ұлтының алдағы жылдарына арналған іс-әрекетінің жаңа векторы берілген, себебі ойлаудың және сана-сезімнің жаңа модельдерін қалыптастырумен байланысты мәселер қарастырылады. Рухани жаңғыру – бұл қазіргі кездің өзекті мәселесі. Іс-әрекеттің бұл саласы қазақстандық қоғамды шоғырландыруды жетілдіруді талап етеді.

2017 жылғы 12 сәуірдегі «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламалық мақаласында «Әрбір халықтың, әрбір өркениеттің баршаға ортақ қасиетті жерлері болады, оны сол халықтың әрбір азаматы біледі... Мұның бәрі тұтаса келгенде халқымыздың ұлттық бірегейлігінің мызғымас негізін құрайды... Бізге «Қазақстанның рухани құндылықтары» немесе ғалымдардың айтуынша «Қазақстанның сакралды географиясы» жобасы қажет» - деп атап көрсетілген [2].

Адамның сакралды әлемі, киелі әлемді қабылдауы – Жер өркениетінің заманауи феномені. Ол білімнің көптеген салаларының, сонымен қатар сакралды географияның да мамандарын елендететін сала. Сакралды өмірлік іс-әрекетті өңірлік ұйымдастырудың барлық жағын білу, адамның өзіндік дүниетанымын қалыптастыруға, өмірде дұрыс жол таңдауға, рухани дамуға, өз Отанының патриоты болуға жағдай жасауы мүмкін.

Ұсынылып отырған жұмыстың мақсаты – Қазақстан Республикасының жалпы білім беру ұйымдарының тәрбие жұмысында жүзеге асыру үшін Қазақстанның рухани құндылықтарын зерттеу.

1 «ҚАЗАҚСТАННЫҢ КИЕЛІ ОРЫНДАРЫ – ҚАЗАҚСТАННЫҢ КИЕЛІ ЖЕРЛЕРІНІҢ ГЕОГРАФИЯСЫ» ЖОБАСЫ АЯСЫНДА ЖАЛПЫ БІЛІМ БЕРУ ҰЙЫМДАРЫНДА ТӘРБИЕ ЖҰМЫСЫН ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

1983 жылы ЮНЕСКО жанынан құрылған Халықаралық ескерткіштер мен көрнекті орындарды қорғау мәселелері жөніндегі кеңес ассамблеясы бекіткен. Бүгінгі таңда осы ұйымның қатарында әлемнің 175 мемлекеті бар. Дүниежүзінің 122 еліндегі 754 тарихи құндылық ЮНЕСКО тізіміне енгізілген. 2003 жылы осы тізімге еліміздегі «Әзірет Сұлтан» тарихи-архитектуралық кешені, Алматыға таяу Тамғалы тас шатқалындағы жартастарға салынған суреттер топтамасы кірді. Қазақстанда ұлттық құндылық болып табылатын 25 мыңнан астам тарихи-мәдени ескерткіш бар. Бұлардың бәрі Қазақстанның киелі жерлеріне жатады [3]. Қазақтың арғы-бергі тарихында бүгінгі ұрпақ ұялатындай тарихи оқиға болмаған. Керісінше ұрпағына ұран болған киелі жерлер мен нысандар көп. Кеңестік тар кезеңде оның тәрбиелік мәнін ашып көрсете алмадық. Идеология еркіндік бермеді. Қатпарлы тарихымыз мен баға жетпес қазынамыз шаң басып ескерусіз қалып жатты. Тек қана егемен ел болып еңсемізді түзеген шақтан бастап жоғымызды түгендеп, асылымызды бағалай бастадық.

Н. Назарбаевтың 2017 жылғы 12 сәуірдегі «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламалық мақаласында жергілікті нысандар мен елді мекендерге бағытталған «Туған жер» бағдарламасымен қатар, халықтың санасында жалпыұлттық қасиетті орындар ұғымын сіңіруі мақсатында «Қазақстанның қасиетті рухани құндылықтары» – «Қазақстанның киелі жерлерінің географиясы» жобасын енгізу туралы ұсыныс жасалған болатын. Бағдарламада: «Әрбір халықтың, әрбір өркениеттің баршаға ортақ қасиетті жерлері болады, оны сол халықтың әрбір азаматы біледі.

Бұл – рухани дәстүрдің басты негіздерінің бірі.

Біз – ұлан-ғайыр жері мен аса бай рухани тарихы бар елміз. Ұлы Даланың көз жеткізгісіз кең-байтақ аумағы тарихта түрлі рөл атқарған. Бірақ, осынау рухани географиялық белдеуді мекен еткен халықтың тонның ішкі бауындай байланысы ешқашан үзілмеген.

Біз тарихымызда осынау көркем, рухани, қастерлі жерлеріміздің біртұтас желісін бұрын-соңды жасаған емеспіз.

Мәселе еліміздегі ескерткіштерді, ғимараттар мен көне қалаларды қалпына келтіруде тұрған жоқ.

Идеяның түпкі төркіні Ұлытау төріндегі жәдігерлер кешенін, Қожа Ахмет Ясауи мавзолейін, Тараздың ежелгі ескерткіштерін, Бекет ата кесенесін, Алтайдағы көне қорымдар мен Жетісудың киелі мекендерін және басқа да жерлерді өзара сабақтастыра отырып, ұлт жадында біртұтас кешен ретінде орнықтыруды меңзейді.

Мұның бәрі тұтаса келгенде халқымыздың ұлттық бірегейлігінің мызғымас негізін құрайды.

Біз жат идеологиялардың әсері туралы айтқанда, олардың артында басқа халықтардың белгілі бір құндылықтары мен мәдени символдары тұрғанын есте ұстауымыз керек.

Тиісінше, оларға өзіміздің ұлттық құндылықтарымыз арқылы ғана төтеп бере аламыз.

Қазақстанның қасиетті жерлерінің мәдени-географиялық белдеуі – неше ғасыр өтсе де бізді кез келген рухани жұтандықтан сақтап, аман алып шығатын символдық қалқанымыз әрі ұлттық мақтанышымыздың қайнар бұлағы.

Ол – ұлттық бірегейлік негіздерінің басты элементтерінің бірі. Сондықтан, мыңжылдық тарихымызда біз алғаш рет осындай ауқымды жобаны жасап, жүзеге асыруға тиіспіз» – делінген [2].

Осыған байланысты қазақ халқының тарихында елеулі орын алатын Қазақстанның аймақтарындағы қасиетті орындар анықталып, тізімі жасалды.

«Қазақстанның қасиетті орындары мен кешендері» ретінде ерекше қастерленетін табиғи, мәдени мұра және діни сәулеттің айрықша қастерлі ескерткіштері, кесенелер, сондай-ақ Қазақстан халқының жадында өшпеш із қалдырған тарихи және саяси оқиғалармен байланысты орындар ұғынылады [4].

«Қазақстанның киелі жерлерінің географиясы» жобасын жүзеге асыру барысында халық тарихында елеулі орын алатын қасиетті нысандар анықталды, сонымен қатар 2004 жылы қабылданған «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы аясында қайтадан қалпына келтірілген немесе жаңартылған тарихи-мәдени ескерткіштер, жаңадан табылған археологиялық нысандар, сонымен қатар қағаз бетіне түсірілген және ел аузында сақталған аңыз-әңгімелерге ерекше назар аударылды. Кеңес үкіметі кезінде «әулие» атауымен байланысты болғандықтан тыйым салынып, назардан тыс қалған діни және ғибадат орындарын анықтау, тарихи тұлғалар жерленген жерлерді іздестіру қолға алына бастады [5].

«Қасиетті немесе сакралды» ұғымының мағынасын тарих, археология, этнография, философия, лингвистика, мәдениеттану, география тағы да басқа көптеген ғылымдар саласында зерттеу қажеттілігі пайда болды. XX ғасырда француз, неміс ғалымдары «Сакралды географияны» жеке пән ретінде жан-жақты зерттеді. Ғалымдардың пікірінше, сакралды география «естегі/жадыдағы орындар» ретінде болған және алдағы уақытта да халықтың сана-сезімінде өшпей сақтала беретін тарихи оқиғалар, мәдени мұра ескерткіштері. Олар бүгінгі күннің адамдарын, қоғамды, мемлекетті ертеде болған тарихи оқиғалармен, мәдени мұралардың тарихымен байланыстырады.

Сакралды география – география ғылымы мен мәдениеттанудың қиылысында, салыстырмалы түрде соңғы кезде пайда болған ұғым. Геомәдениеттанудың саласы ретінде ол өзінің жер бетіндегі әдеттегі физикалық компоненттері бар географиялық кеңістікті емес, дәл атап айтқанда географияның белгілік-символдық аспектілерін қолданады. Бұл XX ғасырдың аяғындағы әлеуметтік-гуманитарлық саладағы кеңістіктік бетбұрысқа

байланысты орын алды, соның салдарынан ғалымдардың назары уақыт санатын зерттеуден кеңістікті «зерделеу, оқу» атты жаңа бағытқа ауысты.

Сакралды география – бұл жер бетіндегі қасиетті/әулие санаты бар кез келген нысанның ара қатынасы (өзара салмағы) туралы білімдер жүйесі [6].

Киелі, қасиетті сөздерінің көптеген ұғымы бар, олар сакралды сөзінің синонимі болып та табылады. Сонымен қатар киелі, қасиетті сөздері діни ғұрыптармен байланыстырып киелілік, әулиелілік, қасиеттілік мағынасында да қолданылады. Киелі, қасиетті, сакралды терминдерін кең мағынада қарастыратын болсақ – олар: аса қадірлі, ардақты; қол сұғуға, қастандық жасауға болмайтын; берік, мызғымас; асқақ, биік, еңселі, маңызды, қадірлі; азаттық мақсатында, әділ іске бастайтын; қастерлі, құрметті деген мағыналарды береді. Сонымен бірге, сакралды ұғымында әдет-ғұрыптық, салттық мағына да бар.

Сондай-ақ, ата-бабалардың рухына, данышпандылыққа, білімділікке, табиғаттың тылсым күшіне, батылдыққа, мәдениеттілікке бас июмен байланысты сакралды мәртебесіне ие нысандар да жатады. Осылайша, сакралды мәртебесіне ие географиялық нысандардың ішінде белгілі адамдардың өмірімен және тағдырлы тарихи оқиғалармен байланысты орындар, мемлекеттік үкіметтің аса құрметті жерлері, мемориалдар, мәдени құндылықтарды сақтайтын жерлер (музейлер, кітапханалар, атақты табиғи шатқалдар т.б қарастырылуы мүмкін.

Жалпы алғанда киелі, сакралды ұғымы (санат ретінде және қасиетті нысандар жиынтығы ретінде) адам психологиясының нақты бір ерекшеліктеріне, әсіресе адамның қабылдауына байланысты қалыптасады. Сонымен бірге, киелі жерлер жекелеген адамдардың, сондай-ақ қауымдастықтардың әлеуметтік-психологиялық қажеттіліктеріне қызмет етуге арналған [6].

Қазақстанның жалпыұлттық маңызы бар сакралды нысандары – бұл Қазақстанның маңызды рухани, саяси, тарихи және мәдени оқиғаларымен байланысты ерекше құрметке ие тарихи-мәдени мұра және табиғи-тарихи ландшафтарының ескерткіштері.

Еліміздегі барлық қасиетті нысандар бес топқа жіктелді.

1. Ерекше бағаланатын табиғи мұра ескерткіштері. Ел аузында киелі аталып кеткен, кейбіреуі қазірдің өзінде мемлекет қарауында тұрған табиғат құбылыстарының нәтижесінде пайда болған орындар.

2. Археологиялық ескерткіштер және орта ғасырлық қалалық орталықтар. Бұл топқа қалашықтар, бекіністер, петроглифтер, қорымдар, халқымыздың қалыптасуында ерекше рөл атқарған, Қазақ мемлекетінің, Ұлы Жібек жолының құрылуына ұйытқы болған орта ғасырлық қалалар кіреді.

3. Діни және ғұрыптық орындар. Бұндай қасиетті орындарды әулие феноменімен байланыстыруға болады. Түркі кезеңіне дейінгі дәуірдегі аттары аңызға айналған, көне түркі дәуірі және орта ғасырлардағы, сонымен бірге ХІХ аяғы - ХХ ғасырдың басына дейінгі тарихи тұлғаларды қамтиды.

4. Тарихи тұлғаларға қатысты қасиетті орындар. Қазақстан тарихында елеулі орын алатын, бүкіл өмірін қазақ елінің бостандығы мен егемендігіне арнап, үш жүздің батыр-билерін жиып, елдік маңызды мәселелерді шешкен хандар, қазақ хандығының тәуелсіздігі үшін күрескен қазақтың батырлары, ұлт-азаттық қозғалысының жетекшілері, қолбасшылар, ғылым мен білімге, мәдениетке үлес қосқан мемлекет және қоғам қайраткерлері, ақындар, ғалымдар, ағартушылар туралы мәні зор жерлер алынып отыр.

5. Саяси, тарихи оқиғаларға байланысты қасиетті орындар. Қазақ даласында қазақ халқының бірлігі үшін болған шайқастарды, ерлікті, батырлықты, қайсарлықты насихаттайтын, елдің бірлігін білдіретін ескерткіштер мен ел жадында өшпес із қалдырған қасіретті орындар. Қоғамның, мемлекеттің тарихында ерекше орны бар мемлекетіміздің жаңа нышандары еніп отыр [7].

1. Ерекше бағаланатын табиғи мұра ескерткіштері:

1. Әулиетау (Ақмешіт), Едіге тауы, Алтын Шоқы – Қарағанды облысы, Ұлытау ауданы.

2. Қазығұрт тау кешені – Түркістан облысы, Қазығұрт ауданы.

3. Жылаған ата бұлағы мен үңгірі – Түркістан қаласы.

4. Ақмешіт үңгірі – Түркістан облысы, Бәйдібек ауданы.

5. Бектау ата тауы және үңгірі – Қарағанды облысы, Ақтоғай ауданы. Иманқара кешені – Атырау облысы, Жылыой ауданы.

6. Ақтас тауындағы Қоңыр Әулие үңгірі – Шығыс Қазақстан облысы, Абай ауданы. Баянауыл тауындағы Қоңыр Әулие үңгірі – Павлодар облысы, Баянауыл ауданы.

7. Оқжетпес жартасы – Ақмола облысы, Бурабай ауданы.

8. Мұзтау – Шығыс Қазақстан облысы, Катонқарағай ауданы. Хан Тәңірі таулары – Алматы облысы, Райымбек ауданы.

9. Отпан тау тарихи-мәдени кешені – Маңғыстау облысы, Маңғыстау ауданы.

10. Шарын шатқалы – Алматы облысы, Райымбек ауданы.

11. Жаманшың кратері – Ақтөбе облысы, Ырғыз ауданы.

12. Тамшыбұлақ бұлағы – Алматы облысы, Ақсу ауданы.

2. Археологиялық ескерткіштер және орта ғасырлық қалалық орталықтар:

1. Торғай геоглифтері – Қостанай облысы. Жангелді, Амангелді аудандары мен Арқалық қаласы.

2. Таңбалы (Тамғалы) тас археологиялық кешені – Қарағанды облысы, Ұлытау ауданы. Теректі әулие петроглифтері – Алматы облысы, Жамбыл ауданы.

3. Ақбауыр тарихи-археологиялық кешені – Шығыс Қазақстан облысы, Ұлан ауданы.

4. Берел, Шілікті, Таксай, Аралтөбе, Боралдай, Есік тарихи-археологиялық кешендері – Шығыс Қазақстан облысы, Катонқарағай ауданы. Шығыс Қазақстан облысы, Зайсан ауданы. Батыс Қазақстан облысы, Теректі

ауданы. Атырау облысы, Жылыой ауданы. Алматы қаласы. Алматы облысы, Еңбекшіқазақ ауданы.

5. Ботай қонысы – Солтүстік Қазақстан облысы, Айыртау ауданы.

6. Беғазы археологиялық кешені – Қарағанды облысы, Ақтоғай ауданы.

7. «Қамысты» (ҚазАрқаим) қорғанысы – Қостанай облысы, Денисов ауданы.

8. Бозоқ қалашығы – Астана қаласы.

9. Шірік-Рабат қалашығы – Қызылорда облысы, Қармақшы ауданы.

10. Отырар қалашығы – Түркістан облысы, Отырар ауданы.

11. Тараз қалашығы – Жамбыл облысы, Тараз қаласы

12. Яссы (Күлтөбе, Түркістан) қалашығы – Түркістан облысы, Түркістан қаласы.

13. Қосбатыр-Қумай мемориалды кешені – Ақмола облысы, Ерейментау ауданы.

14. Жанкент қалашығы – Қызылорда облысы, Қазалы ауданы.

15. Сығанақ қалашығы – Қызылорда облысы, Жаңақорған ауданы.

16. Жент қалашығы – Қызылорда облысы, Қазалы ауданы.

17. Ақыртас кешені – Жамбыл облысы, Тараз қаласы

18. Меркі, Жайсан түркі ғұрыптық кешені – Жамбыл облысы, Меркі, Шу аудандары.

19. Қойлық қалашығы – Алматы облысы, Сарқанд ауданы.

20. Қызылқала қалашығы – Маңғыстау облысы, Маңғыстау ауданы.

21. Ақкөл-Жайылма қалашығы – Павлодар облысы, Екібастұз ауданы.

22. Сарайшық қалашығы – Атырау облысы.

23. Сайрам қалашығы – Түркістан облысы, Сайрам ауданы.

24. Сауран қалашығы – Түркістан облысы, Түркістан қаласы.

25. Созақ қалашығы – Түркістан облысы, Созақ ауданы.

26. Жайық қалашығы – Батыс Қазақстан облысы, Орал қаласы.

3. Діни және жиһадат орындары болып табылатын орындар:

1. Домбауыл, Екідің ғұрыптық ескерткіштері – Қарағанды облысы, Ұлытау ауданы, Жезқазған қаласы. Қостанай облысы, Арқалық қаласы.

2. Үкаш ата кесенесі – Түркістан облысы, Түркістан қаласы.

3. Қорқыт ата мемориалды кешені – Қызылорда облысы, Қармақшы ауданы.

4. Бегім ана мұнарасы, Жұбан ана кесенесі – Қызылорда облысы, Арал ауданы. Қарағанды облысы, Жаңаарқа ауданы.

5. Абат-Байтақ кесенесі – Ақтөбе облысы, Қобда ауданы.

6. Баба Түкті Шашты Әзіз кесенесі – Түркістан облысы, Созақ ауданы.

7. Айша бибі, Бабаджа Хатун кесенелері – Жамбыл облысы, Жамбыл ауданы.

8. Ибраһим ата, Қарашаш ана, Гауһар ана кесенелері – Түркістан облысы, Сайрам ауданы. Түркістан қаласы.

9. Бәйдібек би, Домалақ ана кесенелері – Түркістан облысы, Бәйдібек ауданы.

10. Исмайл ата сәулет кешені – Түркістан облысы, Қазығұрт ауданы.
 11. Ботағай кесенесі – Ақмола облысы, Қорғалжын ауданы.
 12. Қорасан Ата кесенесі, Төлегетай-Қылышты ата кешені – Қызылорда облысы, Жаңақорған ауданы.
 13. «Әзірет Сұлтан» тарихи-мәдени кешені (Қ.А.Яссауи кесенесі, Салқам Жәңгір хан, Тәуке хан, Абылай хан, Шақшақ Жәнібек, Қаз Дауысты Қазыбек би, Қанжығалы Бөгенбай, Жауғаш батыр және басқада ұлы тұлғалардың жерленген жері) – Түркістан облысы, Түркістан қаласы.
 14. Маңғыстау жеріндегі қорымдар мен жерасты мешіттері: Бекет ата (Оғыланды жеріндегі, XVIII ғ.), Шопан ата, Көне Бейнеу және Бекет-ата, Қараман ата, Масат ата, Шақпақ ата, Сұлтан-епа сайы, Сисем ата – Маңғыстау облысы, Қарақия ауданы, Маңғыстау ауданы, Түпқараған ауданы, Бейнеу ауданы.
 15. Арыстан баб кесенесі – Түркістан облысы, Отырар ауданы.
 16. Қарахан кесенесі – Жамбыл облысы, Жамбыл ауданы.
 17. Қозы Көрпеш пен Баян сұлу кесенесі – Шығыс Қазақстан облысы, Аягөз ауданы.
 18. Жошы хан кесенесі – Қарағанды облысы, Ұлытау ауданы, Жезқазған қаласы.
 19. Алаша хан кесенесі – Қарағанды облысы, Ұлытау ауданы.
 20. Тектұрмас кешені – Жамбыл облысы, Байзақ ауданы.
 21. Ұшқан ата, Ақмешіт қорымдары, Құлшан ата жерасты мешіті Атырау облысы, Жылыой ауданы.
 22. Бұқар жырау, Қожаберген жырау кесенелері – Қарағанды облысы, Бұқар жырау ауданы. Солтүстік Қазақстан облысы, Жамбыл ауданы.
 23. Қарабура кесенесі – Түркістан облысы, Созақ ауданы.
 24. Ойсылқара қорымы – Ақтөбе облысы, Хромтау ауданы.
 25. Оқшы ата кесенесі – Қызылорда облысы, Шиелі ауданы.
 26. Ырғызбай ата, Жұмағазы хазірет, Исабек хазірет, Науан хазірет кесенелері – Шығыс Қазақстан облысы, Тарбағатай ауданы. Батыс Қазақстан облысы, Сырым ауданы. Павлодар облысы, Екібастұз ауданы. Ақмола облысы, Көкшетау қ.
 27. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы кесенесі – Павлодар облысы, Баянауыл ауданы.
 28. Жаркент мешіті – Алматы облысы, Жаркент қаласы.
 29. Құнанбай қажы, Досжан ишан, Аппақ-Ишан мешіттері – Қарағанды облысы, Қарқаралы ауданы. Ақтөбе облысы, Темір ауданы. Түркістан облысы, Бәйдібек ауданы.
 30. Вознесенск кафедралды шіркеуі – Алматы қаласы.
 31. Христос Спаситель шіркеуі – Қызылорда облысы, Қызылорда қаласы.
- 4. Тарихи тұлғаларға қатысты қасиетті орындар*
1. Қобыланды батыр мемориалдық кешені – Ақтөбе облысы, Қобда ауданы.
 2. Есім хан кесенесі – Түркістан облысы, Түркістан қаласы.

3. Хакназар хан кесенесі – Түркістан облысы, Созақ ауданы.

4. Жоңғар шапқыншылығына қарсы күрескен батырлардың кесенелері: Қапал батыр, Қарасай және Ағынтай батырлар, Есет Көкіұлы, Шанышқылы Бердіқожа, Қабанбай батыр, Барақ Қарабалуанұлы, Малайсары Тоқтауылұлы, Райымбек батыр, Наурызбай Күттымбетұлы, Олжабай Төлебайұлы, Жидебай Қожаназарұлы, Құдайберді Құлсары, Баян батыр, Жасыбай Өмірұлы, Байғозы Наймантайұлы, Ер Жәнібек Бердәулетұлы – Алматы облысы, Ескелді ауданы. Солтүстік Қазақстан облысы, Айыртау ауданы. Ақтөбе облысы, Алға ауданы. Қарағанды облысы, Қарқаралы ауданы. Ақмола облысы, Целиноград ауданы. Қостанай облысы, Сарыкөл ауданы. Алматы облысы, Кербұлақ ауданы Алматы қаласы. Алматы облысы, Сарқанд ауданы. Ақмола облысы, Ерейментау ауданы. Қарағанды облысы, Шет ауданы. Солтүстік Қазақстан облысы, Есіл ауданы. Қарағанды облысы, Қарқаралы ауданы. Павлодар облысы, Баянауыл ауданы. Қарағанды облысы, Шет ауданы. Шығыс Қазақстан облысы, Жарма ауданы.

5. Хан моласы мемориалдық кешені (Әбілқайыр хан, XVIII ғ.) – Ақтөбе облысы, Әйтеке би ауданы.

6. Абылай хан резиденция кешені, Абылай хан алаңы – Солтүстік Қазақстан облысы. Петропавл қаласы. Ақмола облысы, Бурабай ауданы.

7. Ұлт-азаттық көтеріліс батырларының кесенелері: Махамбет Өтемісұлы, Исатай Тайманұлы, Есет Көтібарұлы, Жанқожа Нұрмұхамедұлы, Барақ Сатыбалдыұлы, Байзақ датқа – Атырау облысы, Махамбет ауданы. Ақтөбе облысы, Қобда ауданы. Ақтөбе облысы, Шалқар ауданы. Қызылорда облысы, Қазалы ауданы. Маңғыстау облысы, Бейнеу ауданы. Жамбыл ауданы, Байзақ ауданы.

8. Кенесары хан үңгірі, Кенесары Қасымұлы бастаған ұлт-азаттық көтеріліс батырларының кесенелері: Ағыбай Қоңырбайұлы, Бопай ханым, Баубек батыр, Жәуке Назарғұлұлы, Бұхарбай Естекбайұлы, Беспакыр кесенесі, Қараөткел мұсылман зираты (К.Қасымұлы батырлары жерленген жері) – Ақмола облысы, Бурабай ауданы. Қарағанды облысы, Шет ауданы. Ақтөбе облысы, Әйтеке би ауданы. Ақмола облысы, Жақсы ауданы. Қостанай облысы, Арқалық қаласы. Қызылорда облысы, Жалағаш ауданы. Ақмола облысы, Қорғалжын ауданы. Астана қ.

9. Тәттімбет Қазанғапұлы, Дәулеткерей Шығайұлы кесенелері – Қарағанды облысы, Қарқаралы ауданы. Батыс Қазақстан облысы, Бөкей ордасы ауданы.

10. Алтынемелдегі Шоқан Уәлихановтың мемориалдық кешені және жерленген жері, Сырымбет мекені – Алматы облысы, Кербұлақ ауданы. Солтүстік Қазақстан облысы, Айыртау ауданы.

11. Ыбырай Алтынсарин кесенесі – Қостанай облысы, Қостанай ауданы.

12. Абайдың «Жибедай-Бөрілі» тарихи-мәдени кешені – Шығыс Қазақстан облысы, Абай ауданы.

13. Т.Г.Шевченко мемориалды кешені – Маңғыстау облысы, Түпқараған ауданы.

14. Ф.М.Достоевскийдің әдеби-мемориалды үйі – Шығыс Қазақстан облысы, Семей қаласы.

15. Жамбыл Жабаев кесенесі – Алматы облысы, Жамбыл ауданы.

16. Ахмет Байтұрсынұлы мемориалды үйі – Алматы қ.

17. Міржақып Дулатұлы кесенесі, Ғұмар Қараш, Смағұл Сәдуақасовтың жерленген жері – Қостанай облысы, Жангелді ауданы. Батыс Қазақстан облысы, Жәнібек ауданы. Астана қаласы.

18. 1916 ж. көтеріліс басшылары: Амангелді Имановтың жерленген жері, Әбдіғаппар Жанбосынұлы және Кейкі батыр кесенелері, «Ереуіл төбе» – Қостанай облысы, Амангелді ауданы. Қостанай облысы, Арқалық қаласы. Қостанай облысы, Арқалық қаласы. Алматы облысы, Райымбек ауданы.

19. Тұңғыш Президент тарихи-мәдени орталығы – Қарағанды облысы, Теміртау қаласы.

5. Саяси, тарихи оқиғаларға байланысты қасиетті орындар

1. Таңбалы тас ескерткіші – Түркістан облысы, Созақ ауданы.

2. Орбұлақ, Аңырақай, Бұланты шайқастары болған тарихи жерлер – Алматы облысы. Қарағанды облысы, Ұлытау ауданы.

3. Бірлік - Ордабасы мемориалды кешені – Түркістан облысы, Ордабасы ауданы.

4. Бөкей Ордасы тарихи кешені – Батыс Қазақстан облысы, Бөкей ордасы ауданы.

5. Ашаршылық құрбандарына арналған монумент – Астана қаласы.

6. Қарлаг (Долинка к.) және Жаналық к. саяси қуғын-сүргін құрбандарының жерленген жері, – «АЛЖИР» мемориалды кешені Қарағанды облысы, Долинка кенті. Алматы облысы, Талғар ауданы. Ақмола облысы, Целиноград ауданы.

7. Семейдегі Алаш арыстары үйі – Шығыс Қазақстан облысы, Семей қаласы.

Жымпитыдағы «Алаш Орда» үйі – Батыс Қазақстан облысы, Сырым ауданы

8. Семей полигоны құрбандарына арналған «Өлімнен де күшті» монументі – Шығыс Қазақстан облысы, Семей қаласы.

9. 1991 жылы Тәуелсіздік Декларациясы қабылданған «Үкімет үйі» ғимараты – Алматы қаласы.

10. Республика алаңы - Тәуелсіздік монументі, «Тәуелсіздік таңы» - 1986 жылы желтоқсан оқиғасына арналған ескерткіш – Алматы қаласы, Республика алаңы.

11. «Отан-Ана» - Екінші дүниежүзілік соғыста қаза тапқан майдангерлерге және Отан қорғаушыларға арналған монумент – Астана қаласы.

12. Астана-Бәйтерек, Қазақ елі монументі, Мәңгілік Ел салтанатты аркасы – Астана қаласы [7].

Әрбір адамның туған жерінде ерекше жерлер болды. «Қазақстанның 100 киелі орындары» тізіміне енген жерлерге білім алушылармен тәрбиелік жұмыстар жүргізу басты мақсат. «Рухани жаңғыру» аясындағы білім

алушылармен жұмыс тәрбиенің мынадай бағыттарына негізделеді:

- жаңа қазақстандық патриотизм мен азаматтыққа тәрбиелеу, құқықтық тәрбие;
- рухани-танымдық тәрбие;
- ұлттық тәрбие;
- отбасылық тәрбие;
- еңбек, экономикалық және экологиялық тәрбие;
- көпмәдениетті және көркем-эстетикалық тәрбие;
- зияткерлік тәрбие, ақпараттық мәдениетті тәрбиелеу;
- дене тәрбиесі, салауатты өмір салты.

Жаңа қазақстандық патриотизм мен азаматтыққа тәрбиелеу, құқықтық тәрбиелеу.

Қазақ тарихындағы бабалар тұлпарларының тұяғымен жазылған ата тарихының әр парағы ерекше қымбат. Жалғанның жартысындай жазиралы даласын ғасырлар бойы шекарасына қамал-қорғандар салмай-ақ, жалаңтөс батырлары жанпидалықпен қорғай білген ата-бабаларымыз қандай қаһарман болған еді..?

Қазақтың тарихи көшін әрқилы кезеңде бастаған көреген көсемдерінің, айбатты батырларының елін, жерін қорғауда аңызға айналған ерліктері бүгінгі жас ұрпаққа өнеге-үлгі. Халықта «Бірлік қайда болса, ерлік сонда», «Отаның берік болса жау алмайды» деген қанатты сөздер бар. Ол өмір өткелдерінен, тағдыр тезінен алынғаны шындық.

Ұлан-ғайыр еліміздің кез-келген аймағынан ежелгі, ортағасырларға және жаңа заманға қатысты тарихи жәдігерлерді мен деректерді көптеп кездестіруге болады. Мақсат осындай тарихи өлкелерді танып біліп, табылған мәліметтерді жүйелеп, зерделеп, оларды жастар тәрбиесінде тиімді пайдалана білуді үйренуде.

Адамгершілік тұрғыдағы құнды қасиеттерге ие болу адамның жас кезінен бастау алатыны белгілі. Киелі нысандарға білім алушылармен экскурсия ұйымдастыру жаңа қазақстандық патриотизм және азаматтық тәрбие беруде үлкен рөл атқарады. Патриоттық сезім жалпы адам баласының елін, жерін, өз тілі мен мәдениетін, тарихи ұлттық құндылықтарын қастерлейтін, батырларын үлгі тұтатын, елінің болашағына сеніммен қарап, өзіндік бағасын түйсінуін, қуаттап қолдауын пайымдайтын көрсеткіші болып табылады.

Мәселен, Орбұлақ, Аңырақай, Бұланты шайқастары болған тарихи жерлерге, «Әзірет Сұлтан» тарихи-мәдени кешеніне, Ордабасы ауданындағы «Бірлік» мемориалды кешеніне, Алматы қаласындағы «Үкімет үйі» ғимаратына, Тәуелсіздік монументіне, «Тәуелсіздік таңы» ескерткішіне, Нұрсұлтан қаласындағы «Отан-Ана», Астана-Бәйтерек, Қазақ елі монументі, Мәңгілік Ел салтанатты аркасына саяхаттау арқылы білім алушыларды туған жерге, оның тарихына айрықша құрметпен қарауға, туған елі Қазақстанға деген шынайы патриотизмге тәрбиелейді. Азаматтық көзқарасын қалыптастырып, өзінің туған өлкесіне «Кіші Отанына» деген сүйіспеншілік сезімін арттырады [8].

Рухани-танымдық тәрбие.

Киелі орындарға саяхат барысында мұғалім қызықты тапсырмалар мен әңгіме сабақтары арқылы білім алушыларға рухани-танымдық тәрбие берумен қатар, оларды көшбасшылыққа икемдей алады. Білім алушыны көшбасшылыққа жетелейтін жеке қасиеттер:

- қарым-қатынас орната білу;
- топты қалыптастыра, біріктіре білу;
- мақсатын анықтау;
- қажет тапсырмаларды беру және оны орындату;
- адамдардың қажеттіліктерін, қызығушылықтарын білу, оны қорғау;
- аз уақытта көп ақпаратты игере білу;
- белгілі бір жағдайда шешім қабылдай алу;
- үлкен шығармашылық қасиеттер болу керек (<https://bilinger.kz>).

Тарихи тұлғаларға қатысты қасиетті орындарға саяхат барысында тұлғалардың көшбасшылық қасиеттерін ашып көрсетудің маңызы зор. Атап айтсақ, 1916 ж. көтеріліс басшылары және Міржақып Дулатұлы кесенелеріне, Ғұмар Қараш, Смағұл Сәдуақасовтың жерленген жеріне, Ахмет Байтұрсынұлы мемориалды үйі, Жымпитыдағы «Алаш Орда» үйі, Семейдегі Алаш арыстары үйі, Тұңғыш Президент тарихи-мәдени орталығына саяхат сабақтарда тәрбиенің осы бағытын дамытуға болады.

Тарихи деректерге сүйене отырып тұлғалардың өмірбаянына тоқаталайық. Алаш көсемдерінің бірі, ХХ ғасырдың басында қазақ халқын отты өлеңімен оятып, өнер-білімге, еркіндікке үндеген Міржақып Дулатұлының туған жері – Торғай уезі Сарықопа болысының үшінші ауылы (қазіргі Қостанай облысының Жангелді ауданына қарасты Қызбел ауылы).

Аталған тұлғалардың өмірбаянын түсіндіру барысында олардың көшбасшылық қасиеттерін жан-жақты талдап көрсетеміз.

Ұлттық тәрбие. Жанды-жансыз табиғатқа орынсыз зиян келтіруді, ысырап жасауды атам қазақ ежелден қош көрмеген. Бұған дәлел – қазақтың адамзаттық-ғаламзаттық іс-әрекеттерге, таным-түсініктерге, мінез-құлық пен әдет-ғұрыптарға т.б. қатысты толып жатқан наным-сенімдік тыйымдары. Айта кетерлігі, сол ондаған-жүздеген тыйымдардың барлығы – айналып келгенде «жаман болады», «ұят болады», «обал болады» деген қазақы моральдің ұштағанына келіп тиянақтайды екен. Ұлттық ар-ұят кодексін құрайтын бұл үш түрлі ұғымның мағыналық айырмашылығына үңілейікші:

Мұндағы – «жаман болады» – қандай да бір іс-әрекет салдарынан дереу тап болатын немесе түптің түбінде туындайтын оқиғалардан сақтандыруға құрылғанын көреміз. Мысалы: «зиратқа қарай жүгірме», «молаға түнде барма», «кесенеге барғанда шашыңды жайма», «босағаны керме», «Қорымның үстіне шықпа», «Молаға қарап дәрет алма» т.б.

Ал «ұят болады» – адам баласын қандай да бір орынсыз, ерсі мінез-қылық көрсету, әрекет жасау, шешім қабылдау т.б. жағдайлардан сақтандыру тұрғысында, түрлі жағдаяттарға қатысты айтылады. Мәселен, киелі орындарға барғанда қатты күлме, даурығып сөйлеме, селфи суретке түспе т.б.

«Обал болады» – жыбырлаған жәндіктен адамзатқа дейінгі іс-әрекеттерге қолданылады. Сондай-ақ, табиғат байлығына, оның ішінде адамның еңбегі сіңіп әзірленген ас-суды орынсыз ысыраптамауға қатысты да айтылып келе жатыр. Мысалы: «гүлді жұлма», «ұяны бұзба», «киелі орынды ластама» т.б.

«Аруақты сыйлау» - қазақ халқының өзге мұсылман халықтарынан ерекшелігі олардың аруақты сыйлағаны, құрметтегені. «Өлі разы болмай тірі байымайды» дейді дана халқымыз. Сондықтан кесене басында қалыптасқан ережелерге сәйкес әрекет жасаған. Әйел заты тізесін, шашын жауып киінсе, ер адамдар бас киім киген.

Діни және ғұрыптық немесе тарихи тұлғаларға қатысты қасиетті орындарда «сезімтал» мәселелерді түсіндіру кезінде әдептілік сақтау маңызды. Әсіресе, ұлтшылдық, діни, рушылдық сияқты қазақстандық бірегейлік ұстанымдарға қайшы келетін әрекеттерден аса сақ болу керек. Ондай пікірлер оқушыларға кері әсер етіп, қоғамдық санаға жат ойлар ұялатады. Жат ағымдардың әсерінен қоғамда түрлі девиантты мінез-құлықтар мен әдеттер пайда болғаны шындық. Атап айтсақ, деструктивті (бұл сөз «бүлдіргіш» деген мағынаны білдіреді) діни ағымдардың әсерінен адамдардың қоршаған әлеуметтік ортадан оқшаулануы мен ұлттық және мемлекеттік құндылықтарды танымайтын топтар пайда болды. Олар ұлттық тәрбие дұрыс жүргізілмеген мектеп қабырғасында қалыптасуы мүмкін.

Сондықтан да киелі орындарға саяхат жасаудың мектептегі тәрбиелік рөлі зор.

Отбасылық тәрбие.

Бала дамуында отбасындағы тәрбие жүйесі үлкен және бірінші кезекті маңызға ие. Тәрбие адам тағдырын шешетін ұлы іс. Ұлы істің бастау бұлағы, қайнар көзі – отбасындағы тағылым мен үлгі-өнегенің, тәлім-тәрбиенің жүйелі, бірізді жүргізілуінен бастау алатыны баршаға белгілі. Үздіксіз тәрбиенің басты сатысы – отбасы тәрбиесі. Отбасында бала еңбек етуге, өмір сүруге әлеуметтік қатынас тәжірибесін игеруге үйренеді, отбасында өзіндік өмірлік көзқарасы қалыптасады.

Қазіргі әлеуметтік, экономикалық қиындықтарды бастан кешу кезінде отбасы адамға ең жақын жылылық сезім, түсінушілік, сүйіспеншілік сыйлайтын негізгі орта.

Отбасылар бір-біріне ұқсамайды, әрі қайталанбайды. Әр отбасының тәрбие потенциалы әртүрлі. Отбасында баланың құқығын бұзбай дұрыс тәрбие беру үшін тәрбие принциптерін біліп, басшылыққа алу керек.

Отбасының рухани тірегі – ата-ана. Сондықтан халқымыз «*Әкеге қарап ұл өсер, шешеге қарап қыз өсер*» деп бекерге айтпаған. Бала тәрбие әліппесін отбасынан үйренеді. Ата-ана баланың алдында үнемі байсалды, бірқалыпты мінез көрсетуі тиіс.

Ата-ана балаларын тек қана сөзбен емес өзінің еңбектегі үлгісімен, отбасындағы мінез-құлқымен тәрбиелейді. Тату-тәтті мәдениетті отбасының балалары тәртіпті болып өсетінін өмір дәлелдеуде. Отбасы мүшелерінің

арасындағы бірлік, ынтымақ, үлкенге құрмет, кішіге көмек, сыйластық, шыншылдық жас баланың адамгершілік қасиеттерін қалыптастырады [9].

Еңбек, экономикалық және экологиялық тәрбие.

Еңбектің бейнеті мен зейнетін басынан өткізген халқымыз баланы еңбекке тәрбиелеуді отбасынан бастаған. Ер бала мен қыз бала тәрбиесін бөлісіп алған.

Халқымыз еңбек пен өнерді егіз санаған. Жүн иіріп, өрнек тоқу, киіз басып, үй жабу, ою ойып, сырмақ, түс киіз өрнектеу, тері илеп, бас киім тігу қыздар, әйелдер үшін ерекше өнер санаған.

Ал тері, ағаш, темірмен байланысты кәсіптерді ер адамдар атқарған. Аяқ киім, қайыстан жүген тартып, өмілдірік, құйысқан, қамшы, шідер секілді әбзел істейтін өрімшілік үлкен өнер болып есептелген.

Мектепте еңбекке тәрбиелеу – тәрбиенің жалпы жүйесінің құрамды бөлігі. Еңбекке тәрбиелеу, баулу және кәсіптік бағдар, мектеп оқушыларының қоғамдық пайдалы өнімді еңбекке тікелей қатысуы оқуға деген саналы көзқарасты тәрбиелеудің, азамат болып өсудің жеке адамды адамгершілік және зиялылық жағынан қалыптастырудың негізгі көзі болып табылады, осымен қатар мұны еңбек тәрбиесінің мақсаты деп түсінуіміз қажет. Еңбек тәрбиесінің негізгі мақсаты – жас жеткіншектерге еңбек туралы тәрбие беру және жеке адамды жан-жақты дамыту.

Еңбек тәрбиесінің мақсаты еңбекке даярлау ғана емес, сонымен қатар жас жеткіншектерді біліммен, іскерлікпен және дағдымен мен қаруландыру қабілеттілігін дамыту, мамандық таңдауға көмек беру болып табылады. Еңбекке тәрбиелеудің міндеттері:

- Еңбекке сүйіспеншілік пен қасиетті орындарға құрметпен қарау.
- Оқушыларды қасиетті орындарды еңбек дағдысы мен іскерлігін қалыптастыру арқылы экологиялық тәрбие беру.
- Мамандықты таңдауға дайындау.

Білім алушыларды қасиетті нысандарға апарғанда оларға зияткерлік, тарихи-танымдық бағыттардан бөлек еңбекке тәрбиелеуге болады.

Ерекше бағаланатын табиғи мұра ескерткіштерінде экологиялық іс-шараларды қызықты етіп ұйымдастырып қоғамдық жұмыстарға белсенді қатысуына ықпал жасаймыз.

Демалушылар мен зиярат етушілердің көптігінен қасиетті орындарға экологиялық зиян келіп, тазалық сақталмайды. Оның салдарынан түрлі эпидемиялар қаупі туындап, туристер толқыны толастауына әкеп соғады. Осындай мәселелердің алдын-алу үшін білім алушылар арасында еріктілер қозғалысын ұйымдастыруға, олардың тазалыққа белсене қатысуын қызықты етіп ұйымдастырудың маңызы зор.

Мәселен, мектеп оқушылары Павлодар облысы Баянауыл ауданы Ескелді шатқалындағы Мәшһүр Жүсіп кесенесіне барды. Сапар барысында білім алушылар Мәшһүр бабанының әруағына тағзым етіп, құран бағыштады. Кесенеден соң мұражайында болып, ғұламаның өмірі мен шығармашылығы жөнінде немересі Қажымұқан Пазылұлының өз аузынан көп мәліметтер алды.

Сапар сонында оқушылар қолдарына күрек ұстап кесене маңында сенбілік жасады, тазалық жұмыстарын жүргізді, ағаштар отырғызды.

Осындай шараларды ережелері стандартқа сай емес, еркін және ерекше қызықты өткізуге болады. Олардың қатарына, әлемдік үрдіске айналған челлендж, плоггинг, флешмоб, акция сияқты заманауи шараларды жатқызамыз.

«Челлендж» ағылшын тілінен енген сөз. «Шақыру» деген мағынаны білдіреді. Әлеуметтік желілердегі табиғатты тазалауға шақырған челленджер әлемнің кез-келген түкпіріндегі қолданушыны жаһандық қозғалысқа араласуға үндейді. Бұл челлендж алғаш рет Instagram емес, қытайлық eibo әлеуметтік желісінде қолданылды. Осы сөз тіркесін арқау еткен флешмоб Қытайда 2018 жылдың қаңтар айында басталды. Қолданушылар бірінен соң бірі челленджді қайталай бастады.

Әлемнің түкпір-түкпірінен адамдар әлеуметтік желілерге фотодерек салуда. Олар өзен-сулардың, жағажайларды, бұлақтарды, тау бөктерін, көшелер, ескерткіштер мен тарихи жерлерді қоқыстан арылтып нәтижесін жариялауды жалғастыруда. Оның қарапайым шарты екі суреттен тұрады. Бірінші суретте қоқысқа толы нысан, екіншісі қоқыстан арылған нысан болуы керек. Қазақстандықтар да жаңа челленджерден қалыс қалмады.

«Плоггинг». Жүгіріп қоқыс жинау. Ол бір мезетте екі істі жасауға бағытталған. Біріншіден, бұл – физикалық белсенділік, екіншіден, қоршаған ортаны қорғау. Мұндай қозғалыс бүкіл әлемде танымалдылыққа ие және әрі пайдалы. Іс-шараға кез-келген азамат қатыса алады.

Олар қолдарына қоқыс қапшық саябақта, ботаникалық бақта, тарихи ескерткіштер маңына жиналған. Плоггинг аясында қоқыс жиналған ең үлкен қапшықты анықтауға бағытталған конкурс өткізілді. Ұйымдастырушылар қаптарды таразыда өлшеп, жеңімпаздарды анықтаған [10].

Жеңімпаздарды анықтау мен марапаттаудың маңызы зор. Еңбек нәтижесіз болса, ол адам бойында еңбекке деген жек көрушілік сезімін туғызады. Ең маңыздысы, мақсатты ұйымдастырған еңбек үрдісінде еңбектің бір түрінен екінші түрі туындап, үздіксіз еңбек ету адам ағзасының күнделікті дағдысына айналады.

Жоғарыда көрсетілген экологиялық акцияларға жеке тұлға, волонтерлік қозғалыс, эко-қозғалыс, эко-клубтар мүшелері мен мектеп оқушылары қатыса алады.

Ескерту, «Плоггингті» – діни және ғұрыптық орындарда өткізуге болмайды. Оның себебі ұлттық таным мен тәрбиеге қайшылығында жатыр.

Қасиетті нысандарға қатысты мектеп өмірінде еңбекке тәрбиелеудің бірнеше түрлерін атауға болады:

- ерекше бағаланатын табиғи мұра ескерткіштерде сенбілік өткізу. Экологиялық жағдайын жақсарту, тазалықты сақтау, табиғатты күту және қорғау;
- археологиялық ескерткіштер және орта ғасырлық қалалық орталықтарда көшелерді, тротуарларды жөндеуге, қазба жұмыстарына қатысу;

- діни және ғұрыптық орындарда сенбілік өткізу, көгалдандыру, гүлзарларды күтіп-баптау, мәдени-ағарту жұмысын жүргізу.

Қорыта айтқанда, еңбек сабақтарының педагогикалық тиімділігі, олардың білім және тәрбие беру мәнділігінде. Киелі нысандар арқылы оқушыларды еңбекке тәрбиелеу белсенділікке, қоғамшылдыққа тәрбиелеп, олардың әлеуметтік ортамен қарым-қатынасын қалыптастырады. Қоғамдағы пайдалы еңбек - қоғамдағы қажеттілікті қанағаттандыру, жеке адамның жан-жақты дамуына мүмкіндік жасау құралы. Қоғамдық пайдалы еңбек барысында оқушылардың дүниетанымы қалыптасады. Балалар қоғамдық жұмыстарға қатыса отырып, әр түрлі еңбек іс-әрекеттерін орындау тәсілдеріне үйренеді, өздерінің жауапкершілігін сезеді, өзімнің адамгершілік борышым деп есептеп, үлкендер еңбегін бағалайды, олардан үлгі алады.

Сонымен қатар, оқушылардың еңбекке шығармашылық қатынасын қалыптастырады. Олар мамандық таңдау даярлығына жеткілікті дәрежеде әсер ететін болады.

Кейбір мамандықтың түрлерін оның ішінде цифрлы техникалық білімді жетілдіреді. Мамандықты тануда көзқарасы кеңейіп, алғашқы машықтарды меңгереді.

Көпмәдениетті және көркем-эстетикалық тәрбие.

Егемен еліміз көпұлтты, түрлі діни ағымдар өркендеген мемлекет. 100 ден аса ұлт өкілдері тату тәтті өмір сүріп жатыр. Сондықтан, тәрбиенің негізгі бағыттарының бірі – көпмәдениеттілік. Ұлттар достығы мен ынтымақтастығы басты жетістігіміз. Отансүйгіштік, патриоттық сезімнің диаспора өкілдерінің бойынан көрініс табуы болуы тәрбие міндеттерінің индикаторы деп бағалауымыз керек.

Кез-келген диаспора өкілдері қазақстандық азамат ретінде өзінің білімін, еңбегін елінің өркендеуіне, дамуына қосатынын біледі. Қазақстанды өздерінің жетістіктерімен дүние жүзіне танытып жүрген спорт, өнер жұлдыздары көп. Олардың қатарына спорт әлеміндегі боксшы Г.Головкин, зілтемірші И.Ильин, мәнерлеп сырғанаушы Д.Тен, шаңғышы А.Полторанин, суда жүзуші Д.Баландин және әнші М.Мудрякты жатқызуға болады. Бұл күндері ұлттар бірегейлігі туралы сөз қозғағанда боксшы Геннадий Головкиннің қанатты сөзі еріксіз ойымызға оралады. «Менің әкем-орыс, шешем-кәріс, өзім қазақпын» деген болатын даңқты боксшы Елбасымен кездесу сәтінде. Міне осындай тұлғалардың өскен ортасы, ұлттар достығы туралы түсінігі жас ұрпаққа тәлімді тәрбие береді.

Жоғарыда аталған өлкетануды сипаттайтын ерекшеліктерге сүйене отырып, мұғалімнің алдында тұрған маңызды мақсаттың бірі – баланы дамыту, оған халықаралық аренада өзінің туған мәдениетін таныта білу біліктілігімен негізделген патриоттық тәрбие беру болып табылады. Оқушыларды туған және басқа да мәдениет әлеміне кіргізу, олардың тіл құралы арқылы ойлау қабілеттерінің дамуына ықпал етеді, оқушылар туған халқының менталитетін түсінуге үйренеді. Жеке тұлғаның дүниетанымының қалыптасуы және мәдени дамуы оқушының туған өлкесінің мақтаныштары, киелі орындары, мәдениеті,

әдет-ғұрпы, салт-дәстүрлері, тарихы, тұрмысы туралы білімінің кеңеюі барысында жүзеге асады. Осындай нәтижеге жету өзекті мәселе болып табылады [11].

Зияткерлік тәрбие, ақпараттық мәдениетті тәрбиелеу.

Әр баланың интеллектуалды мүмкіндіктерін, көшбасшылық қабілеті мен дарындылығын, сондай-ақ ақпараттық мәдениетінің дамуын қамтамасыз ететін мотивациялық кеңістікті қалыптастыру.

Киелі нысандармен жұмыс барысында цифрлық технологияны қолдану дағдыларын дамыту; әлеуметтік белсенділіктің артуы, OnlineLab цифрлық модельдері, интерактивті өзара әрекеттесу, Online Driver Model және т.б.

Үш тілділік қабілетін жетілдіру, өз бетінше білім алу және ақпаратты пайдалана білу; сыни тұрғыдан ойлау, алынған ақпаратты талдау және тиімді пайдалану қабілетін дамыту; зерттеу және жобалау іс-әрекеті, инновацияларға қабілеттілігі дағдыларын меңгеру; пікірталасты жүргізу дағдыларын дамыту; жасампаздық қызмет; командада жұмыс істеу, корпоративтік рухты нығайту; ақпарат көздерін сыни тұрғыдан іріктеу; Интернет-қоғамдастығына қосылу; Интернет-сауаттылықты, сандық және функционалдық сауаттылықты қалыптастыру; ақпараттық қызметтегі этикалық нормалар; жоғары ақпараттық мәдениетті қалыптастырудағы жаңа дағдылар. Киелі жерлерге саяхат барысында үш тілде баяндайтын бейнефильмдер әзірлеу. Дайын материалды монтаждау, интернет желісіне жүктеу, киелі нысандар бойынша қауымдастық ашу, кері байланыс орнату, бейнематериалдарын ішкі және сыртқы бағалауға үйрету.

Киелі орындар бойынша жинаған мәліметтерін зияткерлік байқауларда көрсету. Диспут жарыстарда қолдану. Семинарларға баяндамалар мен рефераттар әзірлеу, эсселер жазу т.б.

Бастауыш сыныпта киелі нысандардағы тазалық сақтау, гүлзарды күтіп-баптау сияқты еңбекті сүю, құрметтеу бағытында жүргізілуі керек.

5-8-сыныптарда білім алушылардың зияткерлік ой-өрісін кеңейту, оларды нысанға қатысты мамандықтың түрлерімен таныстыру керек. Мәселен, кесененің құрылысы мен технологиясын түсіндіру. Бұл балаларға кірпіш дайындау, сырлаушы, сылақшы, қалақшы, зергер, сәулетші сияқты мамандықтар туралы кәсіптік ақпарат алады.

9-11-сыныптардағы киелі орындарға саяхат сабақтардың міндеті мен мақсаты заманауи мамандықты терең білуге, оны меңгеруге алғашқы қадамдар жасауға бағытталуы тиіс. Журналист, тілші, лингвист, аудармашы, археолог, ботаник, географ, кинорежиссер, таспагер, гид сияқты белгілі бір кәсіпке қызықтыруға және қабілеттің дамытуға басым бағыт береміз.

Төртінші өнеркәсіптік революция дәуірінде өмір сүруге қабілетті көптілді, көпмәдениетті, сандық технологияны жетік меңгерген заманауи жастарды даярлау басты мақсатымыз.

Қасиетті нысандарға танымдық жұмыстар аясында оқушылардың ақпараттық-цифрлық технология бойынша теориялық білімдерін көрсетуге мүмкіндік алады. Кері байланыста оқушылар заманауи технологияны пайдалана

отырып бейнебаяндар, үнжариялар дайындайды. Дайын материалды интернет желісі арқылы көпшілікке жариялайды. Пікір білдіргендерге жауап береді. Журналистік, таспагерлік, клипмейкерлік дағдыларын жетілдіреді. Зияткерлік, полиглоттық қасиеттерін көрсетіп өзара бәсекеге түседі. Жамбыл облыстық білім басқармасының жүргізіп отырған жобалары осыған дәлел бола алады [12]:

1. Bestvideo Туған Өлке туған өлкенің тарихи, мәдени құндылықтарын ақпараттық-коммуникациялық технологиялар арқылы оқу-тәрбие үрдісіне енгізуге бағытталған «BestvideoТуған Өлке» жобасы облыстың мектептері іске асырылуда. Жобаға қатысушылар таңдаған бағыты бойынша бейнероликтер түсіріп интернет ресурстарына орналастырады

Жобаны іске асыру барысында өлкенің тарихы, мәдениеті туралы мәліметтер қоры әзірленеді, туристік маршруттар мен экскурсиялардың ақпараттық дайджесттері жарияланады және «Менің туған өлкем» электронды энциклопедиясына фото, бейне материалдар жинақталады.

2. «BILIM анимация» жобасы. Жобаның мақсаты оқушылар мен студенттердің шығармашылық іс-әрекеттер дағдысын қалыптастыру, мультимедиялық компьютерлік бағдарламалармен жұмыс жасау қабілеттерін арттыру, 3 тілді (қазақ, орыс, ағылшын) меңгеруге ықпал ету.

Мектеп оқушылары ұсынылған бағыттар бойынша (*туған өлке, мектеп өмірі, болашақтағы мен, ертегілер әлемі*) тақырып таңдап анимациялық фильм (*қазақ, орыс, ағылшын тілдерінде*) әзірлейді. Анимациялық фильм басқарманың *zh-bilim.kz* сайтында, *Youtube* каналында, *Facebook* парақшасында жарияланады. Көрсеткіштер электронды дауыс беру арқылы анимациялық фильмді бағалайды. Дауыс беру қорытындысы бойынша жеңімпаз анықталады.

3. «BILIM FM мектеп радиосы» оқушылар мен мектеп ұжымын түрлі жаңалықтармен, соңғы хабарландырулармен қамтамасыз ету мақсатында білім мекемелері арасында өткізіледі. Онда бірнеше *айдарлар* қарастырылған. Оның ішінде тарихи жерлер туралы анықтамалық ақпараттарға арналған «*Туған өлке*» айдары аптасына 2 рет тыңдармандармен қауышады.

Бұл жобалар мектептегі кәсіби өзін-өзі анықтауға негіз болады деп айта аламыз. Сонымен қатар, Елбасының «Рухани жаңғыру» мақаласын жүзеге асырудың жарқын көрінісі болмақ.

Кейбір өңірлерде бұл жұмыстарды жергілікті әкімшілік тарапынан жүзеге асырылған. Мәселен, Түркістан облысы киелі орындарға танымдық бейнебаяндар әзірлеп шығарған. «Киелі Қазығұрт», «Жібек жолы бойындағы қалалар», «Отырарды қорғау», «Көне Жетіген», «Қажымұқан» бейнебаяндары дискіге жазылған. Дайын өнім білім беру ұйымдарына қолжетімді. Бұл бейнебаяндарды әзірлеуге оқушыларда қатысып, түрлі мамандықтың алғашқы дағдыларын меңгергенін айта аламыз.

Дене тәрбиесі, салауатты өмір салты.

Мақсаты: салауатты өмір салты дағдыларын табысты қалыптастыру, дене және психологиялық денсаулықты сақтау, денсаулыққа зиян келтіретін факторларды анықтай білу үшін кеңістік құру.

Аталған бағытқа сәйкес «Рухани жаңғыру» бағдарламасы аясында «Саналы азамат» базалық бағытын қарастыру қажет.

Қамтамасыз ету жолдары: білім беру ұйымдарының тәжірибелік-бағытталған тәрбие ортасын құру; белгілі бір артықшылықтар алу арқылы білімді түрлендірудің жеке тәжірибесін жинақтау; өмірлік дағдыларды қалыптастыру, өзін-өзі үздіксіз жетілдіруге, ойын және еңбек іс-әрекеті арқылы салауатты өмір салтына деген қызығушылығын тәрбиелеу.

Бағалау критерийлері: денсаулық жағдайының скринингін; әлеуметтік мақсаттар мен рухани қажеттіліктерін тілеу және соған дайын болу; теріс әсерлерге қарсы тұрудың тиімді тәсілдерін меңгеру; табиғи алғышарттарды ұтымды пайдалану; денсаулықты сақтау мен нығайту, қауіпсіз және жауапкершілікті мінез-құлық; жаңа өмірлік жағдайларға сабырлы болу; қауіпсіздік пен тіршілік әрекетін қамтамасыз ету; денсаулық сақтау ортасын құру.

Іске асыру тетіктері:

1. Сабақтар, дене шынықтыру сабақтары, оқу пәндері, қосымша білім беру, спорт секциялары мен үйірмелерін өткізу, «Өзін-өзі тану» ҰДО бағдарламасы шеңберінде репродуктивті денсаулық, нашакорлықтың, алкоголизмнің, темекі шегудің алдын алу, адамның иммунитет тапшылығы вирусы және салауатты өмір салтының негіздері бойынша ақпараттық-ағарту курстарын, семинар-тренингтерін өткізу; Денсаулық фестивальдары, спартакиадалар, қауіпсіздік бағыттары; ақпараттық-насихаттау материалдарын әзірлеу және тарату; «сенім қызметтерін» ұйымдастыру.

2. Білім алушыларды спорттық іс-шараларға, спорт клубтарына, бұқаралық, ойын және жастар арасында танымал спорт түрлерін спорт федерацияларымен өзара іс-әрекет арқылы тарту. Білім алушылар арасында салауатты өмір салтын насихаттау, оның ішінде тамақтану мәдениетін қалыптастыру. Көптеген спорт түрлері бойынша мектеп пен студент лигаларын дамыту.

Басты іс-шаралар: 1. Үйірмелер, секциялар, клубтар жұмысының оң тәжірибесін тарату, салауатты өмір салтын, сауықтыру жүйесін насихаттау үшін жобаларды енгізу. 2. Есірткі және басқа да зиянды заттарды пайдаланудың алдын алу, өрт қауіпсіздігі, ЖҚЕ, қауіпсіздік техникасы, суицидтің алдын алу бойынша бағдарламаларды іске асырудың түрлі форматтағы іс-шаралары [8].

Киелі жерлердегі тәрбие жұмыстарының мынадай әдіснамалық негіздері бар.

✓ *Антропологиялық көзқарас* – тәрбие тақырыбы ретінде адам туралы білімнің барлық деректерін және олардың есебін біртұтас педагогикалық процесті құруда және жүзеге асыруда жүйелі қолдану.

✓ *Тұлғалық-бағдарлы көзқарас* – өзара байланысты түсініктер, іс-әрекет идеялары мен тәсілдер жүйесіне сүйену, тұлғаның өзін-өзі тану, өзін-өзі жетілдіру және өзін-өзі жүзеге асыру процесін қолдау, оның дербестігін дамыту. Тұлғалық-бағдарлы көзқарас білім алушының оқу процесінде өзінің

өмірлік іс-әрекеттерін және тұлғалық болмысын жүзеге асыратын белсенді субъект ретінде қалыптасуына бағытталған.

✓ *Қызметтік көзқарас* – педагог өз тәрбиеленушілерін мақсат қою және іс-әрекетін жоспарлау, оны ұйымдастыру және реттеу, бақылау, өзіндік талдау және іс-әрекет нәтижелерін бағалауға үйретуі үшін қажет баланың іс-әрекетін қалыптастыру, таным, еңбек және қарым-қатынас субъектісі позициясына ауыстыру бойынша арнайы жұмысты талап етеді.

✓ Сол немесе өзге қызметтің тиімділігі тұлғаның дербестік дәрежесіне, шығармашылық белсенділігіне, қызығушылықтарына, қажеттіліктеріне және өзін-өзі өзгертуге әзірлігіне тәуелді.

✓ *Жүйелілік-тұтастық көзқарас*. Жүйелілік және тұтастық «тұлға өзін басқаларға тұтас феномен ретінде көрсетеді және әр жеке мінез-құлық жағдайында әлемге (қоғамға, басқа адамдарға, өзіне) қатысты өзінің тұлғалық көзқарас жүйесін құрастырады. Әлеуметтік-психологиялық феномен ретіндегі тұлғаның тұтастығы жалпы педагогикалық процесте және оның барлық субъектілерінің (мұғалімдер, оқушылар, ата-аналар) бағыныштылығын көрсетеді.

✓ *Синергетикалық көзқарас* тәрбиені тура себеп-салдарлы байланыстарға негізделмеген, белгілі бір деңгейде өздігімен ұйымдастырылатын процесс ретінде емес, керісінше бір мағыналы емес, заңды және кездейсоқ, болжанған және стихиялы, ретті және ретсіз сияқты көптеген ішкі және сыртқы ықпалдармен келісілген процесс ретінде қарауға мүмкіндік береді.

✓ *Гуманистік көзқарас (гуманистік бағыт принципі)* – педагогтің тәрбиеленушіге өз дамуына жауапты және дербес субъект ретінде бірізді қарым-қатынасы, оның тәрбие процесінде тұлғамен және ұжыммен ізгілікті қарым-қатынас негізінде өзара әрекет стратегиясы.

✓ *Мәдени сәйкестілік тәсілі*. Тәрбие мәдениеттің жалпыадамзаттық құндылықтарына негізделуі және ұлттық мәдениеттердің жалпыадамзаттық құндылықтары мен ұлттық мәдениет нормаларына сәйкес құрылуы тиіс.

✓ *Аксиологиялық тәсіл*. Аксиологиялық (құндылықты) тәсіл тұлға адамзаттың ең жоғары құндылығы болатын, барлық гуманистік тұжырымдамалардың негізі болып табылады. Аксиологиялық тәсіл – тәрбие рухани-адамгершілік дәстүрлерге, сонымен қатар ұлттық және әлемдік мәдениетке негізделуі тиіс деп бекітеді.

✓ *Этнопедагогикалық тәсіл* тәрбиені ұлттық этникалық сана-сезімді қалыптастыруға бағытталған ұлттық мазмұнмен толықтыруды, барлық азаматтардың ана тілін үйренуге және ана тілінде сөйлеулеріне, өз ұлтының салт-дәстүрлерін зерделеуге жағдай жасауды көздейді.

✓ *Этномәдени тәсіл* ұлттық білім алушы тұлғасының тәрбиесі ретінде (өз халқының тарихын, тілін, мәдениетін, салт-дәстүрлерін зерделеу және меңгеруді этникалық әлеуметтену қажетті шарт ретінде) қарастыруды көздейді. Ол басқа ұлт өкілдерінің мәдениетін білуге қызығушылық тудырумен; жалпыазаматтық құндылықтарды меңгерумен, басқа ұлт өкілдерімен қарым-

қатынас жасау білігін және дағдыларын қалыптастырумен тығыз байланыста болуы тиіс.

✓ *Көпэтникалық, көпмәдениеттілік тәсіл.* Аталған тәсілдің мақсаты: - үйлесімді тәрбиелеу, шынайы-позитивті, рухани-адамгершілік (этносқа қарамастан) қатынастар, әлемдік мәдени мұра мен шетел тілдерін меңгеру, көпмәдениетті білім беруді және этносаралық толеранттылықты дамыту; - көпұлтты және көпмәдениетті ортада әртүрлі ұлт, нәсіл, діни наным-сенімді ұстанатын адамдармен бейбіт әрі келісіммен өмір сүре алатын, жоғары түсінікке ие және басқа мәдениеттерді құрметтей алатын, белсенді және жақсы өмір сүруге қабілетті тұлға тәрбиелеу; - олардың көзқарасына, мінез-құлқына, әдетіне, өзара құрметке ұмтылуда байқалатын әртүрлі қызығушылықтар мен ешбір қысым көрсетпей, түсіндіру мен құрмет көрсету әдісін қолдана отырып көзқарасты түсіну мен келісуде этникалық, ұлттық немесе мәдени қатынасына қарамастан басқа адамдарға шыдамдылық танытумен сипатталатын этносаралық толеранттылықты (тұлғаның моральдық қасиеті) дамыту [12].

Тәрбие жұмыстарын жүргізудің жолдары. Қазақстанның киелі орындарындағы тәрбие жұмыстарын жүргізудің 2 жолы бар.

1. Жалпы білім беру ұйымдары.
2. Қосымша білім беру ұйымдары.

Жалпы білім беру ұйымдарында пәндік бағдарламаға сәйкес өткізіледі. Мәселен тарих, көркем еңбек, әдебиет, музыка, география, биология пәндерінің тақырыптарына сәйкес киелі нысандарда сабақ өткізе аламыз. Мұндай сабақтарды пән мұғалімдері өткізеді. Оларға сынып жетекшісі мен тәлімгерлер немесе киелі нысандағы жауапты адамдар (шырақшы, кешен қызметкері т.б). Мектептегі түрлі үйірме, клуб, студия, ансамбль, топ, театр және басқа да (бұдан әрі - бірлестіктер) маршруттық бағдарлама әзірлеп киелі нысандарға экскурсия жасай алады.

Мектептен тыс қосымша білім беру ұйымдарында аталмыш жоба бойынша жұмысты барлық күнтізбелік жыл бойына ұйымдастырылады. Мектептегі каникул уақытында қажеттілігіне қарай белгіленген тәртіппен клубтар, лагерьлер және туристік базалар ашылады, өз базасында немесе балалардың тұрғылықты орны бойынша лагерьлерде (қала сыртында немесе күндізгі болу) балалардың тұрақты және (немесе) ауыспалы құрамымен түрлі топтар құрылады, шеберлік сағаттары өткізіледі.

Балаларға арналған қосымша білім беру ұйымдарының білім беру қызметін педагогтер, әдіскерлер, педагог-ұйымдастырушылар және оларға теңестірілген адамдар тиісті бейіндегі мамандар жүзеге асырады.

Балаларға арналған қосымша білім беру ұйымдарында балалардың қызметі қызығушылықтары бойынша бірыңғай жастағы және түрлі жастағы бірлестіктерде жүзеге асырылады. Қызығушылықтары бойынша бірлестіктерді қалыптастыру балалардың ерікті таңдауына негізделеді [13].

Білім беру ұйымдарындағы қасиетті нысандар бойынша тәрбие жұмыстары экскурсия түрінде жүргізіледі.

«Экскурсия» (excursio) латын тілінен аударғанда «серуендеу» деген

мағынаны білдіреді. Экскурсия дегеніміз – табиғат, қасиетті нысандарға, жергілікті жердің тарихи жерлеріне ұжыммен ұйымдасқан саяхат жасау. саяхат сабақ, жорық сабақ, жанды сабақ, практикалық сабақ, танымдық сабақтарды экскурсияға жатқыза аламыз. Белгілі бір мақсаттары айқындалған мұндай сабақтарға бағдарлама құрылады. Бағдарламада туристік маршруттың желісі көрсетіледі.

Маршруттар бойынша жүргізілген экскурсиялар оқылған материалды тәжірибемен бекіту мақсатын көздейді, ал бағдарламадан тысқары экскурсиялар зерттеушілік сипатқа ие болады. Экскурсияның бірнеше түрлері бар. Олар: тарихи, кәсіптік, табиғи, архитектуралық, әдеби және т.б. Экскурсиялар тақырыптық және кешенді болып бөлінеді, нысанның орналасқан жеріне байланысты жақын және қашық болуы мүмкін. Экскурсия нысаны болып бір оқиғамен байланысты ғимараттар, түрлі құрылыстар, археологиялық ескерткіштер, өнер туындылары саналады.

Туристік маршрутты құруға жорықтың мақсаты (сауықтыру демалысы, танымдық) негіз болады. Ірі және орта масштабты топографиялық карталардан оның ұзындығы мен ұзақтығын, қонатын, тынығатын орындарды анықтайды. Бұл сызбаны *маршруттың желісі* дейміз Дайын маршрут артық күшті, қаржыны жұмсамай, мақсатқа жетуге мүмкіндік береді.

Қасиетті нысандарға саяхатты ұйымдастыруға арнайы мамандар шақырылады. Себебі, осы бағыт бойынша білікті мамандар негізгі заңдарға сүйеніп барлық ережелерді сақтай отырып өткізеді. Олар жоспарлы жұмыстарды тиімді жүргізу үшін қажетті ұйымдармен бірлестікте болады. Бұл мамандар саяхат барысында логистика, тамақтану, қауіпсіздік, медициналық көмек, құтқару, ақпараттандыру жұмыстарына жауапты болады.

Түркістан облысы білім басқармасының облыстық «Жас туристер» станциясы деректерін үлгі ретінде ұсынамыз.

Алдымен, педагогикалық кеңестің кезекті отырысында білім алушыларды экскурсияға жіберу туралы шешім қабылданып, хаттама толтырылады (А Қосымшасы).

Хаттаманың негізінде облыстық білім басқармасы басшының экскурсияға жіберу туралы бұйрығы жарияланады (А1 Қосымшасы).

Осы бұйрыққа сәйкес негізгі немесе қосымша білім беру ұйымы директорының бұйрығы жарияланады (А2 Қосымшасы).

Бұйрыққа қосымша туристік маршрут желісі және экскурсияға баратын балалардың тізімі тіркеледі. Бұйрық бірнеше тармақтардың тұрады.

Бірінші тармақта оқу-танымдық экскурсиясына жіберілетін үйірме мүшелері мен топ жетекшілерінің тізімі және туристік маршрут бекітіледі.

Екінші тармақта үйірме мүшелерінің денсаулығы мен өмір қауіпсіздігі ережелерінің сақталуына жауапты мамандар көрсетіледі.

Үшінші тармақта үйірмешілердің денсаулығын қадағалайтын мекеме медбикесі бекітіледі.

Төртінші тармақта оқушылар мен топ жетекшілерін тасымалдау (автокөліктің мемлекеттік нөмірі) автокөлігінің жүргізушісіне жүктеледі.

Бесінші тармақта жоғарыда аталған қызметкерлердің жұмыс орнындағы жалақылары сақталып, іссапар шығыны жұмыс орнынан төлеу туралы айтылады.

Алтыншы тармақта бұйрықтың орындалуын қадағалау міндеттелетін кәсіпорын маманы көрсетіледі.

Сонымен қатар, осы бұйрыққа қосымша ретінде экскурсияға баратын оқушылар тізімі және туристік маршруттың желісі бекітіледі (А3 және А4 Қосымшалары).

Кешенді жұмыс аяталған соң жауаптылар оқу-танымдық экскурсиясы есебін дайындайды (А5 Қосымшасы).

Экскурсия есебінде қамтылады:

- мақсаты;
- қатысушылар;
- бағыты;
- күнделікті жазбалар;
- жетістігі;
- қорытынды;
- кері байланыс.

Сонымен, өлкенің өмірін, ондағы болған тарихи оқиғаларды, жерлерді, табиғатын толығырақ сипаттау үшін, өлкенің киелі жерлерінен деректер мен материалдарды үздіксіз жинап, оқып, зерттеу қажет. Олар келесі сипатта болуы мүмкін:

- ғылыми еңбектерден және ақпараттан, көркем шығармалардан әдеби материалдар жинақтау;
- археологиялық қазбалар жүргізуге қатысу;
- өлкенің көнекөз қарттарымен кездесу;
- өлкеге қатысты шежірелер мен аңыздар жинау;
- журнал және газеттердің мақалалары;
- географиялық карталар;
- әр түрлі хаттар, жылнамалар және басқа да жазбалар, газет-журналдар беттерінде жарық көрген фотосуреттер;
- мектепте тарихи мұражай ашу.

Мұрағаттарда, әкімшіліктерде, отбасылық мұрағаттарда сақталған құжаттар, өлкеде ұзақ уақыт өмір сүріп жатқан қарт адамдардың естеліктері, сипаттамалар, жиынтықтарды оқу және қорытынды жасау. Туған өлке туралы ақпараттың тағы бір көзі, ол – жергілікті тұрғындардың отбасылық альбомдарындағы фотосуреттер, бұлардың бәрі оқушыға туған өлке туралы ақпарат алуға мүмкіндік тудырады.

Фотосуретке және кинофильмге түсіру – киелі нысандармен тәрбие жұмыстарын жүргізудегі маңызды құралдардың бірі болып табылады.

Кері байланыста оқушылар жинаған материалдарынан бейнебаяндар, альбомдар дайындап жариялайды.

Қасиетті нысан туралы материалды іріктеу өте маңызды болып саналады, өйткені оқушының нысан немесе туралы әңгімелеу қабілеті, әңгімелеудің

мазмұны оқушы үшін қызығушылық тудырған жағдайда және әңгімелеуге негіз болатын жағдай жасалғанда ғана жетілдіріледі. Келесі факторлардың нәтижесінде қасиетті нысан тақырыбы сабақта коммуникативтік белсенділік тудырады:

- оқушылар не туралы айтып тұрғандарын толық түсінген жағдайда;
- оқушылар өздері үшін маңызды әрі қымбат нәрсе туралы әңгімелеген жағдайда.

Сондықтан қасиетті нысан материалын іріктеу барысында келесі себептерді ескерген жөн:

- оқушылар үшін материалдың шынайылығын, яғни оқушылар әңгіменің не туралы екендігін нақты елестете алулары керек;
- ұсынылған материалдың оқушылар үшін қызықты болуы (осы ақпаратты білгім келіп еді деген талаптың болуы);
- берілген материалдың бағдарламалық тақырыпқа сәйкестігін;
- берілген материалдың әлеуметтік құндылығын;
- тапсырмаларды орындау барысында оқушылардың ата-аналарымен тығыз байланыстың орнауын.

Жоғарыда аталған қасиетті нысанды сипаттайтын ерекшеліктерге сүйене отырып, мұғалімнің алдында тұрған маңызды мақсаттың бірі – баланы қасиетті нысандарды қастерлеуге тәрбиелеу, оған халықаралық аренада өзінің туған мәдениетін таныта білу біліктілігімен негізделген патриоттық тәрбие беру болып табылады. Оқушыларды туған және басқа да мәдениет әлеміне кіргізу, олардың тіл құралы арқылы ойлау қабілеттерінің дамуына ықпал етеді, оқушылар туған халқының менталитетін түсінуге үйренеді. Жеке тұлғаның дүниетанымының қалыптасуы және мәдени дамуы оқушының туған өлкесінің мақтаныштары, киелі орындары, мәдениеті, әдет-ғұрпы, салт-дәстүрлері, тарихы, тұрмысы туралы білімінің кеңеюі барысында жүзеге асады. Осындай нәтижеге жету өзекті мәселе болып табылады.

Сонымен, қасиетті нысан жайлы білім беру оқытудың жобалық, коммуникативтік, тәжірибелік әдістерін оңтайлы және тиімді пайдалану арқылы, сыныпта және сыныптан тыс әрекеттердің әр түрлі тәсілдері арқылы жүзеге асырылуы тиіс.

2 ЖОБА ШЕҢБЕРІНДЕ ТӘРБИЕ ЖҰМЫСЫН ЖҮРГІЗУ БОЙЫНША ӘДІСТЕМЕЛІК ҰСЫНЫСТАР

Киелі сөзінің мән-мағынасы өте күрделі. Халқымыз осы ұғыммен зорлық-зомбылыққа, әділетсіздікке қарсылығын, адамның, табиғаттың, қоғам арасындағы жарасымдылық пен үйлесімді сақтауға құштарлығын білдірген. Жүгірген аңның, ұшқан құстың, жер мен судың, ерекше қасиетке ие адамның киесі ұрады деуімен қоғамдық-саяси, рухани, экологиялық, әлеуметтік тұрақтылықты, ынтымақ пен ықпалдастықты бәрінен жоғары қоя алған. Киелі сакралды географияның тұңғышы Қазығұрт тауы десек, еш қателеспейміз. Өйткені таудың басында Нұх пайғамбардың кемесі қалғаны туралы аңызды білмейтін қазақ жоқ, оған тәу етушілер күні бүгінге дейін үзілген емес. Түркілердің отаны – Алтайдағы Берелді, Мысыр пирамидаларымен қатар тұруға лайық Бесшатыр қорғанын қалайша киелі сакралды географияға жатқызбаймыз?! [14].

Тәрбие – үздіксіз процесс, ол жалпы білім беретін мектептердің тәрбие жүйесінің барлық компоненттерімен іске асырылады, оларға: сабақтар, сыныптан тыс және мектептен тыс тәрбие шаралары, сынып ұжымындағы іс-әрекет, қосымша білім беру жатады. Оқу процесінің тәрбие әлеуеті күшті. Заманауи білім беру бағдарламаларының мазмұны елеулі тәрбие мүмкіндіктерінен тұрады, оларды іске асыру оқу процесінің негізгі бірлігі ретінде сабақтың ойластыра ұйымдастырылуына байланысты. Сабақ тек ақпарат көзі болып қана емес, тұлғаның қалыптасуына ықпал етіп, дамытуы, тәрбиелеуі үшін келесі талаптар сақталуы қажет:

- сабақтың мақсаты мен міндеттерінде оқыту, тәрбие және дамыту бірлігі принципін бейнеленуі;

- адамгершілік, руханилық, азаматтық және ізгіліктің жоғары үлгісінен тұратын оқу материалын мақсатты таңдау;

- білім алушылардың жалпыадамзаттық құндылықтар жүйесінде дұрыс бағдарлануы үшін ізгілендіру және ізгіліктендіру принциптерін, балада қоршаған дүние үшін жауапкершілігін дамытатын экологияландыру принципін, іс-әрекеттің түрлі бағыттарында балалардың бейімі мен шығармашылық қабілеттерін анықтауды және дамытуды көздейтін сыртқы және ішкі саралау принциптерін іске асыру;

- педагогикалық технологиялардың тәрбиелік әлеуетін пайдалану;

- білім берудің түрлі сатылары және оқу бағдарламаларының мазмұндары арасында сабақтастықты жүзеге асыру;

- білім алушылардың өзіндік шығармашылық, зерттеу жұмыстарын ұйымдастыру;

- сабақ мазмұнына білім алушылардың жағымды әлеуметтік-мәдени тәжірибесін кеңейтуді қамтамасыз ететін әлеуметтік рөлдердің ойнатылуын белсенді түрде қосу.

Көрсетілген талаптарды орындау оқу пәндерінің тәрбиелік әлеуетін белсенді іске асыруға ықпал етеді. Сабақты жоспарлауда және өткізуде тек қана

сабақ материалының мазмұны және қолданылатын формалар, әдістер мен технологиялар тәрбие мүмкіндігіне ие емес екенін есте сақтау қажет. Педагогтың тұлғалық қасиеттері (оның сыртқы келбеті, мінез-құлық мәдениеті, сөзі, сенімділігі, сезімділігі), мұғалім мен оқушылар қарым-қатынасының стилі (ақкөңілдік, әділдік, педагогикалық сыпайылық, сабақта іскерлік ахуалын туғызу, оқушының жеке жетістігін қолдау) тәрбиелейді. Сондықтан сабақтың әр кезеңі белгілі бір тәрбиелік мүмкіндіктерге ие.

Тәрбиелей оқыту принципі оқыту мен тәрбие бірлігінің заңдылықтарына негізделеді (Л.С. Выготский). Оқыту процесіндегі тәрбие білім алушыларды интеллектуалды, ең бастысы қызығушылықтарын ескере отырып креативтік, жеке танымдық қабілеттерін дамытумен байланысты. Сонымен қатар, туған жерінің, өлкесінің тарихымен, мәдениетімен байланысты оқу материалын қосымша қамту арқылы меңгеру тек таным аясын дамытып қана қоймайды, сол сияқты ұйымшылдық, дербестік, шыдамдылық, іскерлік, еңбексүйгіштік, тәртіптілік сияқты тұлғалық қасиеттері мен сапаларын, тұлғаның тарихи санасын қалыптастырады [15].

Айналып келгенде, тарихи сана – этностық және жалпы мемлекеттік сананың негізі. Ұлттық ой-сана, этностың мыңдаған жылдық аңыз-әфсанасы, бейне-белгілері, наным-сенімдері халықтың тарихын білу арқылы ғана ерекшеленеді. Туған жердің, онда өмір сүріп отырған халықтардың, бір кездегі жасаған мемлекеттердің шежіресін білу тарихи сабақтастықты, тамыр тереңдігін, талай жылдардан бері іргелес қоныстанған халықтар тағдырының ортақтастығын білдіреді.

Тарихи сананы қалыптастыру – тарихи танымның дұрыс қалыптасуына тәуелді. Ал тарихты тану, қазіргі деректерді білу ғана емес, сол тарихи оқиғалар мен деректерді талдау арқылы ақиқатқа жету болып табылады [16].

Білім алушылардың бойында тарихи сананы қалыптастыру, туған жерінің тарихын, аңыз-әңгімелерін білуге, оқуға деген құштарлығын арттыру мақсатында «Қазақстанның киелі орындары – Қазақстанның киелі жерлерінің географиясы» жобасының шеңберінде қасиетті нысандар тізіміне енген жерлердің тәрбиелік мәнін жалпы орта білім берудің жаңартылған мазмұндағы үлгілік оқу бағдарламаларына сәйкес «Қазақ әдебиеті», «Қазақстан тарихы», «География», «Технология» оқу пәндерінің мазмұнына кіріктіруді (1-кесте) ұсынамыз.

1-кесте - Қасиетті нысандар тізіміне енген жерлерді «Қазақ әдебиеті», «Қазақстан тарихы» оқу пәндерінің мазмұнына кіріктіру

«Қазақ әдебиеті» оқу пәні. 5-сынып	
«Таза, мінсіз асыл сөз» бөлімі.	
«Қобыланды батыр» жыры	Жиренқопадағы «Қобыланды батыр» мемориалдық кешені Ақтөбе облысы Қобда ауданы Жиренқопа ауылында орналасқан. Қобыланды батыр – шамамен XV ғасырда өмір сүрген

	<p>атақты тарихи тұлға, жоңғар мен қалмақтарға қарсы соғысқан батыр.</p> <p>Мемориалдық кешен Қобыланды батырдың сүйегі қайта жерленген мавзолейден, Даңқ залынан және белгі тастардан тұрады. Төбесінен қарағанда кешен қалқанның үстіне қойылған батырдың дулығасына және жанында жатқан садаққа ұқсайды</p>
«Қазақстан тарихы» оқу пәні. 5-сынып	
«Қазақстандағы ежелгі адамдардың өмірі» бөлімі	
«Ботай мәдениеті» тақырыбы	<p>Ботай қорымы жылқы мен адам арасындағы байланыстың жұмбақ күйінде қалған тұстарын ашуға негіз қалады. Расында да, бұл тарихтағы таңғажайып жаңалықтардың бірі еді. Қазақ пен жылқыны бір-бірінен бөліп қарау еш мүмкін емес. Басқа халықтардай емес, қазақтың жылқыны аса қастер тұтатынының да астарында осы жайлар жатқанын аңғарамыз.</p> <p>Ботай біз үшін ежелгі адамдар қонысы ғана емес, төл тарихымыздағы сабақтастықты төрткүл дүниеге жарқыратып шығарған құнды ескерткіш те болып табылады.</p> <p>Осыдан 5-6 мың жыл бұрын бабаларымыздың адамзат өркениетіне тұңғыш көлік құралы – жылқыны әкеліп, бұл түлікті қолға үйреткені шынымен таңқаларлық жағдай. Ендеше, қазақтың қиыр даласының бір төсінде жер-ананың бауырында тұмшаланған ежелгі адамдар қонысы – Ботай қорымы қазақ тарихына осылай даңғыл жол салды [17].</p>
Андронов және Беғазы-Дәндібай мәдениеттері тақырыбы	<p>«Беғазы» Қарағанды облысы Ақтоғай селосынан 40 шақырымдай жерде орналасқан тарихи нысан еліміздің жалпыұлттық қасиетті орындары санатына енген. Сонымен қатар, ЮНЕСКО-ның бүкіләлемдік мәдени мұралар тізіміне үміткерлер қатарына қосылды.</p> <p>Қола дәуірінің соңғы кезеңдерінде Орталық Қазақстан жерінде өркендеп, көршілес аумақтарға ықпал етіп, кеңінен тараған атақты Беғазы-Дәндібай мәдениеті белгілі болды. Дәндібай да жер атауы. Осы екі атау біріктіріліп, сол жердегі ежелгі өркениет қонысын «Беғазы-Дәндібай мәдениеті» деп атайды тарих ғылымында.</p> <p>Бүгінде әлемге белгілі болған Беғазы қорымына шетелдік саяхатшылар да көптеп келуде. Жергілікті мамандардың айтуынша 2017 жылы ЕХРО-ға Голландия, Германия, Моңғолия мен Қытайдан келген туристер осы жаққа ат басын бұрып, аралап көріп</p>

	қызықтап қайтқан. Бегазы жауға шапқан батыр қыз болған, таудың аты соның ерлігіне орай қойылған деген аңыз сақталған ел аузында [18].
«Қазақстандағы жартастарға салынған ежелгі суреттер» тақырыбы.	Таңбалы (Тамғалы) археологиялық кешені – бұл ежелгі шығармашалық көрме, оның суреттерінде адамдар мен жануарлар, ежелгі адамдардың өмір қалпы суреттелген. Тамғалы шатқалы Алматы қаласынан солтүстік-батысына қарай 170 км, Алматы облысының Шу-Іле тауларының оңтүстік-шығыс бөлігінде орналасқан. Қазақстан тарихында із қалдырған көптеген халықтар үшін Тамғалы шатқалы әулие жер деп саналып, салттық рәсімдер жүргізілді, құдайға табыну, ата-баба рухына тағзым жасалды. Ашық аспан астындағы күн мен ай кезек тамашалайтын табиғи музей сияқты [19].
«Сақтар» бөлімі	
«Берел қорғандары»	Қазақстандағы сақ дәуірінен сақталған тарихи ескерткіш. Қорым б.з.б. V-IV ғасырларда салынған. Берел қорымы Шығыс Қазақстан облысындағы Бұқтырма өзенінің оң жағалауында Берел ауылынан оңтүстік-батысқа қарай 7 шақырым жерде, таулы аңғарда орналасқан. Қорымның құрамында 30-дан астам оба бар. Обалардың бірінен қалың тақтайдан текшелеп, үсті бөренелер мен бірнеше қабат тоз және бұтамен кезектесіп жабылған там табылған. Оның ішінде апалы-інілі – 35-40 жастар шамасындағы ер адам мен 50 жастағы әйел мүрделері табылған. Олардың аса бай салтанатпен безендірілген киімдері көгілдір ақық моншақтармен, жұқа алтын әшекейлермен сәнделген. Қастарына небір әсем тұрмыстық заттар қойылып, 13 мініс сәйгүлігі жерленген. Ең ғажабы, ұзақ сақталатын арнайы өңдеуден өткізіліп, мәңгілік тоңның астына қойылғандықтан, жылқылардың сүйегі мен жүні ғана емес, етіне дейін сақталған, бұл сол кездердің өзінде-ақ ата-бабамыздың ет сақтау технологиясын меңгергендігінің дәлелі болып табылады [20].
б-сынып	
«X ғасыр - XIII ғасырдың басындағы Қазақстан» бөлімі	
«Қарахан мемлекеті» тақырыбы	Қазақстанда 11 ғасырдан сақталған сәулет өнері ескерткіші. Қазіргі Тараз қаласының батыс шетінде. Кесене Қарахан әулетінен шыққан белгілі хан Ша-Махмуд Бұғра Қарахан қабірінің басына орнатылған [23].

	<p>Әулие Қарахан өз заманында аса данышпан, құдіретті патша болған. Сол кездегі атақ-абыройы дүниені дүр сілкіндіріп тұрған дейді. Шексіз байлығына қарамастан, қарапайым өмірді місе тұтқан. Аң патшасы арыстанның өзін бағындырып, айтқанын орындатқан. Тіпті, арыстанды атша ерттеп, жол-жотада жорғалап жүрген деседі [22].</p>
<p>«XIII-XV ғасырдың бірінші жартысындағы Қазақстан» бөлімі</p>	
<p>«Қазақстандағы моңғол шапқыншылығы» тақырыбы</p>	<p>Отырарды қорғаудағы қала халқының ерлігін сипаттау мақсатын жүзеге асыру барысында Отырар қалашығымен таныстырып өту.</p> <p>Отырар ортағасырлық ұлы ойшыл Әбу Насыр әл-Фараби туған аймақ астанасы ретінде кеңінен танымал. Отырар орнында елді мекеннің пайда болуы біздің дәуіріміздің бірінші ғасырларына сәйкес келеді. Алғаш рет «Отырар» және «Фараб» атаулары жазба деректерде б.д. IX ғ. кездеседі. X-XII ғғ. кезеңі, моңғол шапқыншылығы тамырын шапқан қалалық өмірдің гүлдену кезеңі болды. 1219 жылы Отырар Шыңғысхан әскерінің соққыларынан құлады. Алайда, Отырар қайта түлеп, XIII ғасырдың ортасында Батыс пен шығыс арасындағы жолда ірі сауда орталығына айналды. 1405 жылы Отырар сарайларының бірінде Темірлан қайтыс болады. Отырардағы өмір XVIII ғасырға дейін жалғасты. Қала жұрттың жалпы сипаты Қазақстан мен Орта Азиядағы ортағасырлық ескерткіштердің көпшілігінің сипатына тән [23].</p>
<p>«Моғолстан. Әбілқайыр хандығы» тақырыбы</p>	<p>«Хан моласы» – Ақтөбе облысы Әйтеке би ауданындағы Толыбай елді мекенінен 90 шақырым қашықтықта орналасқан көне қорым.</p> <p>Ал Әбілқайыр хан сүйегінің осы қорымда жатқанын ел аузындағы деректер ғана емес, орыс зерттеушілерінен қалған жазба деректер де растайды. И. Крафт 1898 жылы «Хан моласының» Торғайдан 80 шақырым жерде екенін, хан қабірінің басында өсіп тұрған ағаш барын жазып қалдырған, сондай-ақ қазақтардың ол жерді қасиетті орын санайтынын да атап көрсеткен.</p> <p>Кешен Әбілқайыр хан кесенесі мен үш бөлікті алып ескерткіштен тұрады. Ескерткіштің биіктігі – 23 метр. Әр бөліктің астыңғы жағында «Әбілқайыр хан» деген жазу бар және Ұлы Даланы жайлаған барлық қазақ руларының таңбалары салынған [24].</p>
<p>«Есім хан билігі кезіндегі Қазақ</p>	<p>Есім хан кесенесі – ХҮІІ ғасырдан сақталған архитектуралық ескерткіш. Қожа Ахмет Иасауи</p>

хандығы бірлігінің нығаюы» тақырыбы	<p>кесенесінің батыс мұнарасынан оңтүстікке қарай 12 м жерде орналасқан. Кесене Қазақ хандығының ханы Есім ханның қабірінің басына тұрғызылған.</p> <p>Кесене күйдірілген кірпіштен төртбұрышты (9x9 м) етіліп өрілген. Негізгі қасбеті портал түрінде болып келеді. Қасбеттері жылтыр қалақтаспен геометриялық ою-өрнектер түрінде әшекейленген. Оңтүстік-шығыс жағында кесенеге кіретін есік бар. Сақталған қабырғасының енінің 1,2 м болуы да биік күмбезді көтеруге шыдайтындығын көрсетеді. Еденіне төртбұрышты күйдірілген кірпіш төселген. Кесененің сақталған бөлігі 2000 жылы қайта жөнделді [25].</p>
Қазақ хандығының XVI - XVII ғасырлардағы дамуы бөлімі	
«Жәңгір хан тұсындағы қазақ-жоңғар қарсылығы» тақырыбы.	<p>Қояндытау мен Қатутау арасындағы Орбұлақ шатқалы (қазіргі Алматы облысы) Орбұлақ шайқасы болған киелі орынға, Жоңғар Алатауының ең биік шыңында белгітас қойылды.</p> <p>Қазақстандық тарихшы Виль Галиевтың «Жәңгір хан және Орбұлақ шайқасы» кітабында: «Орбұлақ шайқасы Жетісу Алатауының батыс бөлігіндегі Сатылы тауынан басталатын Кескентерек өзенінің оң жақ саласы Орбұлақта (Тасбұлақ) болды», – деп көрсетілген.</p> <p>Халық тағдыры таразыға түскенде жауынгерлердің аузынан «қаракұрым жауға шамамыз келмейді» деген сөз шыққан жоқ. Бабалар намысы батырлыққа бастады. Ол үшін ар тазалығы мен жүрек керек. Ұлы шайқастар қашан да ұлы оқиғаларды тудырады. Ендеше, Орбұлақ өнегесі – қастерлі өнеге [26].</p>
7-сынып	
«Қазақ-жоңғар соғыстары» бөлімі. «Қазақ-жоңғар шайқастары» тақырыбы.	<p>Оңтүстік Қазақстан облысы Ордабасы ауданындағы Ордасабасы тауында әр қыры Қазақстанның әр шетіне бағытталған «Бірлік» монументі.</p> <p>Стеланың әр қырында үш ұлы бидің айтқан сөздері жазылған тақтайшалар бар. Бұл жер қазақ халқының тарихи, мәдени және рухани көрікті жері ретінде белгілі тиіс.</p> <p>Ордабасы тауы – қазақ елі үшін береке-бірліктің бастауы іспетті. Бұл тауға зиярат етушілер Жаратушы Құдіреттен: «Еліме, жұртыма, әулетіме, отбасыма береке-бірлік бер, заманымыз тыныш болсын, өміріміз бейбіт болсын», – деген тілек тілеп барады [27].</p>
«Біртұтас халық жасағының ұйымдастырылуы»	<p>Аңырақай шайқасы болған жер</p> <p>Саяси және әскери бірлікке қол жеткізген үш жүз жасақтары 1728 жылы шешуші шайқас алдында</p>

тақырыбы.	Хантауында, Сұңқар тауында (кейін бұл жер Әбілқайыр тауы аталды) жиналды. Шайқас солтүстігі Балқаш, оңтүстігі Отар даласы, батысы Шу, шығысы Күртіге дейінгі аралықтағы жерлерде өткендігін осы өңірлерде жиі кездесетін қазақ, қалмақ қорымдары дәлелдейді. Аңырақай аталатын да осы өңір. Бұл шайқаста (40—45 күн) қазақтар ірі жеңіске жеткен [28].
«XVIII ғасырдағы Қазақ хандығы» бөлімі. «Абылай ханның ішкі және сыртқы саясаты» тақырыбы.	Абылай хан алаңы – Көкшетау тауының етегінде орналасқан табиғаттың бірегей ескерткіші. Оның басты ерекшелігі – қайталанбас микроклиматы (күн сәулесінің ұзақтылығы, биологиялық белсенді ультракүлгін сәулелердің мол түсуі). «Абылай хан алаңы» аталатын табиғи көрінісі тамаша жерде ашылған мұражайдың аумағы 288 шаршы метрді құрайды. Онда қазақ ханы Абылайдың Ресей, Қытай, Бұхара хандықтарының елшілерін қабылдауы көрініс тапқан. Ұлы ханның қолбасшылығымен болған жорықта тарихта «Шаңды жорық» деген атаумен қалған оқиға барысы мұражайдың бір қабырғасына толығымен безендірілген. Ал дәл ортада Ұлы мемлекет қайраткерінің қолбасшылығымен сап түзеген сарбаздардың бейнесі негізінде «Әскери кеңес» атты мүсіндік композиция сомдалған [29].
«Отарлау және ұлт-азаттық күрес» бөлімі. «1836-1838 жылдардағы Бөкей Ордасындағы қазақтардың көтерілісі» тақырыбы.	Ұлт-азаттық көтеріліс басшыларының рөліне баға беру мақсатын жүзеге асыру барысында Атырау қаласының оң жағалауында орналасқан Махамбет Өтемісұлының кесенесімен таныстыру. Мемориалды кешен қаланың екі діни орталығы – «Иман» жаңа мешіті және Успен шіркеуімен бірге бір құрылыс жиынтығын құрайды. Монументтің қозғалатын жағында «Қорған» сферасы ескеріліп, «Қорғанның» кесілген жерінде «Еділ-Жайық» бедері орналасып, халықтың Исатай мен Махамбеттің бірлігін білдіреді.
«1836-1838 жылдардағы Бөкей Ордасындағы қазақтардың көтерілісі» тақырыбы.	«Бөкей Ордасы» тарихи кешені Батыс Қазақстан облысы орталығынан 550 шақырымдай шалғайда жатқан Орда ауылында орналасқан. Еділ мен Жайықтың ортасындағы ен далада жартылай тәуелді мемлекеттік құрылым – Ішкі Орда құрылып, Бөкей 1812 жылы хан сайланады. Хан Сарайы (1828 ж.), Казначейство (1867 ж.), Тарғын учаскелік мектебі (1868 ж.), қыздар мектебі (1883 ж.) сынды тарихи-архитектуралық ғимараттардан және 1835 жылы салынған хан мешітінің негізінде қалпына келтірілген мешіт ғимаратынан құралған.

<p>«XIX ғасыр -XX ғасырдың басындағы Қазақстанның мәдениеті» бөлімі. «Шоқан Уәлиханов – алғашқы қазақ ғалымы» тақырыбы.</p>	<p>1985 ж. Алтынемел баурайында (Кербұлақ ауданы) ұлы ғалымның туғанына 150 жыл толу құрметіне ашылды. Мемориалдық кешен ғалымның бейітіне қойылған құлпытастан, ескерткіштен, музейден, қонақүйден және хауызды алаңнан тұрады. Ансамбльдің басты ғимараты – Ш.Уәлихановтың ғылыми-шығармашылық мұрасын бейнелейтін музей үйі. Музей үйінің сыртқы пішіні қазақ халқының мемориалды архитекторның дәстүрінен («төрт құлақ») туындаса, ішкі кеңістігі киіз үйді, жолаушының шатырын елестетеді. 30 орындық кинозал мен келушілерге қызмет көрсететін жайлар бөлек орналасқан. Уәлихановтың мемориалдық кешеніне Алматы-Шеңгелді-Қоянкөз-Матай-Жаркент және Семей-Аякөз-Қапал-Алтынемел маршруты бойынша сапар шегуге болады [30].</p>
<p>«Қазақ әдебиеті» (5, 6-сынып), «Қазақстан тарихы» (7-сынып)</p>	
<p>«Тәрбиенің қайнар бұлағы» (5-сынып) «Ы. Алтынсарин – жаңашыл-педагог» тақырыбы</p>	<p>Қазақтың кемеңгер ағартушысы Ыбырай Алтынсариннің кесенесі Қостанай қаласынан жеті шақырым жерде, Тобыл өзенінің бір иінінде тұр. Кешенге кіреберісте ағартушы ашқан мектептердің картасы көрсетілген, мектептер тізімі ойып жазылған мәрмәр тақта бар, осы жерде тек Ыбырайдың бейіті ғана емес, атасы Балғожа, әкесі Алтынсары жатқан үлкен қорымның болғаны жөніндегі ақпарат жазылған қара гранит тас оның халқымыздың қасиетті орнының бірі екендігін айғақтай түседі [31].</p>
<p>«Абайды оқы, таңырқа!» (6-сынып) «XIX ғасырдың соңы – XX ғасырдың басындағы Қазақтардың ауызша тарихи дәстүрлерінің дамуы» тақырыбы</p>	<p>Дала кеңістігінде жолаушы көзіне ақшаңқан қос күмбез көрінісі шалынады. Биікке, көгілдір аспанның шыңырау көгіне ұмтылған бұл күмбездер адам рухының өршіл күш қуатын көрсеткендей. Абай-Шәкәрім мавзолейі Жидебай жерінде орналасқан. Бүгінде Жидебай – әдеби Меккеге айналған, үлкен тағзым етер орын. Сәулетші өз идеясында, тұтас кесене Сарыарқаның кең даласының төсінде поэзия айдыныда баяу жүзіп бара жатқан Абай мен Шәкәрімнің қос желкенді кемесі сынды болып көрінуі керек деген шешімге келген болатын. Бұл кесененің кеме сияқты жақсы көрініс беретіні, күн қатты ысыған кезде далада сағым көтеріледі. Көрген адамға осы сағымда алыстан теңіз толқығандай болып тұрған заматта, Абай-Шәкәрім кесенесі сол сағым-теңіздің үстінде үлкен бір ой құшағында қалықтап тұрған, ойдың алып кемесі сияқты</p>

	<p>әсер етеді [32].</p> <p>Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының кесенесі зиратхана және көрхана атты екі бөліктен тұрады. Көрханада әулие бабамыз жатыр, сондай-ақ сандықтасы, құлпытасы қойылып, шамшырағы орнатылған.</p> <p>Мәшһүр Жүсіп атамыздың кесенесінің асты – ғұламаның мәңгілік мекені. Екінші қабатында жиһаз-мүлікі және кітапханасы орныққан [33].</p>
«Қазақ әдебиеті» оқу пәні. 7-сынып	
«Толғауы тоқсан қызыл тіл» бөлімі	<p>Ж.Жабаев мұражайы Алматы облысы Жамбыл ауданы Жамбыл ауылында ұлы ақынның тұрған үйінде ұйымдастырылған. Ақынның көзі тірісінде егілген алма мен алмұрт бағының арасында 1946 жылы салынған кесене тұр. Кесененің дәл ортасына ұлы жыршыға құлпытас қойылған. 1996 жылы кесененің сол жақ босағасына ақынның киесі – қызыл шұбар жолбарыс мүсіні орнатылды.</p> <p>Мұражай бөлмелері Жамбыл өмір сүрген кезіндегі қалпында сақталған. Он екі бөлмедегі тарихи жәдігерлердің әрқайсысы – ақын өмірінің тікелей куәгері болып табылады. Жамбыл кесенесінің жанында қазақтың біртуар композиторы, дирижері, ұлы ақынның інісі Нұрғиса Тілендиевтің бейіті мен ескерткіш-құлпытасы бар. Бір ғасыр өмір кешкен ұлы таланттың туып-өскен мекені – қазақстандықтардың зиярат ететін қасиетті орындарының бірі.</p>
«Қазақстан тарихы». 8-сынып	
«Қазақстан тоталитарлық жүйе кезеңінде» бөлімі. «Қазақстандағы 1920-1930 жылдардағы индустрияландыру» тақырыбы.	<p>Ақмола облысы Целиноград ауданының орталығы Ақмол ауылындағы «Саяси қуғын-сүргін құрбандарының «АЛЖИР» мемориалды кешені» 1937-ші жылы ПХК-ның арнайы бұйрығымен салынған.</p> <p>Алжир лагері 30 мың гектар жерді алып жатқан. Оның Қарағанды, Ақмола өңірінде бірнеше бөлімшелері болған. Алжир тұтқындары егін екті, мал бақты, құрылыс жұмыстарымен айналысты.</p> <p>Лагерьде қазақ зиялы азаматтары С. Сейфуллиннің, Б.Майлиннің, Т.Рысқұловтың, С.Мендешовтың, Т.Жүргеновтың, С.Асфендияровтың т.б. әйелдері азап шекті.</p>
«Қазақ әдебиеті» (5-сынып), «Қазақстан тарихы» (8-сынып) оқу пәндері	
«Адамгершілік - асыл қасиет» бөлімі	<p>Ахмет Байтұрсынұлының Алматы қаласындағы мұражай үйі 1993 жылы ұйымдастырылған. Бұл музейдің ашылуының ерекше тарихы бар. 1988 жылы 4 қарашада Қазақ ССР Жоғарғы соты 51 жыл «халық</p>
«Кенестік Қазақстанның	

<p>мәдениеті: білім мен ғылым» бөлімі. «Ахмет Байтұрсынов – «ұлт ұстазы» тақырыбы.</p>	<p>жауы» деп қара күйе жағылып келген Ахмет Байтұрсынұлының іс-қимылынан қылмыстық әрекеттер табылмағандықтан тергеу барысы тоқтатылсын деген шешім шығарып, тарихи тұлғаның есімі ресми түрде ақталды.</p> <p>Музей үй 1,5 қабатты, төрт бөлме және бір бөлмелі жертөледен тұрады. Үшеуі – көрме залы, бір бөлме – ахметтану дәрісханасы. Жертөле – музей мен қоғамдық қор қызметкерлерінің кеңсесі. Музей үйдің қорында ғалым өмірі мен шығармашылығына қатысты 500-ге жуық деректі ресми құжаттар, 300-і мемлекеттік мұрағаттан алынған телнұсқалық құжаттар, 12 жеке суреті, 27 ұжымдық деректі суреттер бар [34].</p>
<p>«Қазақ әдебиеті» оқу пәні. 8-сынып</p>	
<p>«Дананың сөзі – ақылдың көзі» бөлімі</p>	<p>Сәулет өнерінің айрықша үлгісі «Қорқыт ата» мемориалдық кешені Қызылорда облысы Қармақшы ауданы Жосалы ауылынан 18 шақырым жерде Қорқыт разъезінің түбіне 1980 жылы салынған.</p> <p>Қобыздың үні сарнаған баба кесенесі рухани дүниенің есігі іспетті</p> <p>Қорқыт ата кесенесі адамзатқа күйбең тірліктің шеңберінен шығуды, әрбір сәттің құнды екенін бағалай білуді еске салып тұрғандай. Қорқыттың мәңгілік өмір дегені де қайталанбас уақытты қадірлеп, келешекке өнер, руханият арқылы өшпес із қалдыру болса керекті [35].</p> <p>Ахмет Ясауи кесене-кешені – Түркістан қаласында XIV ғасырдың соңында тұрғызылған орта ғасырлық сәулет өнерінің көрнекті ескерткіші.</p> <p>Кесене-кешен Үлкен қылуат (жер асты мешіті, XII ғ.), Сегіз қырлы кесене (XIV-XVI ғғ.), Рабиға Сұлтан Бегім кесенесі (XV ғ.), Шығыс моншасы (XVI-XVII ғ.), Есімхан кесенесі, Жұма мешіті т.б. археологиялық, тарихи, сәулет және бейнелеу өнерінің үздік ескерткіштерін қамтиды.</p> <p>Қожа Ахмет Ясауи кесенесі талай ғасырдан бері мұсылманшылықтың алтын бесігі болып келеді. Оны бүкіл қазақ жұрты, түркі әлемі ерекше қасиет тұтады. Қожа Ахмет Ясауи кесенесі – түркі әлемінің рухани орталығы [36].</p>
<p>«Махаббат және абырой» бөлімі</p>	<p>Міржақып Дулатов кесенесі туған жері – Торғай уезі Сарақопа болысының үшінші ауылы, қазіргі Қостанай облысының Жангелді ауданына қарасты Қызбел ауылында орналасқан.</p>

	<p>Мұражай мен кесененің арақашықтығы – 70-80 метр. Мемориалды мұражайда ақынның қызы тапсырған суреттер, жол сөмкесі, күміспен қапталған белбеу, т.б. заттар бар.</p> <p>Міржақыптың басына зиярат етушілер шетелдерден арнайы келіп жатады. Олар кесене маңындағы мұражайға соқпай кетпейді [37].</p>
--	---

Көп мәдениет иесіне тән тағы бір ерекшелік – географиялық сана болуға тиіс. Шын мәнінде зияткер, мәдениетті адам болу үшін планеталық, ғаламдық, экологиялық саналар деңгейіне самғаумен бірге кіндік кескен жер, туған өлке, Отан, өз шаңырағын қастерлеу сезімімен қатар тыныстау парыз. Халық «Жеріңнің аты – тарихтың хаты» деп тегін айтпаған. «Ұлытау», «Ордабасы», «Орбұлақ», «Қазығұрт», «Бектау ата тауы», «Хан Тәңірі» шыңы, Алтайдағы «Мұзтау шыңы», «Шарын каньоны» сөздерге селт етпейтін, оларды тек жер-су атаулары ретінде ғана қабылдайтын қазақты, тіпті ол Ниагара сарқырамасының биіктігін, Панама каналының ұзындығы мен енін, Оймяконның ең төменгі температурасын жатқа айтып тұрса да, қалай ғана мәдениет иесі дерсің?

Жұмыр жердегі еліңнің, ел ортасындағы туған жеріңнің орнын, қасиетін, шежіресін білу – географиялық сана ұғымының негізі болмақ. Географиялық сана елтану, этнография, экология пәндері арқылы да дариды. Аталған пәндер этнос пен мәдениет проблемаларымен өрістес болғандықтан, мәдени-этностық оқыту мен тәлім-тәрбие ісінде ерекше маңызға ие.

Зияткер, рухани әлемі бай адам ғаламдық экология мен Қазақстан экологиясын табиғи ұштастыруға бейімді. Әрбір отандасымызға туған жерді – ортақ үй, Қазақ елін ортақ Отан ретінде сезіну, атамекен мен ел табиғатын аялап, қызғыштай қорғау қасиеттерін дарыту мақсатында жаратылыстану ғылымдарын оқыту мәселесіне көңіл бөлу керек. Бұл пәндерден дәріс беруде елімізге қатысты құбылыстарға баса назар аударып, осы ғылым салаларын дамытудағы қазақстандық ғалымдардың үлесіне ерекше тоқталудың пайдасы айтарлықтай. Шынайы ұлтжандылық, халық үшін мақтаныш сезімдері осыдан туындайды [40].

Сондықтан негізгі орта білім беру деңгейінің 7-9-сыныптарына арналған «География» оқу пәнінен жаңартылған мазмұнындағы оқу бағдарламасының мақсаттарын жүзеге асыру барысында «Қазақ оронимдері», «Қазақ гидронимдері», «Табиғи хоронимдердің (ерекше қорғауға алынған аумақтар) мағынасы», «Қазақстандағы ойконимдер» тақырыптарында Қазақстанның жалпыұлттық маңызы бар сакралды нысандардың, өңірлік қасиетті нысандардың атауларының шығу тарихы туралы материалдарды кіріктіруді ұсынамыз. Мысалы, 9-сыныпта «Физикалық география» бөлімі «Гидросфера» бөлімшесінің «Қазақ гидронимдері» тақырыбында «Ерекше қорғалатын табиғи мұра ескерткіштері» санатындағы «Шарын каньоны» туралы мағлұмат беруге болады.

Шарын – Алматы облысының шығысындағы өзен және шатқал, түрік

тілінен аударғанда «бұзу, күйрету, талқандау» (екі бөлікке бөлу) мағынасын береді, сонымен қатар гидронимнің екінші нұсқасы көне түркі немесе көне ұйғыр тіліндегі «чарун» – реликті шаған ағашының атауынан шығуы мүмкін. Бұл ағаш Шарын шатқалында қазіргі кезде де өседі, яғни ағаштың чарун немесе жарун атауы гидронимнің негізін қалағаны туралы нық сеніммен айтуға болады.

«Литосфера» бөлімшесінің «Қазақ оронимдері» тақырыбында жобаға енген Алтайдағы Мұзтау шыңы туралы келесідей деректерді ұсынуға болады: хакас тілінен аударғанда алтай – «биік таулар», «таулы өлке» деген мағынаны, алтай терминінің келесі нұсқасы алағ тау – «ала таулар» тіркесін, сонымен қатар ежелгі түрік тілінде Алтын-йыш – «алтын тобыр» деген мағынаны білдіреді.

Жалпы білім беретін мектептердің тәрбие жұмысы Қазақстанның түрлі аймақтарына өлкетану-зерттеушілік экспедициялар, әлеуметтік, зияткерлік бастамаларға және мұғалімдердің ата-аналармен ынтымақтастық тәжірибесіне ресурстық қолдау көрсетуді, әртүрлі жастағы білім алушыларды өзін-өзі басқаруға тартуды ұйымдастыру арқылы әлеуметтік-педагогикалық орта құру бойынша тәжірибесін тарату көрініс тапты. Сонымен бірге білім беру-тәрбие процесіне тартылған мұғалімдердің педагогикалық құзіреттілігін, кәсіби шеберлігін арттырудың инновациялық каскадты әдісі белсенді пайдаланылады.

Білім алушылардың рухани-адамгершілік және мәдени құндылықтарын сақтау мен үстемелеу: «Туған жер», «Қазақстанның киелі жерлерінің географиясы», «Жаһандық әлемдегі заманауи қазақстандық мәдениет», «Қазақстанның 100 жаңа есімі», «Жаңа адамгершілік білім. Қазақ тіліндегі 100 жаңа оқулық» жобалары арқылы жүзеге асырылады.

«Қазақстанның киелі орындарының географиясы» жобасы шеңберінде мектептегі тәрбие жұмысын жүргізудің келесі бағытын «Рухани жаңғыру» бағдарламасын жүзеге асыру жағдайындағы тәрбиенің тұжырымдамалық негіздерінің басым бағыттарымен байланыстыру арқылы жүзеге асырудың үлгісін ұсынамыз:

1. Жаңа қазақстандық патриотизм мен азаматтыққа тәрбиелеу, құқықтық тәрбиелеу

Жүзеге асыру механизмі: оқу пәндерінің тақырыптарына байланысты сабақтар; сыныптан тыс іс-шаралар: әңгімелер, лекциялар, семинарлар, тренингтер, дебаттар мен пікірталастар, конкурстар; Қазақстанның мәдени мұраларын, салт-дәстүрлерін зерттеуге арналған тарихи экспедициялар, саяхат-сабақтар, семинар-экскурсиялар, онлайн-экскурсиялар; әр түрлі сала өкілдерімен, соғыс және еңбек ардагерлерімен, қоғам қайраткерлерімен кездесулер ұйымдастыру [8].

- Семинар (теориялық конференция) (9-11-сыныптар).

Семинардың мақсаты – тарихи оқиғаның желісімен таныстыру арқылы ұлтжанды азамат қалыптастыру.

Алдын-ала берілген тапсырма бойынша әзірленген баяндамаларды немесе рефераттарды талқылауға арналған семинарды/теориялық конференцияны

«Қазақстан тарихы», «Қазақ әдебиеті» оқу пәндерінің мазмұнымен байланыстыруға да болады. Баяндамалардың ұзақтығы 5-8 минуттан аспауы тиіс. Баяндамаға берілген уақытқа қарағанда ұзағырақ болатын қызықты және қызу талқылау жұмысы семинардың тиімділігінің көрсеткіші болып табылады.

Семинар тақырыптары «Саяси, тарихи оқиғаларға байланысты киелі орындар» санатына жататын жерлерге байланысты төмендегідей болуы мүмкін:

- «Елдік пен ерлік сынға түскен – Орбұлақ шайқасы»;
- «Қалмаққырған – Бұланты шайқасы»;
- «Қазақ елінің тұтастығын дәлелдеген – Аңырақай шайқасы»;
- «Қазақ халқының рухын көтерген, болашаққа сенімін бекіткен – Аңырақай шайқасы» және т.б.

«Елдік пен ерлік сынға түскен – Орбұлақ шайқасы» баяндамасының бір нұсқасын ұсынамыз (Ә Қосымшасы).

Шайқас болған жердегі ескерткішті, төңірегіндегі табиғатты слайдтар арқылы көрсетіп, таныстыру.

- Мұражайға немесе тарихи орындарға онлайн-экскурсия (5-9-сыныптар).

Іс-шараның бұл түрін жүргізу жалпы білім беретін мектептердің барлық деңгейлері үшін тиімді болып табылады. Бастауыш сыныптарда саяхат-сабақтар, 5-9-сыныптарда онлайн-саяхаттар, экскурсиялар, жоғары сыныптарда семинар-экскурсиялар, пікірталастар өткізуге болады.

Мақсаты: киелі орындарға сырттай саяхат жасау барысында еліміздің тарихымен таныстыру арқылы білім алушылардың тарихты білуге, оқуға деген қызығушылықтарын қалыптастыру және ұлтжанды азамат тәрбиелеу.

Қазақстанның жалпыұлттық киелі орындары шеңберінде тәрбие жұмысын жүргізу бойынша онлайн-саяхаттар ұйымдастырудың бірнеше бағытын, қасиетті жерлер туралы қысқаша мәліметтер және материалдарды алуға болатын сайттар мен әдебиеттер тізімін ұсынамыз. Алдын-ала әзірленген слайдтарды, Қазақстанның картасын қолдану арқылы киелі жерлермен таныстыру қажетті қысқаша мәліметтер (Ә1 Қосымшасы).

Елордадағы «Қазақстанның жалпыұлттық киелі орындары» жобасына енген «Астана-Бәйтерек» монументі, «Қазақ елі» монументі, «Мәңгілік Ел» салтанатты монументі, «Отан қорғаушылар» монументі және «Ашаршылық құрбандарына ескерткіш» монументі туралы білімдерін кеңейту мақсатында келесі іс-шара түрін ұсынамыз.

Мақсаты: «Рухани жаңғыру» бағдарламасы аясында білім алушылардың белсенді азаматтық ұстанымын және патриоттық сезімін тәрбиелеу.

Бағалау критерийлері: еліміздің мәдени даму саласындағын жетістіктерін, мәдени және тарихи өмірі туралы білуге қызығушылықтарын арттыру, тарихи құндылықтарға құрметпен қарау мақтаныш пен жауапкершілік сезімін кеңейту.

Жүзеге асыру механизмдері: сынып сағаттары, онлайн-экскурсиялар, саяхаттар, баяндамалар, мәнерлеп оқу сайыстары, сайыс-викториналар (Ә2 Қосымшасы) және т.б.

2. Рухани-танымдық тәрбие.

Жүзеге асыру механизмдері: тақырыптарға байланысты оқу пәндері мазмұнының құндылықтарын біріктіру; сыныптан тыс іс-шаралар: кітапханашы сағаты, әңгімелер, лекциялар; Қазақстанның мәдени мұраларын білуге/зерттеуге арналған тарихи-танымдық экспедициялар, саяхат-сабақтар, семинар-экскурсиялар, онлайн-экскурсиялар; мұражайдағы жәдігерлер туралы ақпарат жинау сайысы; виртуалды тарихи-өлкетану көрмелерін құру; өңірлік оқулар, сағаттар; тарихи, сәулет және естелік орындарға экскурсияларды; білім алушылармен «Мұражайдағы бір күн» жобасы аясында өздері мұражайдың экскурсия жетекшісі ретінде мұражай қызметкерлерімен кездесулерді; өңірдегі археологиялық қазба орындарына, табиғат ескерткіштеріне саяхат ұйымдастыру.

Бұл бағытты «Рухани жаңғыру» бағдарламасы аясындағы «Рухани қазына» шағын бағдарламасына сәйкес қарастыру қажет. Ішкі бағдарламаның мақсаты: өз жерінің тарихи және мәдени мұрасын білуге деген қызығушылығын жаңарту, өз халқының салт-дәстүрлерін білу мен қатар біріктіріп, байланыстыра алатын тұлға қалыптастыру.

Рухани-танымдық тәрбие бойынша нәтижеге қол жеткізу үшін «Оқы және өзгеге ұсын», «Жақсы кітап – жан азығы», «Ұлы Дала елі», «Жергілікті туризм», «Бір жәдігер» т.б. жобаларды жүзеге асыруды ұсынамыз:

- «Оқы және өзгеге ұсын» буккроссинг ұйымдастыру». Мақсаты: кітап пен оқырман арасын жақындатудың тиімді жолы ретінде, білім алушылардың арасында өзара әдеби шығармалармен алмасу үшін білім беру ұйымында «Буккроссинг» орындары ұйымдастыру. «Оқы және өзгеге ұсын» жобасы аясында Қазақстанның өңірлік қасиетті нысандары туралы оқуға ұсынылатын әдебиеттер тізімін Б қосымшасында берілген;

- «Жергілікті туризм». Мақсаты: туған өлкенің өңірлік қасиетті нысандарына саяхат жасау арқылы ішкі туризмді жүйелі дамыту (Б Қосымшасы);

- «Ұлы Дала елі» тарихи-танымдық экспедициясы. Мақсаты: туған жердің тарихы мен рухани құндылықтарын насихаттау мақсатында, өңірдің, көршілес облыстардың және Қазақстанның киелі жерлеріне саяхат ұйымдастыру (Б1 және Б2 Қосымшалары);

- «Бір жәдігер». Мақсаты: өлкенің немесе мектеп мұражайы қорындағы жәдігерлерге толық ақпарат беру арқылы, тарихты білуге деген қызығушылықты арттыру.

- «Жақсы кітап – жан азығы» жобасының мақсаты: туған өлкенің тарихы, мәдениеті және дәстүріне деген құрметі мен қызығушылығын ояту;

3. Ұлттық тәрбие.

Жүзеге асыру механизмдері: киелі жерлер тізіміне енген орындар туралы ақпаратты оқу пәндеріне, сабақтан тыс іс-шараларға кіріктіру. Қазақстан тарихы, жергілікті тарих және т.б. туралы фестивальдар мен байқаулар өткізу.

«Ұлы дала тұлғалары». Өлкенің тарихын, маңызды оқиғаларын, белгілі тұлғалардың тарихын білу бойынша зияткерлік іс-шаралар өткізу.

«Адам тәрбиенің нәтижесі. Ол өмірге пешенесіне не жазылса, сонымен келмейді, оның тағдыры туысынан белгіленбейді. Адамдық қасиетінің қалыптасатын жер – өмір талқысы, әрекет етуі, тәрбиесі. Күн мен Ай бәрімізге ортақ, бәріміз де адамның баласымыз, ешкімді біріңнен бірің артықсын деп айыруға болмайды», – дейді, Ыбырай.

Тұлғаның психологиясының қалыптасуындағы саяси-әлеуметтік, қоғамдық-тарихи факторлардың шешуші ролін жете түсінді. Ы.Алтынсариннің ойынша адамның сана-сезімін негізінен тәрбие билейді де, оның «сегіз қырлы, бір сырлы» болып қалыптасуын материалдық өмір жағдайларымен емес, идеологиялық факторлармен, ағартушылық әрекетпен тәуелді еткісі келеді. Ыбырай жеке адамның даму жолын қоғам дамуымен байланыстырып, оның адам туралы түсінігі жеке адам «барлық қоғамдық қатынастардың жиынтығы» дейтін қағидаға сәйкес келді [39].

Ұлттық тәрбие бағытының «Ұлы дала тұлғалары» жобасын Ахмет Байтұрсыновтың Алматыдағы үйі, Шоқан Уәлихановтың Алтынемелдегі мемориалдық кешені, «Абай-Шәкәрім» мемориалдық кешені, Ыбырай Алтынсарин кесенесі, Жамбыл Жабаев кесенесі, Міржақып Дулатов кесенесі (тұлғалардың өмірі мен шығармашылығы) туралы іс-шара өткізу арқылы жүзеге асыруға болады.

Мұражай – өткеннің естелігін бүгінге жеткізетін киелі орын. Онда құнды жәдігерлер өзіндік тарихымен кім-кімді болмасын қызықтырмай қоймайды. Өткеннің тарихын білу – әр ұрпаққа аманат етілген парыз. Ізденгенге ілімі мол, сұрағанға сырын шерткен дүние.

Мұражай кешенінде өткізуге болатын квест-ойынның үлгісін ұсынамыз (В қосымшасы).

Квест (ағылшын тілінде quest) немесе оқиғалы ойын (ағылшын тілінде adventure game) – басты кейіпкермен интерактивті тарихты суреттейтін, компьютерлік ойын санатына жатады және ойынды дене (қозғалысымен) шынықтырумен де байланыстыруға, яғни ойынды компьютердің алдында отырмай ғимараттың ішінде ұйымдастыруға да болады. Өзіндік баяндау және әлемді зерттеу квест жанрындағы ойынның маңызды элементтері болып табылады, сонымен қатар ойын барысында қатысушыдан ақыл-ой күш-жігерін талап ететін түрлі ойжұмбақтар мен есептер шығару маңызды рөл атқарады. Сондай-ақ ойыншы іс-әрекетін жоспарлауы, жылдам шешім қабылдауы және жауап беруі де тиіс. ойынның бірнеше түрі бар:

- мәтіндік оқиға;
- графикалық квестер;
- ойжұмбақ-квестер;
- визуалды романдар;
- жүру симуляторы (кез-келген процесті, көлікті немесе аппаратты басқару).

«Ұлы дала тұлғалары» жобасын іске асыру барысында жүргізуге ұсынылатын іс-шараның келесі түрі «Жұлдызды сәт» ойыны. Мақсаты: білім алушыларды ұлы тұлғалардың өмірімен, шығармашылығымен таныстыра

отырып, бұрын алған білімдерін толықтыру, қорытындылау; сөйлеу тілін, өз ойларын жеткізе білу дағдыларын, әдебиетке қызығушылықтарын дамыту. Ойынды қорытынды сабақ немесе сыныптан тыс іс-шара түрінде де өткізуге болады (В1 қосымшасы).

«Туған өлке тарихы». Факультатив сабақтарын, арнайы курстарды, үйірмелерді мұражайларда, өлкенің мәдени-тарихи орындарында өткізу.

«Мақтанышым – Астанам». Астана қаласына сапарлар ұйымдастыру.

«Туған өлке соқпақтары». Туристік-өлкетану маршруттары мен сайысы.

Сыныптан тыс өткізілетін іс-шаралар: «Ұлттық тарихтағы уақыт пен кеңістік», экскурсиялық (сырттай, он-лайн) «Ботай» мәдени мұра бағдарламасы.

4. Отбасылық тәрбие.

Жүзеге асыру механизмдері: білім беру ұйымдарында Қамқоршылар кеңесімен, ата-аналар комитеттерімен бірлескен отбасылық іс-шаралар; білім беру ұйымдарының қызметіне ата-аналардың қатысуы; әкелердің, әжелердің клубтары; ақсақалдар кеңесі; отбасы құндылықтары туралы кітап көрмелерін және кітап өнімдеріне қоғамдық шолу, отбасылық оқуға арналған кітаптар, альбомдар, буклеттер, фильмдер, бейнематериалдар және т.б. ұйымдастыру.

«Рухани жаңғыру» бағдарламасы аясында аталған бағытқа сәйкесінше «Отбасы әлемі» жобасын қарастырған жөн.

Мақсаты: білім алушылардың бойында ата-анаға, бауырларына, жақындарына деген сүйіспеншілік тәрбиелеу. Ата-аналар мен балалар арасындағы қарым-қатынастың өзара құрметке, ынтымақтастықта, сүйіспеншілікке негізделіп құрылуына назар аудару.

Білім беру ұйымдарындағы «Ата мектебі», «Әжелер мектебі», «Әкелер кеңесі», «Аналар мектебі», «Жеңгелер мектебі» жұмысының жоспарына «Қазақстанның жалпыұлттық киелі орындары» жобасының «Діни және ғибадат орындары» болып табылатын Қарашаш ана кесенесі, Домалақ ана кесенесі, Айша бибі кесенесі мен Бабажы Хатун мазары, Бегім ана мұнарасы тағы басқа киелі орындармен таныстыруды енгізуді және отбасылық тәрбие бағытында мейірімділік, татулық, отбасылық құндылықтар тақырыбындығы іс-шаралармен ұштастыруды ұсынамыз (Г қосымшасы).

5. Еңбек, экономикалық және экологиялық тәрбие.

Жүзеге асыру механизмдері: «Технология» оқу пәні сабақтарында, сыныптан тыс, сабақтан тыс қызметтегі еңбек тәрбиесінде, «Ұлы даладағы ежелгі металлургия» (Қазақ жеріндегі металдарды өндіру әдістерінің өнертабысы жаңа тарихи дәуірді ашып, адам дамуының даму жолын түбегейлі өзгертті), «Алтын Қазына» (көркем және декоративті-қолданбалы өнерді дамыту), «Дарындылардың елі» (театрлық қызмет және музыкаға кіріспе), «Кітап – білім бұлағы» (кітаптың мәртебесін көтеру, «кітап оқуды сәнге айналдыру», өмір бойы өзін-өзі жетілдіруді және білім беруді қолдау), «Business» (кәсіпкерлік ойлауды қалыптастыру), «Отбасы әлемі» (отбасылық құндылықтарды сақтау, отбасылық ғибадатты сақтау)

Мақсаты: кәсіби өзін-өзі анықтауға, адамның экономикалық ой-өрісін және экологиялық мәдениетін дамытуға деген саналы қатынасты қалыптастыру.

«Рухани жаңғыру» бағдарламасын іске асыру жағдайындағы тәрбиенің тұжырымдамалық негіздерінің «Еңбек, экономика және экологиялық тәрбие» бағыты бойынша технология сабақтарын «Қазақстан тарихы» оқу пәнінің тақырыптарымен байланыстырып өткізуді ұсынамыз (2-кесте).

2-кесте – «Қазақстанның жалпыұлттық киелі орындары» жобасының нысандарын «Технология» оқу пәні сабақтарында «Қазақстан тарихы» оқу пәнінің тақырыптарымен байланыстыру жолдары

Технология	Қазақстан тарихы	Киелі орындар
Сәндік-қолданбалы өнер, негізгі пішіндер мен ерекшеліктері. Қазақстан халқының сәндік-қолданбалы өнері	Қазақстан аумағында темірдің игерілуі	«Ірі орта ғасырлық қалалық орталықтар және қазақ хандығының астаналары» санатындағы орындар:
Сәндік-қолданбалы өнердегі заманауи және дәстүрлі емес материалдар. Материалдар мен құрал-жабдықтармен танысу	Үйсіндер мен қаңлылардың материалдық және рухани мәдениеті.	Қойлық қалашығы Жанкент қалашығы «Жент» қалашығы Ежелгі Тараз қалашығы Сығанақ қалашығы «Шірік-Рабат» қалашығы
Дәстүрлі емес материалдардан сәндік бұйым. Бұйым дайындау	Ортағасырлық Қазақстанның экономикалық және мәдени дамуына Ұлы Жібек жолының ықпалы.	Сарайшық қалашығы Сауран қалашығы Отырар қалашығы Созақ қалашығы Сайрам (Исфиджаб)
Өру өнері. Өру түрлері. Материалдар және құрал-жабдықтармен танысу	XIII - XV ғасырлардағы Қазақстанның мәдениеті.	қалашығы Ақкөл-Жайылма қалашығы «Жайық» (Теке)
Қазақстан халықтарының зергерлік өнерімен танысу	Қазақтардың дәстүрлі шаруашылығы.	қалашығы
Пирография өнерімен танысу. Көркемдеп күйдіру техникасы мен тәсілдері	XVIII ғасырдағы қазақтардың материалдық мәдениеті.	

6. Көпмәдениетті және көркем-эстетикалық тәрбие.

Жүзеге асыру механизмдері: сабақтар, үйірмелер, әдеби клубтар; экскурсиялар, театрлар, мұражайлар, көркемөнер көрмелері, галереялар, тарихи орындарда шығармашылық кештер, балалар мен жасөспірімдер

шығармаларының көрмесі, «Рухани жаңғыру» бағдарламасы шеңберінде аталған бағытқа сәйкес «Қазіргі кездегі қазақ мәдениеті» атты арнайы жобасында қарастыру.

Мақсаты: жалпы мәдени мінез-құлық дағдыларын қалыптастыру, тұлғаның көпмәдениетті тәрбиеге дайындығын дамыту, меңгеру, өнердегі эстетикалық нысандардың бағасы, білім беру ұйымдарында көпмәдениетті ортаны құру.

Білім беру ұйымдарында көпмәдениеттілікке тәрбиелеуде киелі орындардың маңызы зор. Төменде берілген нысандар тәрбиенің осы бағытын беруге ықпалы зор:

- Ф.М.Достоевскийдің әдеби-мемориалды үйі;
- Т.Г.Шевченко мемориалды кешені;
- Христос Спаситель шіркеуі;
- Вознесенск кафедралы шіркеуі;
- Георгий Победоносец шіркеуі;
- Қасиетті бұлақ;
- Аблайкит – бекініс-ғибадатханасы.

Тарихи тұлғаларға қатысты киелі орындардың бірі болып саналатын Ф.М.Достоевскийдің әдеби-мемориалды үйі туралы ақпарат кіріктірілген «Ұлы адам өмірінің тарихы» тақырыбындағы әдеби кештің әдістемелік әзірлемені ұсынамыз (Д Қосымшасы).

Форт Шевченко қаласындағы Т.Г.Шевченконың мемориалды кешеніне саяхат жасау немесе сырттай саяхат барысында білім алушылармен жүргізілетін іс-шараның мақсаты – Новоперовск бекінісінде айдауда болған украин халқының ұлы ақыны, прозашы, драматург, этнограф, суретші, саяси және қоғам қайраткері, ұлы кобзарь атанған тұлға – Тарас Шевченконың өмірімен таныстыру.

Міндеттері:

- білім алушылардың назарын Т.Г.Шевченконың шығармашылығына аудару;
- Т.Г.Шевченконың қазақ жерінде болған кездегі өмір тарихымен таныстыру;
- украин халқының мәдениетіне деген құрмет пен қызығушылықтарын тәрбиелеу;
- Маңғыстаудың тарихи ескерткіштерінің ішінде өте маңызды орынды алатын «Тарихи тұлғаларға қатысты киелі орын» санатындағы Т.Г.Шевченконың мемориалды кешенімен таныстыру (Д1 Қосымшасы).

Сонымен қатар, жалпы білім беретін мектептердің 8-сыныбына арналған «Қоғам және дін» оқу пәнінің сабақтарының мазмұнын Қазақстанның «Діни және ғибадат орындары» болып табылатын Христос Спаситель шіркеуі, Вознесенск кафедралы және Георгий Победоносец шіркеулері туралы ақпаратпен толықтыруды ұсынамыз (Д2 қосымшасы).

7. Зияткерлік тәрбие, ақпараттық мәдениетті тәрбиелеу.

Іске асыру механизмдері: оқу пәндерінің сабақтарында, дебаттық турнирлер, жобалық жұмыстар; «Тарих пәнінің адамгершілік туралы сабақтары», зияткерлік ойындар, конкурстар, тренингтер, викториналар, олимпиадалар, ғылыми-практикалық конференциялар, презентация сабақтар, онлайн режимінде өлкетану жобалары.

Мақсаты: әр адамның интеллектуалды мүмкіндіктерін, көшбасшылық қабілеті мен дарындылығын, сондай-ақ ақпараттық мәдениетінің дамуын қамтамасыз ететін мотивациялық кеңістікті қалыптастыру [8].

Жалпы білім беретін мектептердің «Қазақстан тарихы», «Қазақ әдебиеті», «Орыс тілі мен әдебиеті», «География» т.б. оқу пәндерінен және сабақтан тыс іс-шара түрінде білім беру тренингтері оқытудың тиімді түрлерінің бірі болып табылады. Оқытудың бұл жаңа формасы қазіргі кезде мектептерде өте сирек қолданылады. Сабақ барысындағы тренинг жұмысы ең алдымен білім алушылардың түрлі біліктерін, дағдыларын қалыптастыруға және танымдық қабілеттерін белсендендіруге бағытталған. Ол: сөйлеу тілін, танымдық процестерін, яғни ойлау, қиялдау, есте сақтау, назар аудару т.б. дамыту. Сонымен қатар, пәндік және бейнелі көрнекіліктерден қажетті ақпаратты табу, жеке бөлшектері арқылы пән не көрнекілік қандай ақпарат бере алатынын анықтау, пәндік интуициялар, эмпатиялар (эмпатия (грек тілінен аударғанда – «әуесқойлық», «бейнет көру», «сезім» мағынасын білдіреді) – уайымдаудың сыртқы жағдайын сезінуді жоғалтпай, басқа адамның эмоционалдық жағдайын түсініп уайымдау) (тарихи/әдеби тұлғаларды, географиялық құбылыстарды сезіну және түсіну, сол оқиға немесе жағдайға жақындау, болған жағдаяттарды ой елегінен өткізу, ол өмір сүрген жағдайға, атмосфераға жақындауға тырысу) тәрізді жалпы білімдік және арнайы біліктерді дамыту. Бұндай жұмыс нақты дидактикалық міндеттерді орындауға бағытталағн, біртұтас кешенге жинақталған түрлі ойындардың, жаттығулардың көмегімен жүзеге асырылады – бұндай комплексті біз тренинг деп атаймыз.

Тренинг тарихи, әдеби, географиялық, яғни пәндік дереккөздермен (ерте заманның заттарымен, картиналармен, фотосуреттермен және т.б.) жұмыс істеу зерттеушілік ізденіс жағдайын модельдеуге жағдай жасайды, білім алушылар ізденістерінің нәтижесінде тапқан жан-жақты деректен, тарихшы немесе археолог тәрізді жеке көріністер арқылы өздеріне қажетті ақпаратты алып шығады.

Бұндай ақпарат мектеп оқушыларының тарихи, әдеби, географиялық (пәндік) көзқарастарын кеңейтуге, талдап тексеруге және нақтылауға мүмкіндік береді және оларды өткенді зерттеудің қызықты процесімен таныстырады.

Сонымен, киелі жер тақырыптарына сабақтарда немесе сабақтан тыс іс-шаралар барысында қолдануға болатын тренингтер өткізудің жолдары мен түрлерін ұсынамыз (Е қосымшасы).

Ақпараттық технологиялардың қарқанды дамуы және оларды оқу процесіне кіріктіру қазіргі кездің балаларының дамуына үлкен үлепс қосып отыр. Тәжірибе көрсетіп отырғандай, заманауи мектепті, ондағы білім беру және тәрбие жұмысын ұйымдастыруды жаңа ақпараттық технологияларсыз

көзге елестету мүмкін емес. Дәстүрлі «мұғалім – оқушы – оқулық» схемасына енді жаңа буын – компьютер, ал оқу-тәрбие жұмысына – компьютерлік оқыту ұғымы қосылып отыр. Алайда, сабақ оқу процесінің негізгі құрамдас бөлігі болды және болып қала береді. Білім алушылардың оқу іс-әрекеті негізінен сабаққа шоғырландырылған. Білім алушылардың дайындығының сапасы білім мазмұнымен, сабақ беру технологияларымен, оны ұйымдастыру және практикалық бағыттылығымен, сабақтағы ахуалмен анықталады, сондықтан педагогикалық жаңа технологияларды білім және тәрбие беру процесінде қолдану қажеттілік болып табылады.

Сабақ барысында жаңа технологияларды пайдалану білім алушылардың оқуға деген ынтасы күшейтеді, танымдық қабілеттерін белсендіреді.

Презентация (латын тілінен аударғанда – ұсыну деген мағынаны білдіреді) – таныстыруға ұсынылатын жобаның, өнімнің т.б. құжаты немесе құжаттарының жиынтығы.

Сабақ тақырыбына байланысты әзірленетін презентация – бұл түрлі-түсті суреттерден және анықтамалық мәтіннен тұратын слайд-суреттер. Әр слайдта ерікті түрде әзірленген мәтіндік және графикалық ақпарат орналастыруға болады. Слайдтың өзіне тән динамикасы, дыбысы және кескіні, яғни баланың есінде неғұрлым ұзақ сақталатын факторлары болады.

Презентацияның мақсаты – тыңдаушыларға презентацияның нысаны бойынша неғұрлым қажетті ақпаратты ыңғайлы формада жеткізу.

Презентация жасау барысында мұғалім өзін сценарист ретінде де, режиссер ретінде де, суретші ретінде де, сонымен қатар орындаушы ретінде де көрсете алады. Бұл оған:

- слайдтарды көрсету ретін, олардың санын өзгерту (материалды тереңдетіп оқуға арналған материалды жасыру), сабақты өткізу барысында білім алушылардың дайындық деңгейіне байланысты материалды саралау арқылы сабақты құрастыруына;

- әр слайдты қосымша визуалды әсермен толықтыру (слайдтың құрылымы, келесі слайдқа өту т.б.), көрсету ұзақтығын қою слайдты көрсету барысында оны жандандыруға мүмкіндік береді.

Пән сабақтарында немесе сынып сағаттарында «Қазақстанның жалпыұлттық киелі орындары» тақырыбында презентациялардың үлгілерін ұсынамыз (Е1 қосымшасы).

Сонымен, «Қазақстанның киелі орындары – Қазақстанның киелі жерлерінің географиясы» жобасы бойынша тәрбие жұмысының үлгілері қазіргі заманның талабына сай құралдарға формалар, әдістер арқылы жүзеге асырылуы тиіс. тәрбие жұмысының тиімді үлгілері білім алушылардың өзін-өзі жетілдіруіне, дамытуына, Қазақстанның тарихына деген қызығушылықтарын оятуға ықпал етеді.

Қорытынды

Қазіргі кездегі елдің жаһандану, экономикалық және саяси дамуының жаңа сын-қатерлері идеологиялық құрамдастың, ұлттық сана-сезімнің шекараларын кеңейтуді, рухани жаңғыруды дамытуды талап етеді. Бұл міндетті шешудегі маңызды жауапкершілік білім беру жүйесіне тиесілі болып отыр. Өскелең ұрпақты рухани-адамгершілік бағытта тәрбиелеу оның басты мақсаттарының бірі болып табылады. Халықтың қайнар көзіне, бай мәдениетке және тарихқа үнілу ұзақ тарихи жолда көптеген адамдар сақтап келген рухани құндылықтарға негізделген патриоттық сезімді қалыптастыруға жағдай жасайды.

Рухани құндылықтар революциялық жолмен жасалмайды, олар қоғам дамуының барлық кезеңдерінде, оның барлық қажеттіліктеріне сәйкес пайда болады, кез келген кезеңнің өмірін бейнелейді және қоғамның өзгеруіне байланысты жоғалып кетпейді, керісінше болашақ ұрпаққа мұра болып қалады. Әр ұрпақ руханиятты қайта жасамайды, ол сол кездегі мұраға сүйенеді, алайда оны көзін жұмып қабылдай бермейді, жасампаздық, ізгілік, әділеттілік тұрғыдан қабылдайды және дамытады.

Осыған орай, сакралды тарихи нысандарды сақтау және насихаттау негізгі мақсаты болып табылатын «Қазақстанның сакралды географиясы» жобасы, Қазақстанның білім беру ұйымдарының тәрбие процесінің құрамдас бөлігінің бірі рухани-адамгершілік тәрбиені күшейтуге мүмкіндік береді.

Бұл бағыттағы тәрбие жұмысының үлгісі сабақтағы және сабақтан тыс уақыттағы іс-әрекетті қамтуы тиіс. Мұғалімдер үшін сакралды географияны, өңірлік киелі жерлерді зерттеудің бағыттары, тәсілдері мен құралдары, яғни барлық мүмкіндіктері берілген. Сонымен қатар, мұғалім сакралды жерлерді зерделеудің тарихи, жүйелі, географиялық, синергетикалық тәрізді тәсілдерін меңгеруі қажет.

Бұл бағытта жұмыс істеу үшін сандық технологияларды қолдану, ғылыми-зерттеушілік жұмыстар ерекше маңыздылыққа ие. Сонымен қатар, сакралды-географиялық білімді конференциялардың жинақтарынан, географиялық және тарихи журналдардан, жинақтардан, әр түрлі әдебиеттерден алуға болады. Сакралды географияға байланысты іс-шаралар: тақырыптық және әдеби кештер, дөңгелек үстелдер, семинарлар, квест ойындар, пікірталастар т.б.

Сонымен, «Қазақстанның киелі орындары – Қазақстанның киелі жерлерінің географиясы» жобасы бойынша тәрбие жұмысының үлгілері қазіргі кездегі құралдарға, формаларға, тәсілдерге, сонымен қатар педагогиканың, психологияның, философияның әдіснамалық негіздеріне сүйенуі тиіс.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының Білім туралы заңы // Егемен Қазақстан. – 15 тамыз. – 2007. – 5-8 бб.
2. Назарбаев Н.Ә. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламалық мақала. 12 сәуір, 2017. <http://online.zakon.kz/>
3. https://kk.wikipedia.org/wiki/Халықаралық_ескерткіштер_мен_тарихи_орындар_күні
4. Назарбаев Н.Ә. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламалық мақала. 12 сәуір, 2017. <http://online.zakon.kz/>
5. Қасиетті Қазақстан. Бірінші том. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2017. – 480 б.
6. http://gildiya-avtorov.ru/sakralnajageo/Sakralnaya_geografiya.html
7. http://old.baq.kz/kk/news/ruhani_zhangiru/kasietti_kazakstan_kartasina_engen_orindar_men_nisandardin_tolik_tizimi
8. «Рухани жаңғыру» бағдарламасын іске асыру жағдайындағы тәрбиенің тұжырымдамалық негіздерін қабылдау туралы Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің 2019 жылғы 15 сәуірдегі №145 бұйрығы
9. Куликова Т.А. Семейная педагогика и домашнее воспитание.-М.: Учебник, 1999.
10. <https://www.inform.kz/kz/elordadagy-tungysh-plogging-turgyndar-zhugirip-kokys-zhinady>.
11. «Қазақстанның өңірлік қасиетті нысандары». «Фолиант» баспасы Астана-2017ж. – 504 б.
12. zh-bilim.kz сайты.
13. «Жалпы білім беру ұйымдарына арналған жалпы білім беретін пәндердің, таңдау курстарының және факультативтердің үлгілік оқу бағдарламаларын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің 2013 жылғы 3 сәуірдегі № 115 бұйрығына толықтырулар енгізу туралы <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1600014605/history>
14. <https://aikyn.kz/2018/02/10/42213.html>
15. Жалпыадамзаттық және ұлттық құндылықтар мен педагогтердің жаңашыл тәсілдері негізінде тәрбие жүйесін жаңарту жолдары. Әдістемелік құрал. – Астана: Ы.Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2013. – 64 б.
16. Оқушылардың жалпықазақстандық мәдениетін қалыптастыру әдістемесі. Әдістемелік құрал – Астана: Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2014. – 64 б.
17. <https://abai.kz/post/48422>
18. http://old.baq.kz/kk/news/ruhani_zhangiru/begazi_arheologiyalik_kesheninde_etnoturizmdi
19. https://kk.wikipedia.org/wiki/Тамғалы_петроглифтері
20. <https://www.uniface.kz/interfacts/index.php?id=125&post=article>
21. https://kk.wikipedia.org/wiki/Қарахан_кесенесі
22. <https://e-history.kz/kz/publications/view/1218> © e-history.kz
23. https://www.inform.kz/kz/kazakstandagy-ezhelgi-kalalar-otyrar-kalasy_a2739860

24. <http://www.aktobegazeti.kz/?p=57311>
25. https://kk.wikipedia.org/wiki/Есім_хан
26. <https://inbusiness.kz/kz/news/zhetisulyktar-orbulak-shajkasy-bolgan-kieli-orynga-belgitas>
27. <http://bilim-all.kz/article/2712-Ordabasy---ush-zhuzdin-basyn-qosqan-tau>
28. https://kk.wikipedia.org/wiki/Аңырақай_шайқасы
29. https://kk.wikipedia.org/wiki/Абылай_хан_алаңы
30. https://kk.wikipedia.org/wiki/Уәлиханов_мемориалдық_кешені
31. <https://egemen.kz/article/159269-ybyray-altynsarinninh-memorialdyq-kesheni-dganhartyldy>
32. <http://kray.pushkinlibrary.kz/kz/altaj-a-yzdary/9-uncategorised/2072-abaj-sh-k-rim-memorialdy-kesheni.html>
33. https://el.kz/kz/news/sakral_nii_kazahstan_/mashhur_zhusip_kopeev_kesenesi
34. <https://e-history.kz/kz/publications/view/741>
35. Қазақ мәдениеті. Энциклопедиялық анықтамалық. Алматы: «Аруна Ltd.» ЖШС, 2005
36. https://kk.wikipedia.org/wiki/Қожа_Ахмет_Ясауи_кесенесі
37. <http://zhangeldy.kostanay.gov.kz/kz/o-rayone/dostoprimichatelnosti/mavzoley-mirzhakypa-dulatova/>
38. <http://kazorta.org/zhalpy-aza-standy-m-denietti-m-ni-men-mazm-ny/>
39. Ыбырай Алтынсариннің қоғамдық-әлеуметтік көзқарасы. Ғылыми-зерттеу мақалалар / бас ред. А. Нухұлы.— Павлодар: ПМПИ, 2017. — 4 том.— 266 б.
40. Қазақ мәдениеті. Энциклопедиялық анықтамалық. Алматы: «Аруна Ltd.» ЖШС, 2005 ISBN 9965-26-095-8

ҚОСЫМШАЛАР

А Қосымшасы

Облыстық жас туристер станциясы

Хаттама №

Шымкент қаласы

18.06.2018 жыл

Қатысқандар:

1. _____ – директордың оқу-ісі жөніндегі орынбасары.
2. _____ – экскурсия бөлімінің меңгерушісі.
3. _____ – өлкетану бөлімінің әдіскері.
4. _____ – туристік-спорттық бөлімнің әдіскері.
5. _____ – туристік-спорттық бөлімінің қосымша білім беру педагогы.
6. _____ – экскурсия бөлімінің қосымша білім беру педагогы.
7. _____ – экскурсия бөлімінің қосымша білім беру педагогы.

Күн тәртібі

1. Облыстық жас туристер станциясының үйірмешілерін 2018 жылғы 25-27-маусым аралығында «Ұлы Жібек жолы» экскурсиясына жіберу.

Күн тәртібіндегі I мәселе бойынша директордың оқу-әдістемелік іс жөніндегі орынбасары 2018-жылғы 25-27-маусым аралығында Облыстық жас туристер станциясы үйірмешілері арасынан үйірмелерге қатысатын әлеуметтік жағынан көмек қажет ететін отбасы балалары және байқаулардың жүлдегерлері арасынан «Ұлы Жібек жолы» экскурсиясына жіберу үшін ұйымдастырып өткізілген түрлі деңгейдегі іс-шараларда жеңімпаз болған, сонымен бірге белсенді қатысатын оқушылар арасынан үйірмешілерді іріктеп алу туралы ұсыныс жасады, бұл ұсынысты жиналысқа қатысушы топ жетекшілері бірауыздан қолдады. Жалпы саны – 21 үйірмеші қамтылады.

Әр баланың денсаулығына байланысты мекеме медбикесіне әр баланың денсаулығына баса аударып, түрлі жұқпалы аурулардың алдын алу, жеке бас гигиенасын сақтау, көпшілік орындарға барғанда балаларды арнайы бір реттік маскамен қамтамасыз ету, экскурсия кезінде техника қауіпсіздігін сақтау, әр баланың жеке бас қауіпсіздігі, уақтылы тамақтануы, белгіленген тарихи-мәдени орындарға бару кезіндегі жауапкершілік жетекшілерге айтып түсіндірілді.

Қаулы қабылдады:

1. Облыстық жас туристер станциясының үйірмешілері арасынан әлеуметтік жағынан аз қамтылған отбасы балалары және мекеме тарапынан ұйымдастырып өткізген түрлі деңгейдегі іс шаралар мен байқаулардың

жүлдегерлері болған оқушылар арасынан «Ұлы Жібек жолы» экскурсиясына 21 үйірмеші тізімі іріктеліп алынсын.

Төраға
Хатшы

А1 Қосымшасы

Облыстық білім басқармасы басшысының бұйрығы

ҚР «Білім туралы» Заңының 6-бабына сәйкес БҰЙЫРАМЫН

1. 2018 жылғы 25-27-маусым күндері «Облыстық жас туристер станциясы» мемлекеттік коммуналдық қазыналық кәсіпорнының (бұдан әрі - Кәсіпорын) үйірмелеріне қатысатын әлеуметтік жағынан аз қамтылған отбасы балалары және байқаулардың жүлдегерлері (№1 қосымша) мен жетекшілері Бәйдібек ауданы Домалақ ана кесенесі – Ақмешіт үңгірі – Шәуілдір селосы, Көне Отырар қалашығы, Арыстанбаб кесенесі – Түркістан қаласы – Ежелгі Сауран қалашығының орны бойынша «Ұлы Жібек жолы» оқу-танымдық экскурсияға жіберілсін.

2. Үйірмешілердің экскурсия кезіндегі денсаулығы мен өмір қауіпсіздігі жауапкершілігі кәсіпорын директоры _____ тапсырылсын.

3. Осы бұйрықтың орындалуын бақылау басшының орынбасары _____ жүктелсін.

Басшы

_____.

А2 Қосымшасы

Экскурсияға жіберу туралы

Қазақстан Республикасы «Білім туралы» Заңының 6 бабына, Оңтүстік Қазақстан облысы білім басқармасының 05.06.2018 жылғы № 183 бұйрығы негізінде, «Облыстық жас туристер станциясы» мемлекеттік коммуналдық қазыналық кәсіпорнының 2017-2018 оқу жылына арналған жоспарына сәйкес БҰЙЫРАМЫН:

1. 2018 жылғы 25 - 27 маусым күндері «Облыстық жас туристер станциясы» мемлекеттік коммуналдық қазыналық кәсіпорнының үйірмелеріне қатысатын әлеуметтік көмекті қажет ететін отбасы балалары және жарыстар мен байқаулардың жүлдегерлері 21 үйірмеші мен топ жетекшілері Бәйдібек ауданы Домалақ ана кесенесі – Ақмешіт үңгірі – Отырар ауданы, Көне Отырар қалашығы, Арыстанбаб кесенесі – Түркістан қаласы - Ахмет Яссауи кесенесі – Ежелгі Сауран қаласы бойынша «Ұлы Жібек жолы» атты оқу-танымдық экскурсиясына жіберілсін.

2. Жолда және экскурсия кезінде үйірмешілердің денсаулығы мен өмір қауіпсіздігі ережелерінің сақталуы топ жетекшілері туристік-спорттық бөлімнің қосымша білім беру педагогы _____ пен экскурсия бөлімінің қосымша білім беру педагогтары _____ жүктелсін.

3. Жолда және экскурсия кезінде үйірмешілердің денсаулығын қадағалау мекеме медбикесі _____ міндеттелсін.

4. Үйірмешілер мен топ жетекшілерін тасымалдау KZ 107 АЕ ПАЗ автокөлігінің жүргізушісі _____ жүктелсін.

5. Жоғарыда аталған қызметкерлердің жұмыс орнындағы жалақылары сақталып, іссапар шығыны жұмыс орнынан төленсін.

6. Осы бұйрықтың орындалуын қадағалау директордың оқу-әдістемелік ісі жөніндегі орынбасары _____ жүктелсін.

Облыстық жас туристер станциясының директорының қолы.

А3 Қосымшасы

«Ұлы Жібек жолы» оқу-танымдық экскурсиясына баратын оқушылар тізімі

Рет саны	Білім алушының аты-жөні	Туған жылы, айы, күні	Мектебі, сыныбы	Әлеуметтік жағдайы	Жетекшісі
1					
2					
3					

А4 Қосымшасы

«Ұлы Жібек жолы» атты экскурсиясының маршруты мен бағдарламасы

«Ұлы Жібек жолы» бойында орналасқан тарихи-мәдени нысандар және табиғат орындарымен таныстыру. Ақмешіт үңгірі, отырар музейі, Арыстанбаб кесенесі – Көне Отырар қалашығы – Қожа Ахмет Яссауи тарихи-мәдени ұлттық қорығы – Түркістан қаласы – Ежелгі Сауран қалашығы.

Туристік маршрут

№	Атқарылатын жұмыстар	Уақыты	Жауапты
25-маусым			
1	Станцияда жиналу, тіркелу	08.00 - 09.00	
2	Бәйдібек ауданына жолға шығу	09.00 – 11.00	
3	Домалақ ана, «Ақмешіт үңгірі» ғажайып табиғат орнымен таныстыру	11.00-13.00	
4	Түскі ас (Ақмешіт үңгірінің аумағында)	13.00 – 14.00	

5	Отырар ауданына жолға шығу	14.30 – 17.00	
6	Отырар аудандық жас туристер станциясы аумағына орналасу	17.00 – 18.00	
7	Кешкі ас (Отырар жас туристер станциясы аумағында)	19.00 – 20.00	
8	Демалыс уақыты: 1. Экскурсия күнделігі 2. Экскурсияның маршруттық картасы бойынша ертеңгі күнді жоспарлау, қатысушыларды хабардар ету. 3. Палатка құру бойынша жарыс	20.00 – 22.00	
9	Ұйқыға жату	22.00	
26-маусым			
1	Таңғы ұйқыдан ояну	07.30	
2	Жуыну	07.30 – 08.30	
3	Таңғы ас	08.30 - 09.00	
4	«Руханият» музейімен танысу	09.30 – 10.30	
5	Көне Отырар қалашығының орнына саяхат	10.30 – 13.00	
6	Түскі ас (Отырар станциясының аумағында)	13.00 – 14.00	
7	Арыстанбаб кесенесімен танысу	14.00 – 15.00	
8	Түркістан қаласына жолға шығу	15.30 – 16.30	
9	Түркістан қалалық жас туристер станциясы аумағына орналасу	16.30 – 17.00	
10	Қожа Ахмет Яссауи тарихи-мәдени қорығымен танысу	17.00 – 18.30	
11	Кешкі ас (Түркістан қалалық жас туристер станциясының аумағында)	19.00 – 20.00	
12	Түркістан қаласына серуен	20.00 – 21.30	
13	Түйіндерді байлау бойынша «Кім жылдам» ойыны	21.30 – 22.30	
14	Ұйқыға жату	22.30	
27-маусым			
1	Ұйқыдан ояну	07.30	
2	Жуыну	07.30 – 08.30	
3	Таңғы ас ішу (Түркістан қалалық жас туристер станциясының аумағында)	08.30 – 09.00	
4	Түркістан қаласынан Сауран қалашығына қарай жолға шығу	09.30 – 10.30	
5	Сауран қалашығының орнымен танысу	10.30 – 12.00	
6	Сауран қалашығынан Түркістан қаласына жолға шығу	12.00	
7	Түскі ас (Түркістан қалалық жас туристер станциясының аумағында)	13.00 – 14.00	

8	Шымкент қаласына жолға шығуға дайындық	14.00 – 15.00	
9	Түркістан қаласынан Шымкент қаласына қарай бағыт алу	15.00 – 18.00	
10	ОЖТС мекемесінде қатысушыларды үйірме жетекшілері мен ата-аналардың күтіп алуы және шығарып салуы	18.00 – 19.00	

А5 Қосымшасы

ОҚО білім басқармасы, «Облыстық жас туристер станциясы» МКҚК-ның жылдық жоспарына сәйкес, «Рухани жаңғыру» бағдарламасы аясында
2018 жылғы 25-27 маусым аралығында
«Ұлы Жібек жолы - 2018» оқу-танымдық экскурсиясы өтті

Мақсаты: «Рухани жаңғыру» бағдарламасы аясында туған өлкенің тарихын терең зерттеп, тарихи деректер жинау іскерлігін дамыту, туристік-өлкетану жұмыстарын жандандыру, өскелең ұрпақты азаматтық пен патриотизмге тәрбиелеу, ұлттың рухани жаңарудың жаңашыл әдістерін меңгеруге баулу, балалар мен жасөспірімдердің туризмге деген қызығушылығын арттыру.

Қатысушылар: «Облыстық жас туристер станциясы» мемлекеттік коммуналдық қазыналық кәсіпорнының үйірмелеріне қатысатын әлеуметтік көмекті қажет ететін отбасы балалары және жарыстар мен байқаулардың жүлдегерлерінен – 21 үйірмеші, 3 жетекші және 1 медбике.

Бағыты: Шымкент қаласы – Бәйдібек ауданы Домалақ ана кесенесі – Ақмешіт үңгірі – Отырар ауданы, Көне Отырар қалашығы, Арыстанбаб кесенесі – Түркістан қаласы – Ахмет Яссауи кесенесі – Ежелгі Сауран қаласы – Шымкент қаласы.

Үйірмешілер оқу-танымдық экскурсия бағдарламасы бойынша **1-күні** Бәйдібек ауданының территориясында орналасқан «Домалақ ана» кесенесімен, Ақмешіт үңгірімен танысты. Кесене туралы, оның өткен тарихымен танысып, Домалақ ана, Ақмешіт үңгірі туралы мәлімет алды, олардың орналасқан жері, географиялық орны, климаты туралы мәлімет алды. Бәйдібек ауданы үшін ғана емес бүкіл Қазақстан Республикасы үшін маңызды орындар қатарына енген тарихи-мәдени ескерткіштер, олардың ерекшелігі, кесене, үңгір туралы ел аузында айтылып, бүгінгі күнге жеткен әңгімелер желісінде аңыз-әңгімелермен танысты.

Экскурсияның **2-күні** қатысушылар көне Отырар өңіріне келіп, «Руханият» музейін тамашалап, Отырар өлкесінің географиясымен, тарихымен,

флора, фаунасымен, бүгінгі Отырар ауданының тынысымен танысты. Көне Отырар қалашығының орнына саяхат жасап, Көне Отырар қалашығының орны, оның тарихымен, бүгінгі күні мемлекет тарапынан қорғауға алынып, жөндеу жүргізіліп жатқаны, төбе аумағындағы өзге төбелер, олардың атаулары туралы көп мәлімет алды. Отырар өңірінің атақты «Арыстанбаб» кесенесін аралап, Арыстанбаб кітапханасын тамашалап, сол жердің шырақшысынан Арыстанбаб кім, бұл өңірге қалай келгені, ол кісі қай дінді насихаттағаны, Қожа Ахмет Ясауиймен байланысы туралы құнды мәліметтер білді.

2-күннің 2-жартысында оқу танымдық экскурсия қатысушылары күллі түркі еліне екінші Мекке аталған - Түркістан қаласына келді. 2018 жылдың 19 маусымынан Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығымен ресми облыс орталығына айналған қала бойынша кешкі серуен жасалды. Серуен барысында Орталық алаң, оның Есімхан атымен аталатынын жайында, ол кісінің кім болғанын, «Есімханның ескі жолы» тіркесінің қалай шыққанын туралы мағлұмат берілді.

Экскурсия қатысушылары Қожа Ахмет Яссауи тарихи-мәдени қорығымен танысты. Сәулет өнерінің төл туындысын облысымызға ерте заманда кім салдырғаны, құрылыс қалай, құрылысшылар қай өңірлерден келгені, ерекшелігі туралы білді. Мәдени қорық аумағында жерленген белгілі тұлғалар, олардың өмір жолы, Қазақ елі үшін атқарған істері туралы, қылуы, ол не, оны кім, қандай мақсатта салдырылғаны туралы мәліметтермен танысты.

Оқу-танымдық экскурсияның **3-күнінде** үйірмешілер Түркістанның солтүстік-батыс жағындағы 45 шақырым жерде орналасқан орта ғасырдағы қалалардың бірі – Сауран қалашығымен танысты. Қала бүгінде аспан астындағы мұражай ретінде, мемлекет қарауына алынғаны, жөндеу, қайта қалпына келтіру жұмыстары жүргізіліп жатқанын өз көздерімен көрді. Қала орта ғасырларда пайда болса да сол кезде қалада кәріз жүйесі, суландыру жүйесінің болғаны, сол кезде де адам өміріне қажетті жағдайды жасай алғаны, ғылым адаммен бірге дамып бүгінде шарықтау шегіне жеткені туралы да өз ойларын ортаға салды.

Өз заманында қала Әмір Темірдің әскери дайындық жасауына арналған орын болғаны, сауда орталығы болғанын білді. Басында Отырар билеушісі Сауран қаласын шекара бекеті етіп, оғыздар мен қыпшақтардан қорғану мақсатында салынғаны, қала ішінде шайқалып тұратын мұнарасы бар болғанын, қала туралы алғашқы деректер X ғасырға тәуелді екенін, қаланы қоршаған қорған үстімен ат арбасымен шауып өткенде ат еркін қозғала алғанын, оны бүгінгі қала орнынан анық байқауға болатыны айтылды.

Жетістігі: оқу-танымдық экскурсиясы Отырар өңірі, Көне Отырар қалашығының орны, құдық, сынған қыш заттардың сынықтарын қолмен ұстап

көруге, оның тарихын, Отырар қалашығында болған үлкен кітапхана жайында, Шыңғысханның шабуылы туралы, достық пен сатқындық туралы да өз ойларын ортаға салуға мүмкіндік берді. Оның құрылған жылы, тарихы, географиясы, ауданнан шыққан атақты кісілер туралы, экономикасы, аудан орталығы, оның бүгінгі тыныс-тіршілігі туралы мәлімет алды. Тек тарих оқулығынан, мектеп бағдарламасы бойынша кітаптан оқыған мәліметтерін шынайы өмірде қосымша білім беру ұйымының ұйымдастырған оқу-танымдық экскурсиясы арқылы білді.

Көне тарихқа толы Түркістан қаласының тарихымен, Қожа Ахмет Ясауий кесенесінің тарихымен, бүгінде облыс орталығына айналған қаланың өмірімен танысты. Көне қорған мен сәулет өнерінің туындысын көріп өздерін көне заманға барып келгендей сезімде болуына, тақтатасқа жазылған Қ.А.Ясауийдің хикметтерін оқып, Қ.А. Ясауийдің ғұламалығына тәнті болды. Көне Сауран қаласының орнымен танысты.

Оқу-танымдық экскурсия үйірмешілерге ұмытылмас көңіл-күй сыйлады. Ұлы Жібек жолы бойында орналасқан тарихи-мәдени ескерткіштері бойынша ұйымдастырылып өткен экскурсияға қатысушы үйірмешілер мен ата-аналары Облыстық жас туристер станциясының директоры С.Омирбаева мен экскурсияны жүргізген жетекшілерге алғыстарын білдіріп, осындай оқу-танымдық экскурсиялар қоғамда үрдіс алып, көптеп өткізілуі жас ұрпақ пен қоғам үшін пайдасы ұшан-теңіз екенін айтып тарқасты.

Орбұлақ шайқасы

Орбұлақ шайқасының қазақ тарихында алатын орны ерекше. Бұл – қазақ жасақтарының жоңғар басқыншыларына ымыралықпен, бірлесе отырып тосқауыл берген алғашқы нәтижелі ұрыстарының бірі. Шайқас ұзақ жылдар бойы жоңғарларды жер бетінен құртуды армандаған хандардың бірі – Есім ханның ұлы хан Жәңгір мен жоңғарлардың Батыр қоңтайшысы арасында өтеді. Жазық жазирада тыныш, момақан ғана ғұмыр кешіп жатқан көшпелі халықты қанап, қасқыр тартқан қойша қырған жоңғарлардың қарқынының белең алып бара жатқанын сезген Жәңгір хан қол астына жаужүрек батырларын жинап, жауына қарсы ұмтылады. Небәрі 600 ғана адам қолымен жоңғардың 10 мың әскерін қырып салады. Орбұлақ шайқасын ұйымдастырушы Жәңгір ханға тек Жалаңтөс батыр ғана емес, қазақтың ержүрек, дарабоз батыр-жыраулары да қатынасты. Арғын Ағынтай, Қомпай, найман Көксерек, Бөдес, шапырашты Қарасай, тана Жиёмбет жырау, қаңлы Сарбұқа, суан Елтінді, дулат Жақсығұл, қырғыз Көтен мен Табай, т.б. батырлардың үлесі жеңіске жетуге өз септігін тигізді. Орбұлақ шайқасының маңыздылығы сонда, ол қазақтарды жоңғарлардың ғана емес, бүкіл әлемнің мойындауын туғызған ұлы шайқас болды. Сонымен қатар, қазақ даласындағы шайқастарды ұзақ жылдарға толастатып, жоңғарларды қайтадан қазақ сахарасына басып кіруіне кедергі жасап, жүрек шайлықтырар теріс әсер қалдырды.

Дереккөз: «Қазақстанның өңірлік қасиетті нысандары». «Фолиант» баспасы Астана-2017ж. – 504 б.

Ә1 Қосымшасы

1. «Ұлы даланың – Ұлытауы» бағыты: Ақмешіт Әулие биігі, Алаша хан кесенесі, Жошы хан кесенесі, Домбауыл кесенесі, Теректі әулие

Ақмешіт әулие – ескі қамалдың орны, қасиетті жер. Қарағанды облысы Ұлытау тауының биік шоқысында орналасқан. 1946 жылы академик Ә.Х.Марғұлан зерттеген. Тік төртбұрышты жобамен салынған, көлемі 42x42 м. Іргесінің қалыңдығы 30-40 см, граниттен қаланған. Жанында тас обалар бар. Зерттеулер Ақмешіт әулие көшпелі халық мекенінің орны екенін дәлелдеді [38].

Алаша хан кесенесі халық шеберлерінің қолымен XI-XII ғасырларда Алаша ханның құрметіне салынған. Оның есімі қазақтың үш жүзінің пайда болуымен тікелей байланысты. Қазақстандық әйгілі кесенелердің бірі Қаракеңгір өзенінің аңғарында, оң жағалаудан 2 км қашықтықта, Малшыбай ауылынан алшақ емес жерде орналасқан. Сарыкеңгір өзенінің құярлық саласында биік жотаның үстінде тұр. Күмбезде сақталған таңбаларға қарағанда, оны салуға Жошыға бағынған тайпалардың бәрі (оғыз, арғын, қыпшақ, керей, найман, қоңырат, қаңлы, т.б.) қатысқан.

Дереккөз: <https://e-history.kz/kz/publications/view/766> © e-history.kz

Қазақ аңыздарында Алаша хан түркі тайпаларының басын қосқан хан ретінде танымал. Ғалым Шоқан Уәлихановтың жазбаларында мынадай жолдар кездеседі. «Түркістанның Қызыл Арслан деген ханы баласы алапес болып туылғандықтан, оны ұнатпай «Алаша» деген ат беріп, Сыр бойынан Арқаға жер аударып жібереді. Бала өсіп ержеткен соң, оның қасына жігіттер жиналып, елде беделі артады. Алаша білімпаз, кемеңгер кісі болғандықтан, жұрт оны қадірлеп хан көтереді».

Дереккөз: <http://bilim-all.kz/article/8589-Alasha-han-kesenesi>

Жошы хан күмбезі Жезқазған қаласынан солтүстік-шығысқа қарай 50 шақырым жерде, Кеңгір өзенінің жағасында орналасқан көне архитектуралық ескерткіш.

Әлемді тітіреткен Шыңғыс ханның төрт ұлының үлкені, «Ақсақ құлан» күйінің дүниеге келуіне түрткі болған тұлға. Шыңғыс хан ұлдарына билеуге жер бөліп бергенде, Қазақ даласында билік құрған. Моңғол билеушілерінің ішінде жергілікті халықтың тілі мен мәдениетіне оң көзқараспен қарап, қол астындағыларға деген жақсы қарым-қатынасымен ерекшеленген.

Домбауыл кесенесі – ортағасырлық сәулет өнері ескерткіші. Жезқазған қаласынан солтүстік-батысқа қарай 58 шақырым жерде, Қаракеңгір өзенінің сол жағасында орналасқан. Ғалымдардың пікірінше Орталық Қазақстандағы ең көне құрылыс болып саналады.

Кесене ғұндар билеген кезде салынған деп саналады. Аңыз бойынша бұл кесене ұлы сазгер және жауынгер Домбауыл құрметіне салынған. Ескерткіштің биіктігі бес метрден асатын конус тәрізді төртбұрышты негізге қойылған, тас плиталарынан тұрады.

Жезқазған-Қарағанды тасжолы бойындағы Теректі елді мекенінен он шақты шақырымдай жердегі «Теректі әулие» аталатын мекен қызыл қоңыр тасты аласа ғана 5-6 төбешік. Төбенің үстінде тас бетіне қашалып салынған суреттер мол. Олар ертедегі адамдардың тіршілік тынысынан хабар береді.

Бір сурет өте ерекше. Жұмсақ жерге немесе сазға түскендей адамның маңдайы мен мұ-нының, екі алақанының, тізелері мен табандарының ізі қалған тасқа ойылып салынған. Құбылаға бағытталған осы із жөнінде Теректі әулиенің мінә-жат еткен орны деген аңыз бар. Төбенің оңтүстік жақ көлбеу беткейінде жоғарыдан төмен қарай бағытталған жолақ таңба алыстан ағарып көрінеді. Маңындағы ел мұны «Әулие сырғанағы» деп атайды, «сырғанақтың» беті таңбалы суреттерге толы.

2. «Хан тәңірі – көк аспанның тірегі» және «Табиғаттың таңғажайып сыйы – Шарын шатқалы» бағыты: «Хан Тәңірі» шыңы, Шарын каньоны. Бұл бағыт бойынша сабақты «География» оқу пәнімен байланыстырып: табиғи мұра ескерткіштерінің орналасқан жерімен, табиғатымен, жер бедерімен, климатымен таныстыру арқылы өткізуге болады.

Хан-Тәңірі шыңы – Қырғызстан мен Қазақстан (Алматы облысына таудың солтүстік-батыс бөлігі қарайды) және Қытай шекарасында орналасқан Шығыс Тянь-Шаньдағы шың. Солтүстік жарты шарының ең биік нүктесі.

Жергілікті қазақ пен қырғыздар бұл тауды кешке күн батарда қызарып кететін өңіне қарап «Қантау», «қантоо» деп те атаған.

Шарын каньоны – Шатқал Шарын өзені бойымен солтүстік-шығыстан оңтүстік-батысқа қарай 154 км созылып жатыр. Бұл аймақтың рельефі әртүрлі. Шарын өзеніне Теріскей және Күнгей Алатау жоталарының солтүстік баурайынан бастау алатын көптеген өзен сулары қосылып, суы мол өзенге айналады да, Жалаңаш ойпаты мен Торайғыр тауын шығысынан қақ жара өтіп орасан зор шатқал жасайды

3. «Алтай – ер түріктің алтын бесігі» бағыты. Алтайдағы Мұзтау шыңы – Ресей мен Қазақстан шекарасында, сонымен қатар Қытай мен Моңғолия шекарасында бір-біріне бетпе-бет бой көтерген Белуха-Қатын таулар тізбегінде орналасқан Алтайдың ең биік шыңы.

Мұзтаудың бірнеше атауы бар. Алтайдың байырғы тұрғындары оны Уч-Сумер (Үш Сүмер) деп таниды. «Үш» сөзі түсінікті болса, «Сүмер» деген моңғол тілінде, буддизмдегі «Меру» – «Киелі тау» деген мағынаны береді, яғни «Үш Сүмер» - «Үш басты киелі тау» деген атаудан шыққан. Кезінде Алтайдың екі жағын қатар қоныстанған елдердің арасындағы маңызды сауда-экономикалық рөл атқарған Үкік жазығынан қарағанда Мұзтаудың әппақ тәж киген үш басы анық көрінеді.

Екінші атауы – «Қатын Бажы». «Қатын» сөзі ертедегі түркілер тілінде «Ханшайым, жоғары тектен шыққан әйел» деген мағына берген, ал «Бажы» кейіннен трансформацияға ұшыраған «Басы», яғни «Бас» немесе «Шың» сөздеріне келеді. «Қатын Бажы» сөзі қазіргі тілмен айтқанда «Әппақ тәж киген Ханшайым» мағынасына ие, сонымен қатар Көк Тәңгірге табынған ежелгі елдер арасында «Құдайлар тауы» деген де түсінікке ие.

Алтайдың теріскейін мекендеген ежелгі славяндар Мұзтауды «Белуха» деп атайды. Бұл «Белый» сөзінен шыққан, басындағы мұздықтар мен ерімейтін қарларға қарай қойылған деген қате ұғым бар. Негізі Белуха атауы таудан ағатын мөлдір суларға байланысты «Беловодье» сөзінің қысқартуынан шыққан-мыс. Алтайға қоныс аударған алғашқы ортодоксальды христиан өкілдері (староверы) жұмақтың жердегі бөлшегі – «Беловодье» осы Мұзтаудың ішінде жасырылған деп сенген. Бажовтың ертегілерінде жазылған «таудан аққан сүт тәрізді өзендер» осы Мұзтаудың тау бұлақтарына қарап шыққан екен.

Азияның бұл бөлігіне ислам келгенге дейін Көк Тәңгірге табыну кезеңінде Мұзтау «Ұмай ананың отаны» саналған. Ұмай ана – өмірдің бастауы, Тәңірі жаратқан тіршілік иелерінің жарылқаушысы бейнесінде. Ананың сүтін басқадан жоғары қойған түркілер Ұмай ана бейнесін Құдайдың өкілі санаған. Мұзтаудың әппақ шыңдары ана кеудесі, одан аққан мөлдір су тіршілік сыйлаушы ана сүті деп есептеген. Тәңір – өмірдің бастауы болса, Мұзтау Тәңірінің жерге тіршілік берген бастауы болып саналған.

Мұзтаудың қойнауы аңызға толы өлке. «Жердегі жұмақ – Шамбала» да, ғарыштан келген қонақтар да осында деген бір-бірінен өтетін аңыздар қаншама. Ал жанына сая, көңіліне сабыр іздеп келгендер мүлгіген тастар мен аспанмен

таласқан шыңдар арасынан адам әлі табиғаттың бір кішкене бөлшегі екенін түсініп қайтады.

Шынымен Азияда кең таралған аңыздарға сенсек Мұзтау адамзаттың болашағы саналады. Соның бірінде болашақта жер бетінен адамдар жойылады, сол кезде суға жан берер мұздығы, адамға пана болар орманы, қазынаға толы алаңы бар Мұзтау ғана соңғы арал болып қалмақ. Сол себепті Мұзтау киелі орын саналады. Тәу етеді. Мұзтау «жер кіндігі» дегенге сенеді. Ғарыштың энергиясымен тікелей байланысы бар Алтай адамға денсаулық пен шымырлық береді, киесіне бас ұрған адамға жаңа мүмкіндіктер ашады деген наным әлі күнге дейін бар.

Алтайдан мыңдаған шақырым алыстағы Үндістанда кеңінен таралған аңыз бар. Онда теріскейге қарай ұзақ жүрсең Қатын өзенінің жағасында шыңдары аспанмен таласқан Сумеру тауы бар деп айтылады. Үндінің қасиетті ведаларында Мұзтауды «төрт мұхиттың кіндігі» деп сипаттайды. Расымен де жағрапиялық жағдайы бойынша Мұзтау үш мұхиттың – Солтүстік мұзды, Тынық және Үнді, тура ортасында орналасқан, сондықтан да ежелгі жазбаларда «Жер кіндігі» деген атқа ие болуы да тегін емес.

1926 жылы танымал орыс ғалымы Николай Константинович Рерих Мұзтаудың етегіне, таулы Алтайға барып қайтуға экспедиция жинайды. Алтын таулар (Алтай атауы түркі тіліндегі «Алтын» сөзінің қысқартылуынан шыққан) Орталық Азия мен Сібірді байланыстырып тұрған күре жол ретінде қатты қызықтырған. Ол өзі философияға, археологияға қызығушы адам ретінде жергілікті мәдениетпен етене таныса бастайды. «Алтайды бәрі мақтайды! – деп жазады Рерих сапарының алдында – Тауы да биік, шөбі де шүйгін, суы да мол. Алтайды көктем шыға ешкім көрмеген гүлдер де пайда болады дейді. Шынымен де оның сондай кереметі бар екен?». Ал Алтайды өз көзімен көргенде осыған дейінгі скептикалық ойларынан түк қалмаған Рерих, енді Алтайға ғашық болып зерттеуді толықтай қолына алады. Алтын таудың бай табиғаты, ежелгі адамдар өмір сүрген үңгірлер, түркі заманынан қалған ескерткіштер таң қалдырған ол «Алтай мен Гималай, екі полюс, екі магнит» деп таң қалысын жасырмайды.

Алтайдан мыңдаған шақырым жерде, адам аяғы әрең жететін, Гималайдың солтүстігіндегі тақуа- йогтар өмір сүретін Тибеттегі Ладакхада Меру, бізше Мұзтау туралы өте жақсы біледі. Осы жерден Рерих алғаш рет Ақ Бұрхан (будда дініндегі табынатын пұт) Алтай аңызын естиді. Жергілікті ламаның айтуынша «Тымық күндері Мұзтаудың үстінен қараған адам құм тастың астында қалған ежелгі қала Аюши Ханды көруіне болады. Қаланың қабырғалары мен шіркеулер тіпті қол жететін жерде тұрған сияқты» дейді. Аңызға сенсек халық арасында Ақ Бұрхан атанып кеткен Алтайдың ежелгі билеушісі Ойрот өз жауларымен болған бір соғыста жеңіліс тауып, шегінуге мәжбүр болады. Сарбаздарымен бас сауғалаған ол бейтаныс өлкені паналап, болашақта қайтып келемін, Ұлы Алтай мемлекетін қайта құрамын деп уәде береді. Оның оралуының қандай белгілері болады деген сұраққа Ойрот: «Белгіні Қатынбаштың басынан шыққан Күн береді» деп айтқан екен.

Қатынбашымыз сол Мұзтау. Жиырмамыншы ғасырдың басында болған қатты жер сілкінісінен соң Мұзтаудың сырт бейнесі сәл өзгеріске ұшырайды, оның үш басының бірі мүжіліп түсіп, енді алыстан қарағанда екі басты тәжге айналады. Таң қалған халық күннен белгі іздейді. Және дәл сол уақытта таудың ішінен беймәлім адамды жолықтырып келген бір қыз «Оның жүріс тұрысы Ойротқа келеді екен!» деп халықты одан сайын сендіреді, барлығы күте бастайды. Бірақ Бұрхан оралмайды.

Бұрхан хан (Ойротқа халықтың берген атағы) әлі де оралады. Алтай халқы күтеді. Ал Николай Рерихтың пайымдауынша Бұрхан – ол кәдімгі ұлы Будда. Бұл шаманизм мен буддизмнің араласып кетуінен туған аңыз.

Міне осы оқиғалардан соң Алтайда бурханизм деп аталатын жергілікті дін пайда болып, кеңінен етек ала бастайды. Олар Дерен үңгіріне жиналып, мінажат жасап, жер сілкінген сәтті жіберіп алмайық деп, Күннен белгі күтетін болды. Жергілікті билік күшпен таратса да бурханизм Алтайда көпке дейін сақталып келді. Әлі де бірен саран өкілдері бар.

Мұзтаудың етегінде Қатын өзенінің жағалауында «Патшалар алқабы» бар. Берелдің бел ортасында орналасқан. Терең мұздықтарға жерленген, тастармен басылып тасталған қорымдар бертінге дейін «белгісіз халықтар моласы» атанып келген. «Марал қорымы» деген атауы жергілікті халыққа етене таныс. Кейіннен Ұлы Түркі қағанатына тікелей қатысы бар, Қағандардың жерленетін орны екені белгілі болған бұл алқаппен де байланысты аңыз өте көп. Соның бірінде былай дейді: «Осы өңірді мекендеген ілімі мен байлығы басқалардан екі бас жоғары тайпа өмір сүріпті. Жаугершілік заманда ел басына күн туып, тайпа адамдары үңгірлер арқылы белгісіз жаққа кетуге мәжбүр болған. Аңыз бойынша басына балбал тас орнатылған тас қорымдар тайпаның жер астына кету жолдары екен-мыс. Рерих осы жерде Тибетте естіген «Жер астынан шыққан білімді адамдар туралы аңызды» еске алады, бұл арада қандай бір байланыс табу қиын. Бірақ Тибеттегі монахтардың Алтай туралы білімін еске алсақ, мүмкін алып елген «жер астынан шыққан адамдар» ма екен? Алтайдың аңызы бойынша «жер астына кеткендер әлі оралады. Ол үшін елде қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған заман орнауы тиіс», сонымен қатар бұл тас қорымдардың Орион шоқжұлдызына сәкес орналасқанын байқаған ғалымдар Мұзтаудың бір қойнауында ежелгі астрономиялық обсерватория болуы мүмкін екенін де естен шығармайды.

Дереккөз: <http://kray.pushkinlibrary.kz/kz/kieli-oryndar/m-ztau.html>

Таудың беткі бөлігінің 27 шақырым аумағын алып жатқан шағын мұздықтар бар. Берел ең ірі мұздық, оның биіктігі – 1950 метр. Алтайдың алғашқы карталарындағы Оңтүстік-Шу Альпісі және Катун Альпісі деген жазбалар осы өңірдің көне атаулары болып табылады.

4. «Адамзаттың тал бесігі – Қазығұрт тауы» бағыты. Тянь-Шань тауларының сілемдері болып табылатын, басында кеме қалған Қазығұрт тауы Шымкент қаласынан 40 километр жерде, Ташкент – Шымкент – Самара тас жолының бойындағы орналасқан. Пайғамбардың кемесі қалған, түркі әлеміне

ортақ киелі Қазығұрттай қасиетті тау әлемде санаулы ғана, яғни Палестинада – Синай тауы, Араб Әмірлігінде – Аль-Жуди, Арменияда – Арарат (Қосымша Ә).

5. «Адай ата – Отпан тау» бағыты. Маңғыстау облысы аймағындағы Батыс Қаратаудың ең биік нүктесі (биіктігі – 532 м) болып табылады. Ақтау – Таушық – Шетпе тас жолы бойындағы Жыңғылды ауылы менен Тұщыбек санаторийінің орта жерінде, жолдан 5-6 км сол жақ қапталында орналасқан.

Тау бөктерінде көптеген сырқаттарға ем киелі шипа шөптердің 15 түрі, сонымен қатар бал тәрізді қара қоңыр мумия өседі. Аң-құстардан: арқар, түлкі мен көкжал қасқыр, тау бүркіті мен сұңқар, ителгі, қаршыға мен күйкентай кездеседі.

Ақсарай. Адай атамның Ақордасы. Ақсарай Адай атаның сегіз немересінің құрметіне арналған сегіз бөлмеден тұрады. Бұл бөлмелерде елдің елдігін ұлықтайтын ас-жиын, елдің елдік, ұлттық мүдделеріне байланысты салиқалы кеңестер өткізіледі және бұл сарайда өлкенің өткен өмір тіршілігін бейнелейтін тарихи мұражай бар.

Орталық залда Қазақстан мемлекетінің даму тарихына арналған тұрақты көрме (қазақ хандықтары, хандар шежіресі, ұлт қаһармандары, қазіргі заман бейнелері, ұлттық рәміздер, тәуелсіздік көріністері, тұңғыш президент – Елбасы туралы деректі көріністер) ұлттық мәнермен безендірілген.

«Маңғыстау және жеті жұрт» тақырыбындағы көрме залы Маңғыстау тарихына арналып, ол жердің археологиялық сараптамасы, картасы, макеттер, артефакттер аңыз-әңгімелермен айқындалып, тас дәуірінен осы күнге дейін мекендеген халықтар мен тайпалардың тарихы, мәдениеті бойынша жинақталған мәліметтер жүйеленіп жасақталған. Мысалы: Қазақстан жеріндегі тайпалық одақтастар картасы, және біздің эрамызға дейінгі Y-111 ғасырдағы ежелгі сақ тайпалары жауынгерлері суреттері ілінген. 552-744 жылдары билік құрған Түрік қағанаты туралы деректер (Түрік империясы картасы, Ноғай ордасы картасы, «Қырымның қырық батыры» кітабы) көрсетілген.

«Маңғыстау және Маңғыстаулықтар» көрмесі Маңғыстаудан әртүрлі себептермен шет асып кеткен маңғыстаудың байырғы тұрғындарына және Маңғыстау зиялыларына арналып жасақталды. Бұл көрмеде өткен және жаңа тарихтағы өнегелі істермен өлкеге, республикаға белгілі маңғыстаулықтардың өмір тарихы айқындалды.

«Қол өнер көрме залы» бұл зал қазақ қолөнерінің соңғы ғасырдағы даму сатылары мен бүгінгі күнге арналған. Бұл залдағы витринада өлке жерінде өте ертеде салынып, күні бүгінге дейін сақталған көне тарихи-архитектуралық ескерткіштерді салған есімі елге кеңінен мәлім маңғыстаулық тамшы шеберлер туралы деректер көрсетілген.

Өлке жеріндегі ислам көрме залы. Маңғыстау еліміздегі тарихи ескерткіштердің 70 пайызы орналасқан Қазақстан Республикасына белгілі әулиелі – киелі мекен. Бұл жерде әсіресе жер асты мешіттері көптеп кездеседі. Бұл көрме залы Маңғыстаудағы ислам дінінің таралу тарихына арналған. Осыған байланысты бұл көрмеде дін тарату орталығы болған жер асты мешіттер картасы, артефакттар, діни қайраткерлер туралы мәліметтер және

соңғы ғылыми-зерттеу жұмыстар нәтижелеріне негізделген тарихи тұжырымдар орын алды.

«Ана келбет» ескерткіші. Адай Атаның жұбайы барлық аналардың образы. Жүзінде айдың, жүрегінде күннің суреті өрнектелген. Бұл ананың жүзі айдай жарқын, жүрегі күндей ыстық деген мағынаны білдіреді. Көкірегінің тұсында ұшып бара жатқан екі қыран құстың суреті бейнеленген. Бұл ананың құрсағынан шыққан екі баласы Құдайке мен Келімберді. Аналар үйдің иесі. Сол себепті «Ана келбеті» ескерткіші Адай атамыздың Ақордасы – Ақсарайдың жанына орналасқан. Биіктігі 15 метр.

362 баспалдақ. Киелі Маңғыстауда мекен еткен 362 әулиенің рухына арналған 362 баспалдақ Ақсарай мен Адай Ата кесенесін жалғастырады. Жер-Ананың қойнауына тән жерленген әулиелердің рухы Отпан таудың басына келіп, осы баспалдақпен жүріп өткен жанға шапағаты тиеді деген тілекпен ырымдап салынған.

Адай Ата кесенесі. Адай Ата кесенесі Қаратау жоталарының ең биік шоқысы (Балтық теңізі деңгейінен 532 метр биік) Отпан тауда орналасқан. Кесененің биіктігі күмбез найзасының ұшына дейін 37 метр. Ресей республикасында жасалған күмбездер арқауы алтынмен шайылған. Адай Атаның екі қапталындағы-екі баласы Құдайке мен Келімберді атамыздың құрметіне арналған кесенесі.

Адай Ата елінің Ел таңбасы. Қалқанның фондында айқастырылып салынған. Найза мен қылыш, ортасында бүкіл ел білетін атауы «Жебе» делінетін Адай таңба. Бұл таңба ұштары біріккен үш сызықшалардан тұрады және ол садақ оғының ұшын бейнелейді. Бұл Ерліктің, Елдіктің, Бірліктің белгісі. Адай таңба Үш жүздің басының біріккен күшімен, көк найзаның ұшымен ғана жауынды жеңіп жерінді қорғай аласың, «үш жүздің басы біріксе алынбайтын қамал жоқ, тәуелсіздіктің тірегі-үш жүздің басының бірлігі» деген мағынаны білдіреді.

Адайдың Жебе таңбасы (стрела, стрелка) бағыт-бағдар, жол көрсетіп бүкіл әлем елдерінің кез-келген жерінде тұр. Бұл Атам Қазақтың қарашаңырағының иесі Адайлардың «авторлық» құқы.

Көкбөрі. Түркі халықтарының символы. Ерте заманда аталарымыз көкжал қасқырды пір тұтқан. Себебі ол қандай қиыншылыққа да төзімді, өзінің жауларынан да, табиғаттың дүлей күшінен де қорғана алатын күшті, қолға үйретуге көнбейтін, туған жерінен басы ауған жаққа кетпейтін және өз ұяластарын сыртқы жауға бермейтін, қызыл кітапқа енбеген, саны көбеймесе, азаймаған, ержүрек ақылды да айлакер, киелі аң. Аталарымыз Көкбөрінің бойындағы осы қасиеттерін өз ұрпағының болмысында болуын қалап, балаларына үлгі тұтқан. Сол себепті ол бүгін де халқымызға символ бола алады. Күні кеше тәуелсіздік алған халқымыз батысымызда Ресей, шығысымызда Қытай, басқа да алпауыт елдердің ықпалында кетпей, ғасырдан ғасырға сақталған тілін, ұлттық ата салт-дәстүрін, өз болмысын, намысын, мәдениетін сақтай білуі үшін аталарымыз пір тұтқан осы Көкбөрінің рухынан нәр алсын деген мақсатта салынған.

Ұран оты. Ерте заманда елге жау шапқанда, кең байтақ Маңғыстауды ру-ру болып жайлап жатқан халықтың басын жинау үшін Отпан таудың басында Ұран отын жаққан. Сүйтіп Адай халқы бірігіп елін, жерін жаудан қорғап қалған. Отпан таудың басынан жаққан алау от сонау Үстірттің үстінен көрінеді екен. Қазір бұл жерде жыл сайын Маңғыстау халқының ежелден келе жатқан жыл басы 14 наурыз-Амал күні садақа беріліп, наурыздың 13-нен 14-іне қараған түні бірліктің, достықтың, тірлігіміз бен намысымыздың, ұлттық тәуелсіздігіміз жолындағы әр жылғы жеңісіміздің мәңгілік оты жағылады. От жағу рәсіміне өлкеде еңбек етіп өмір сүріп жатқан он екі ата Байұлының (Кіші жүз) өкілдері, Ұлы Жүз бен Орта Жүздің де өлкемізге белгілі зиялы ақсақалдары қатысады. Солардың қолынан өткен факел ең соңында Адай Атаның сегіз немересінің ұрпақтарының қолымен жағылады. 2008 жылы Құдайке атаның үлкен ұлы Қосай атаның, 2009 жылы Тәзіке ата ұрпақтарының ақсақалына Ұран отын жағу рәсімі берілсе, 2010 жылы Келімберді атаның үлкен баласы Құнанорыс атаның, 2011 жылы Ақпан атаның ұрпақтарына жүктелді. Тағы да есте сақтайтын нәрсе, Отпан таудың басында қорған болған. Сол қорғанда жыл он екі ай бойы сарбаздар өмір сүріп, күзетте болған. Қажетті уақытында от жағу үшін қорғандардың бірінде құрғақ ағаш-отын (сексеуіл, т.б.) сақталған. Бұған куә Адай Ата іргетасының тереңдігі 7 метрлік іргетасты қазу кезінде астынан өте ескіріп, жіңішкерген аттың сулығы, т.б. шыққан.

Батырлар алаңы. Көкбөрі, Батырлар алаңы, Баһадур батыр ескерткіші, Ту төбе аралығына салынған арнайы баспалдақ жолдың екі жағына Маңғыстау жерін қорғаған Адай тайпасы батырларының, Кіші жүз, Ұлы жүз бен Орта жүздің тарихта қалған атақты халық батырларының ескерткіш мүсіні немесе аты-жөні және өмір сүрген уақыты көрсетілген ескерткіш тақталары орнатылады деп жоспарланған. Мақсат Каспийден Алтайға, Орал тауынан Аралға дейін созылған ұлан байтақ Қазақ жерін қорғаған батыр аталарымыздың аспан астындағы мұражайын ашып, жастарымызды патриоттық сезімге, ұлтжандылыққа, имандылыққа, батырлыққа, ерлікке тәрбиелеу.

Ту төбе. Тәуелсіздігіміздің көрінісі. Ресми саяси-мәдени шаралар ұйымдастыру кезінде Қазақстан Республикасының туы ілінетін арнайы орын. Ту тұғырдың биіктігі 20 метр шамасында. Сонымен қатар болашақта Баһадур батыр ескерткішін орнату жоспарланған. Бұл – қазақтың жерін қорғаған, Алатауға дейін барып, Сайрамды үш айналған Адай ата ұрпағы батырларына арналған ескерткіш статуя.

Дереккөз: <https://abai.kz/post/40223>

6. «Көне дүние күмбірі» бағыты: Жұмбақы тауындағы және Абай ауданындағы «Қоңыр әулие» үңгірлері, «Бектау ата» тауы мен үңгірі және Жылаған-ата үңгірі.

Қоңыр әулие Сарыарқаның солтүстік-шығыс бөлігінде орналасқан Баянауыл тауының жан-жаққа тараған сілімдерінің бірі Жамбақы жеріндегі Қыран Баянтаудың ұшар басын, Құлан Қызылтауды мекендегені туралы аңыздар бар.

Екінші үңгір Шығыс Қазақстан облысы Абай ауданы аумағында Шыңғыстау, Ақтас тауының етегінде, Шаған өзенінің жарқабақты оң жағалауында орналасқан.

Төңірегінде түрлі шатқалдары мен құздары бар, ертедегі ғұрыпқа тән тауға сиынуға байланысты «Әулиетау» деп аталған «Бектау ата» тауы мен үңгірі Балқаш қаласынан оңтүстік-шығысқа қарай орналасқан. Мұнда өсетін өсімдіктердің жүзге тарта түрінің 45-і сирек кездесетін және 8-і «Қызыл кітапқа» енгізілген. Сонымен қатар, тауда киелі саналатын тұщы су көзі бар «Әулие» үңгірі орналасқан.

Аңыз бен ақиқатқа толы Жылаған-ата үңгірі Түркістан облысы Кентау маңында Қаратаудың етегінде орналасқан. Геологиялық тұрғыдан қарасақ, қарт Қаратаудың бауыры химиялық элементтерге бай. Кеңестік кезеңде мұнда, болат та, қорғасын да, мырыш та, алтын да өндірілді (Қосымша В).

7. «Әзірет Сұлтан» тарихи-мәдени кешені бағыты. Ақын, ислам дінінің көрнекті жаршысы, «Түркістан пірі» атанған ғұлама Қожа Ахмет Ясауидің құрметіне арнап Әмір Темір салдырған кесене (хакана) негізінде Түркістан қаласында 1991 жылы ашылған. Бүкіл түркі жұртының, мұсылман қауымының қадір тұтатын киелі орны. Қорық-мұражай Қожа Ахмет Ясауи кесенесімен бірге Үлкен қылуат (жерасты мешіті, XII ғасыр), Әулие Құмшық Ата қылуәті (XII ғасыр), Сегіз қырлы кесене (XIV-XVI ғасырлар), Ұлықбектің қызы, Әбілқайыр ханның зайыбы Рабиға Сұлтан Бегім кесенесі (XV ғасыр), Шығыс моншасы (XVI-XVII ғасырлар), Есім хан кесенесі (XVII ғасыр), т.б. археологиялық, тарихи сәулет және бейнелеу өнерінің үздік ескерткіштерін қамтиды.

Сонымен қатар бұл қорымда қазақ халқының ардақ тұтқан кемеңгер адамдары, мемлекет қайраткерлері, елі үшін ерлік өмір сүрген қас батырлар жерленген.

Дереккөз: «Қазақстанның өңірлік қасиетті нысандары». «Фолиант» баспасы Астана-2017ж. – 504 б.

8. «Қазақ хандығы» монументі бағыты. Тараз қаласының батыс бөлігінде Қазақ хандығының қалыптасуының тарихи маңызын ашатын 30 метрлік ескерткіш орнатылған. Мүсіндік композиция алыс қашықтықтан анық көрінеді және ландшафттық панорама басым болып табылады.

550 жыл бұрын Қозыбасы жерінде Талас пен Шу өзендерінің арасындағы Керей мен Жәнібек сұлтандар қазақ хандығын құрды. Соңғы жылдары ғылыми айналымға енген аңыз бойынша, Керей хан мен Жәнібек хан қол астындағы ру-тайпалармен 1457 жылдың күзінде Шу өңіріне көшіп келген. Ал 1458 жылдың көктемінде Керейді хан етіп көтерді. Керей хан мен Жәнібек ханның бөлінуімен Көшпелі өзбектер мемлекетінде ыдырау процесі басталады. Әбілхайырханға наразы сұлтандар, әмірлер, ру-тайпа басылары Керей хан мен Жәнібекке келіп қосылады. Аз уақыт ішінде Қазақ хандығындағы халықтың саны 200 мыңнан асып кетеді.

Алғашында Қазақ хандығының территориясы батыс Жетісу жері, Шу өзені мен Талас өзенінің алабы еді. Ежелден осы алапты мекендеген тайпалар Дешті-Қыпшақтан қоныс аударған қазақ тайпаларымен етене араласып кетті.

Ұмытпай, келер ұрпаққа жеткізу мақсатында 2015 жылы Тараз қаласында «Қазақ хандығы» ескерткіші орнатылды.

Дереккөз: «Қазақстанның өңірлік қасиетті нысандары». «Фолиант» баспасы Астана-2017ж. – 504 б.

Ә2 Қосымшасы

Бейбітшілік ұялаған «Бәйтерек» викторинасы

«Астана-Бәйтерек» монументі туралы қысқаша мағлұмат.

Ежелгі таным бойынша бәйтерек – тылсым қасиетке ие ағаш. Жердің дәл кіндігінде өсетін, тамыры жерасты, діңі адам әлемі, басы рухтар мекені болып табылатын көк тіреген алып ағаш. Ежелгі түркі сөзінен айдарғанда «бәй» – үлкен, алғашқы деген ұғымдарды, ал терек (парсы тілінде – дарак) «ағаш» деген мағынаны білдіреді. Яғни, екі сөздің бірігуінен жасалып, «зәулім ағаш» дегенді танытады.

Монументтің идеясында қанатымен аспанды жауып тұрған «Самұрық» қасиетті құсы туралы ежелгі қазақ аңызы жатыр. Бәйтерек тіршілік тірегіне қарай ұшып келеді. Бәйтеректің ортасында өмір мен үміт беретін алтын жұмыртқа Күнге негіз салуда. Ал астында, тамырында айдаһар орналасып, түн мен қысты шақыруда.

Панорамалық залда әлемнің 17 түрлі діндерінің уәкілдері қолы қойылған 17 жапырақтан тұратын ағаш глобус орналасқан.

Ағаштың негізгі функциясы: негізгі үш ел мекемесінің деңгейін біріктіру – төменгі (жер асты), ортаңғы (жердегі) және үстіңгі (аспандағы).

Дереккөз: <https://massaget.kz/layfstayl/alemтанu/Qazaqstanым/9851/>.

Викторина сұрақтары:

Есіл өзенінің сол жағалауында бой көтерген «Бәйтерек» монументінің биіктігі (97 м).

Биіктігінің таңдалуының себебі (Астана қаласының елорда статусына ие болған жылға байланысты).

Күннің түсуіне қарай түсін «хамелеон» болып өзгертіп тұрады (Әйнектері).

Әлемдегі ең үлкен шардың ең биікке көтерілуі бойынша ... ие болды (Рекордка).

«Бәйтерек» нысаны неше бөліктен тұрады? (Үш).

Жер асты бөлігі нені білдіреді? (Ұлттың тамыр жаюы).

Металл конструкциялардан құрылған екінші бөлігі (Бәйтеректің діңгегі).

Ең жоғарғы жағында орналасқан композиция («Аялы алақан»).

Ұшар басында не орналасқан? (Алтын шар)

Шарының диаметрі (27 м).

«Оқы және өзгеге ұсын» буккроссингі

Төмендегі кестеде Қазақстанның өңірлік қасиетті нысандары бойынша оқуға ұсынылатын әдебиеттер мен бұқаралық ақпараттық құралдардағы мақалалардың қысқаша тізімі берілген (-кесте) .

-кесте - Қазақстанның өңірлік қасиетті нысандары туралы оқуға ұсынылатын әдебиеттер

Р/с	Өңірлік қасиетті нысандар	Оқуға ұсынылатын әдебиеттер мен мақалалар (авторы, атауы)
<i>Астана қаласы</i>		
1	Күйгенжар мекені – Өз Тәуке ханның ордасы	Артықбаев Ж. Өз Тәуке ханның Күйгенжардағы ордасы // «Астана ақшамы», 29.11.2017. Дубицкий А.Ф. Где течет Ишим. – Алма-Ата: Казахстан, 1962. Дубицкий А.Ф. Проїдемся по улицам Целинограда. – Целиноград, 1990. Кабульдинов З.Е. История Астаны. – Алматы, 2007. Маргулан А.Х., Акишев К.А., Оразбаев А.М., Кадырбаев М.К. Древняя культура Центрального Казахстана. – Алма-Ата: Наука, 1996.
2	Бұрынғы мұсылман мектебі.	
3	Мұсылман жастарына арналған Баймұхамбет Қосшығұловтың мектебі	
4	Константин-Елена шіркеуі	
5	«Жасыл» мешіт қоршауы	
6	Қалалық басқарма ғимараты (М.Горький атындағы орыс драма театрының әкімшілік ғимараты	
7	Көпес Матвей Кубриннің үйі	
<i>Алматы қаласы</i>		
1	Медеу шатқалы	Қойгелдиев М. Тарих тағылымы не дейді? – Алматы, 1993. Алматы тарихы / И.Н.Тасмағамбетов, К.М. Байпаков, М.Қ. Әбусейтова, А.К. Ақышев, Н.А. Атығаев, Е.К. Әуезов, Е.Ж. Уәлиханов, А.А. Ғалиев, А.А. Горячев, А.М. Камышев. – Алматы: Толағай, 2006. Шойбеков Ү. Жұт. – Алматы: Жалын. 1990. https://alashainasy.kz/society/medeu-pusyirmanulyinyin-esm-el-esnde-106202/ Думан Анаш. Алматы, Медеу бай һәм оның ұрпақтары // «Алматы ақшамы», №129, 25-қазан, 2012 ж.
2	Көктөбе	
3	Шымбұлақ	
4	Верный бөбектер үйінің ғимараты (қазіргі Алматы музейі)	
5	1931-1933 жылдардағы ашаршылық құрбандарына арналған ескерткіш	
6	Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының ғимараты	
7	Орталық және Кенсай зираты – көрнекті қоғам қайраткерлері мен танымал тұлғалар жерленген жер	

8	Кеңсай зираты	
9	Мұхтар Әуезовтың музей-үйі	
10	Дінмұхамед Қонаевтың музей-үйі	
<i>Ақмола облысы</i>		
1	Бөгенбай батырдың атымен байланысты кешен «жерленген жері, стелласы, тарихи музейі	Алпысбес М. Әздембай сал. Бұқар жырау. Энциклопедия. – Алматы, 2013.
2	Үмбетей жырау жерленген жер	Бағысов Б. Монтай батырдың жетінші ұрпағы Тоғай және Айдос Әбутәліповтің жазған деректері.
3	Саққұлақ би кесенесі	Байбосын С. Ерейментау. 1-том. – Астана: Фолиант, 2009.
4	Абылай ханның Қызыл ағашы	Бес ғасыр жырлайды. – Алматы: Жазушы, 1989.
5	Уәли хан кесенесі	Бектұров Ж. Енеден ерте айрылған төл секілді. – Алматы: Қазақстан. 2002.
6	Қаныкей мазары	Бөкешев М. Дала мен қала ескерткіштері. – Астана: Дәме, 2017.
7	Әліптомар қажы мазары	Жансүгіров І. Құлагер. Поэмалар мен өлеңдер. – Алматы: Жазушы, 1994.
8	Ақ Еділ қажы мазары	Кенесарыұлы А. Кенесары және Сыздық сұлтандар. – Алматы: Жалын, 1992.
9	Біржан сал кешені	Құтпанов И. Ай, заман-ай, заман-ай... бес ғасыр жырлайды. 2-т. – Алматы, 1991.
10	Балуан Шолақ кешені	Сейфуллин С. Тар жол, тайғақ кешу: тарихи-мемуарлық роман. 4-басылым. – Алматы: Жазушы, 1977.
11	Иманжүсіп Құтпанұлына орнатылған белгі	Қажыбаев Т. Қазыналы қарттарым // «Көкшетау» газеті, 13.01.1994.
12	Батыр Киікбай Байғараұлы жерленген жер	Жұбанов А. Замана бұлбұлдары. – Алматы: Дайк-Пресс, 2001.
13	Бөгенбай би кесенесі	Жубанов А. Соловей столетий: Очерки о народных композиторах и певцах. – Алматы: Дайк-Пресс, 2002.
14	Батыр Қосағалы Төлекұлы кесенесі	Ақмола. Энциклопедия. – А.: Атамұра, 1995. – 400 б.
15	Бектемір сопы кесенесі	Арғынбаев Х. Қазақ халқының қолөнері. – Алматы, 1987.
16	Паң Нұрмағанбет кесенесі	Марғұлан Ә. Ежелгі жыр, аңыздар. – А.: Жазушы, 1985. – 367 б.
17	Қызылтам (Ахмет) кесенесі	Мұқанов С. Халық мұрасы (таризтық
18	Балқадиша жерленген жер	
19	Ақансерінің ғашығы Ақтоты жерленген жер	
20	Дүйсен би жерленген жер	
21	Монтай батыр жерленген жер	
22	Асат би Алпысұлы жерленген жер	
23	Қылышбай әулие жерленген жер	
24	«Қос бейіт» кесенесі	
25	Қазы батыр жерленген жер	
26	Өрес ханым жерленген жер	
27	Қалақ батыр жерленген жер	
28	Тіржан қажы жерленген жер	
29	«Айдаһар үңгірі» тауы	
30	Әздембай сал Көтербайұлы	

	жерленген жер	және этнографиялық шолу). А.: Қазақстан, 1974. – 235 б.
31	Мария Жагорқызы жерленген жер	
32	Нияз би кесенесі	
33	Едіге би Төлебайұлы мазары	
Алматы облысы		
1	Қора шатқалы	Алшабаев Ә. Ата қонысым – құт мекенім. – Талдықорған: Офсет, 2002.
2	Жаманты (Арасан) бұлағы	Андас Қ. Жерұйық менек. Алматы облысының мәдениеті мен өнері. – Алматы: Таймс, 2014.
3	Тұздықөл көлі (Рай апа)	Ахмет Ә., Қабышева У. Базарбай Мәметов – Алашорда министрі. – Алматы: Самара-Принт, 2013.
4	Шыңғысханның тұрағы	Ахмет Ә. Уәйс. – Талдықорған: Офсет. 2007.
5	Ешкіөлмес петроглифтері	Ахметов Ә., Жансеңгіров Т., Мейірбеков М. тыңда, тарих, бізді. – Алматы: Самара-Принт, 2013.
6	«Бесшатыр» қорымы	Әлдібаев Н. Айтыстың алдаспаны – ақын Сара // «Егемен Қазақстан» газеті. 02.03.2017.
7	Талғар қалашығы	Әлдібаев Н. Асыл туған нәсілдің үлгі тұтар ісі бар // «Егемен Қазақстан» газеті. 17.10.2015.
8	Қарамерген қалашығы	Байжұманова З. Киелі, қасиетті «Найзатапқан» // «Парасат», №11, 2015.
9	Әулиеағаш	Бегалин С. Жамбыл. Өмірбаяндық хикаят. – Алматы: Жалын, 1996.
10	Найзатапқан бұлағы	Бейсенбекұлы Д. Кереметі көп киелі ағаш // on.kz. 08.08.2011.
11	Көтен әулие кесенесі	Бектемірова Н. Көгілдір Көксу – атамекенім // «Қазақстан-заман» газеті, 22.08.2017.
12	Түктібай әулие кесенесі	Биболов С. Ескелді би – даналақтың дариясы // «Қазақстан-заман» газеті, 30.08.2017.
13	Құлжабай әулие Тайсарыұлы мазары	Дарабоз ана. Қазақ тарихындағы әйелдер // bilimdiler.kz/
14	Смағұл қажы жерленген жер	Достоевскиймен еркін сөйлескен Тезек төре // «Қазақ әдебиеті» газеті, 06.11.2015.
15	Үлпілдек Дарабоз ана жерленген жер	Зиялыларды баптаған Мамания мектебі
16	Қарымбай әулие кесенесі	
17	Әбіш ата мен Әлжан ана кесенесі	
18	Байтулақ батыр кесенесі	
19	Ескелді би кесенесі	
20	Балпық би кесенесі	
21	Жолбарыс батыр кесенесі	
22	Айту би кесенесі	
23	Мықтыбек батыр кесенесі	
24	Тәнеке батыр жерленген жер	
25	Әлмерек баба кесенесі	
26	Есім Төре кесенесі	
27	Сарыбай би жерленген жер	
28	Қараш би кесенесі	
29	Қоғыл әулие, «Сөк төре» кесенелері	
30	Батыр Бөлек Тасыбайұлы кесенесі	
31	Жәлменде би Байшығаұлы жерленген жер	

32	Ақын Сүйінбайұлы Аронұлы кесенесі	// baq.kz, 03.02.2012.
33	Ақын Бақтыбай Жолбарысұлы жерленген жер	Қараман Қ. Қаратал – әулие, би, батырлар мекені. – Алматы: Таймас, 2014.
34	Тезек Төре қонысы	Мұхаметшин С. Туған елім – тұғырым. – Алматы: Арсы, 2006.
35	Ақын Сара кесенесі	Тауасарұлы Қ. Түп тұқияңнан өзіме шейін. – Алматы: Жалын, 1993.
36	Мамания мектебі	Юсупов Ғ. Қарымбай әулиенің қасиеті өзенді теріс ағызумен шектелмейді // Alashainasy.kz. 24.12.2015.
37	Орыс православиелік шіркеуі	
38	Алаш зиялысы барлыбек Сыртанов жерленген жер	
39	Алаш зиялысы Базарбай Мәметов кесенесі	
Ақтөбе облысы		
1	Бекқұл би кесенесі	Құлтаев Б. Бекқұл баба бүгінгі ұрпақ жадында // «Ақтөбе» газеті, 2011.
2	1930-1950жж. саяси қуғын-сүргін құрбандарына орнатылған «Түйетөбедегі» ескерткіш	Төреханов Т. Қанмен жазылған тағдырлар. – Алматы. 1999. Төреханов Т. Кісенделген дала. – Алматы, 2003.
3	Шәкен ишан мешіті	Алматы, 2003.
4	Былшық би кесенесі	Былшық би билігі // «Ақтөбе» газеті, 2015.
5	Асан қожа әулие жерленген жер	Абдолла хазірет және Көк мешіт // «Ақтөбе» газеті, 2011.
6	Абдолла хазіреттің Көк мешіті	Абдолла хазіреттің Көк мешіті // «Алтын орда» газеті, 2005.
7	Батыр Бақтыбай Төлесұлы кесенесі	Әлдібаев О. Ұран Бақтыбай. – Шалқар, 2015.
8	Дәуімшар батыр жерленген жер	Самашев З., Оңғар А., Қиясбек Ғ. Қызылүйік археологиялық аймағындағы зерттеулердің қысқаша есебі. – Алматы, 2009.
9	Қазалүйік ғибадатханасы	Самашев З., Оңғар А., Қиясбек Ғ., Оралбай Е. Қызылүйік ғибадатханасы. – Алматы, 2011.
10	Сүндет кесенесі	Бисен хазірет // «Ана тілі» газеті, 2002.
11	Қызылтам мазары	Бисен хазіреттен қалған жазба // «Ақтөбе» газеті, 2014.
12	Нұрпейіс хазірет мешіті	Алмат сардар және оның ұрпақтары // «Ақтөбе» газеті, 2012.
13	Бисен хазірет мешіті	Әжіғали С. Ескерткіш – ел тарихы. – Ақтөбе, 1992.
14	Батыр Дербісәлі Қиғылықұлы кесенесі	Бақтыгерейұлы С. Ойыл. – Ақтөбе, 2009.
15	Батыр Көтібар Бәсенұлы кесенесі	
16	Жәлімбет батыр кесенесі	
17	Қарағұл би кесенесі	
18	Көк мешіт	
19	Төлеубұлақ петроглифтері	
20	Керуен сарай	
21	Ойыл мешіті	
22	Ботакөз батыр мешіті	
23	Темір мешіті	

24	Мәулімберді әулие мешіті	Жәрмеңкесі Ойылдың аз ғана күн... // «Ақтөбе» газеті, 2017.
25	Айдарлыаша геологиялық қимасы	Ілиясова Р. Арулар – аналар, даналар. – Алматы, 2003.
26	Балғасын мешіті	Райымбергенов А. Қазанғап Ақжелең. – Алматы, 1984.
27	Күйші Қазанғап Тілепбергенұлы мазары	Төлепбергени Т. Аянбай жаумен алысқан. – Ақтөбе, 2005.
28	Алмат Сардар Тобабергенұлы мазары	Жау бүйректен жан қалмас // «Аа тілі» газеті, 2011.
29	Дүйсенбі ахун мешіті	Кемешов М. Тарихы терең темір. – Ақтөбе, 2010.
30	Жаныс би кесенесі	Шалқар энциклопедиясы. – Шалқар, 2009.
31	Исатай хазірет мешіті	
32	Мәні әулие қорымы	
33	Сәмет батыр кесенесі	
34	Батыр Арыстан Тінәліұлы кесенесі	
Атырау облысы		
1	Индер тұзды көлі	Дияров М.Д., Калочева В.П., Мещеряков С.В. Природные богатства Индера и их использование. – Алма-Ата, 1981.
2	Кененбай үңгірі	Нартайұлы Қ. Дүйсеке ата мешіті // «Кең Жылой», №9, 2009.
3	Ақтөбе-Лаэти қалашығы	Атырау: Энциклопедия. – Алматы: Атамұра, 2000.
4	Қорғанша қалашығы	Атырау өңірінің археологиялық ескерткіштері. Жауапты Ғ.А. Исаков.- Атырау, 2010.
5	Алып ана қорымы	Атырау облысы тарихи-өлкетану археологиялық және этнографиялық коллекциясы. Атырау: «Ағатай» баспасы.- 2009.
6	Мәтенқожа әулие мазары	Қазбек Құттымұратұлы. Жұбан молла. – «Арыс» баспасы.
7	Бөкен би кесенесі	Әлімгерейұлы Ө. Үстірт пен Үйшік, Азау арасы: өлкетанушы жазбалары – Алматы: «Абзал Ай» баспасы, 2018.
8	Ақын Шернияз Жарылғасұлы кесенесі	Байбақты әулие [Мәтін]/ Ұзақбаев Б. // Ана тілі. – 2011.
9	Байбақты әулие Қармысұлы кесенесі	С.Е.Ажигали. «Архитектура кочевников – феномен истории и культуры Евразии»: Алматы, 2002.
10	Ақын Бала Ораз Өтебайұлы мазары	Бәйтеректің бір бұтағы Бөкен би. // baq.kz, 06.09.2012.
11	Ақын Мұрат Мөңкеұлы кесенесі	
12	Сұлтануәйс әулие Ыбырайұлы мазары	
13	Әулие Сары ата (Есмағамбет Тулымұлы Досмағамбетов) мазары	
14	Ақын Ығылман Шөреков жерленген жер	
15	Әулие Зейнеден Құрасұлы кесенесі	
16	Алтын қорымы	
17	Дүйсеке ата қорымы	

18	Жұбан кесенесі	
19	Әжібай би Болпашұлы кесенесі	
20	Оңай ата кесенесі	
Батыс Қазақстан облысы		
1	Ешкі тауы	Батыс Қазақстан облысы.
2	Шалқар көлі	Энциклопедия. — Алматы: «Арыс»
3	Аққұм кешені	баспасы, 2010 жыл.
4	Торатбасы тауы	Шалқар көлі өзімізге шағалалы көк
5	Қыземшек тауы	теңіз ... // «Ақтөбе» газеті, 22.05.2014.
6	Шоқай батырдың Шоқайтерегі	Ақбай Ж. Ерен Ер Сырым. – 2002.
7	Қыз әулие сарқырамасы	Әбілқайыр С. Құныскерейдің соңғы сәті
8	Құныскерей үңгірі	// Dana.kaz. №8(9). 2013.
9	Айдар сор	Ноктаға басы сыймаған Құныскерей //
10	Айдана қыраты	Dana.kaz. №8(9). 2013.
11	«Қырық оба» кешені	Спан А. Құныскерейдің соңғы сәті //
12	Сегізсай (Лебедевка) қорған кешені	Dana.kaz. №8(9). 2013.
13	Жалпақтал қалашығы	Аллааярұлы Ж. Үкі би және оның
14	Қожантай қажы мешіті	заманы // Dana.kaz. №1. 2016.
15	Жарман хазірет мешіті	Ғайсағали С. Сүгір жыраудың
16	Батыр Дәуқара Қарақожаұлы жерленген жер	құлпытасы табылды // Dana.kaz. №6(29). 2016.
17	Батыр Байбарақ Құдайқұлұлы кесенесі	Ғайнеденұлы З. Тастөбе соғысы. – Орал, 2004.
18	Батыр Тіленші Бөкенбайұлы жерленген жер	Есмағамбетов К. Исатай батыр бейіті: аңыз бен ақиқат // «Қазақ әдебиеті» газеті, 27.01.2012.
19	Батыр Тайлақ Мәметайұлы жерленген жер	Жеңіске жер алған Жетпіс палуан // Dana.kaz. №7(8). 2013.
20	Үкі би кесенесі	Кежебекқызы А. Қолбасшы Қоске әулие. – Алматы, 2006.
21	Айшуақ хан жерленген жер	Рабаева Я. Жолбарыс батыр туралы деректер бар // Бөрлі жаршысы. №23(2119). 2017.
22	Жантөре хан жерленген жер	
23	Батыр Қоске кесенесі	Сатай батыр Кенжеғараұлы // Dana.kaz. №9(10). 2013.
24	Саудабай би Көккөзұлы жерленген жер	
25	Қаратау би Өмірзақұлы кесенесі	Исмурзин Ж.А. Мінді Науша атына-ай... // Dana.kaz. №10(11). 2013.
26	Қазы би Сырымұлы жерленген жер	Құттымұратұлы Қ. Байбақтыда Наушадай батыр өткен // Dana.kaz. №6(7). 2013.
27	Батыр Сатай Кенжеғараұлы жерленген жер	Хасанов Қ. Қос батырдың хикаясы. – Алматы: Зерде, 2000.
28	Батыр Науша Қаржауұлы жерленген жер	Хасанов Қ. Ескірмейтін есімдер. – Орал:
29	Омар би Қазыұлы жерленген	

	жер	Полиграфсервис, 2008.
30	Батыр Жолбарыс Торыұлы жерленген жер	Менің кіші Отаным: Сырым ауданының жер-су атаулары және тарихи орындары жайлы анықтамалық кітап. – Орал: Шұғыла Принт, 2015.
31	Ұзақ күйші кесенесі	Құттымұратұлы Қ. Тарихың терең неткен, туған өлкем! // «Айна» газеті. №22, 03.05.2010.
32	Малтахан би кесенесі	Нұрымбетов Е.Ш., Мәулетова С.А., Сертеков Н.О. Ақжайық өңірінің музыкалық фольклоры III томдық. I том. (Қаратөбе Сырым аудандары) -- Алматы: Исламнур, 2005. – 184 б.
33	Сүгір жырау Мырзалыұлы жерленген жер	
34	Күйші Мұхит Мерәліұлы кесенесі	
35	Ақын Шәңгерей Бөкеев жерленген жер	
36	Күйші Мәмен Мұратұлы кесенесі	
37	Сырым шыққан төбе	
38	Тастөбе шайқасы болған жер	
39	Хан тоғайы	
Жамбыл облысы		
1	Әулиебастау қалашығы мен бұлағы	Нұржекеев Б. Өзендер өрнектеген өлке. – Алматы: Жалын, 1987. – 228 бет
2	Қарасай петроглифтері	Жамбыл облысы тарих және мәдениет ескерткіштерінің жинағы. Байзақ ауданы. – Алматы, 2010. – 204 б.
3	Жетітөбе қорымы	Жамбыл облысы тарих және мәдениет ескерткіштерінің жинағы. Жамбыл ауданы. – Алматы, 2010. – 212 б.
4	Ерте ислам дәуірінің мешіті және оған қосалқы салынған керуен сарайы	Самашев З. Петроглифы Казахстана. - Алматы:Өнер, 2006. - 200 с.
5	Ақкесене бекінісі	Лерх И.П. Археологическая поездка в Туркестанский край в 1867 г. – СПб., 1870. – С. 10, 28-29.
6	«Қазақ хандығы» монументі	Әбдіров М. Кенесары және қазақтар. – Алматы, 1993.
7	Қозыбасы – Қазақ хандығының туы тігілген жер	Бекмаханов Е. Кенесары Қасымов бастаған азаттық қозғалысы. Кенесары көтерілісінің қозғаушы күштері // Е. Бекмаханов, Қазақстан XIX ғасырдың 20-40-жылдарында. – Алматы, 1994.
8	Қостөбе қалашығы	Елеуов М. Шу мен Талас өңірлерінің тарихи-мекендік аңыздары // ҚазМУ хабаршысы. Тарих сериясы. №9, 1998.
9	Меркі қалашығы	Жамбыл облысы тарих және мәдениет ескерткіштерінің жинағы. Тараз қаласы. – Алматы, 2014.
10	Аспара қалашығы	
11	Құлан қалашығы	
12	Өрнек қалашығы	
13	Ақтөбе (Степнинское) қалашығы	
14	Бектөбе қалашығы	
15	Құралай сұлу кесенесі	
16	Абдолла ишан мешіті	
17	Қарақожа мешіті	
18	Кенесары хан мемориалы	
19	Шоқай датқа кесенесі	
20	Сыпатай батыр кесенесі	
21	Ықылас Дүкенұлы жерленген	

	жері және мемориалы	Жамбыл облысы тарих және мәдениет ескерткіштерінің жиналғысы. – Алматы, 2011.
22	Саңырақ батыр кесенесі	Т.Рысқұлов ауданы. – Алматы, 2011.
23	Биназар батыр кесенесі	Жамбыл облысы тарих және мәдениет ескерткіштерінің жиналғысы. Шу ауданы. – Алматы, 2012.
24	«Момыш бұлағы» (Б.Момышұлының туған жері)	Абдуалы А.Б., Серікбаев Е.Қ., Өтепбергенова Г.С., Тобаджанов Р. Әулиеата өңірі киелі орындарының тарихи аңыздары: Оқу құралы. – Тараз: Тараз университеті, 2018. – 104 бет.
25	Бөлтірік шешен кесенесі	
26	Өтеген батыр кесенесі	
27	Көшек батыр кесенесі	
Қарағанды облысы		
1	Қарқаралы тауы	Айбын. Энциклопедия / Бас ред. Б.Ө. Жақып. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2011.
2	Үш үңгір тауы	Аршабеков Т.Т., Жакин М.С., Жұмабеков Ж.А. Қарқаралы-Ақтоғай елді мекендерінің жер-су атаулары. – Қарағанды: Арко, 2002.
3	Едірей таулары, Мәдидің қара үңгірі	Аршабеков Т.Т., Қожахмет М., Ісләмұлы І. Жер жаннаты – Жаңаарқа. – Қарағанды: Гласир, 2010.
4	Қараағаш ормандары	Аршабеков Т.Т., Жұмабеков Ж.А., Толеуов Т.С. Ұлытау-Нұра тарихи-мәдени ескерткіштері. – Қарағанды: Гласир, 2007.
5	Арғанаты тауында орналасқан тас мүсіндер және Балбұлақ бұлағы	Аршабеков Т.Т., Жакин М.С., Жұмабеков Ж.А. Қарағанды облысының топонимикалық картасы: Ақтоғай, Қарқаралы аудандарындағы елді мекендер мен жер-су атауларының тарихи негіздемесі. – Қарағанды: АРКО, 2005.
6	Талды II қорымы	Аршабеков Т.Т. Қарқаралы күмбездері. – Қарағанды, 1998.
7	Қаражартас қорымы	Аршабеков Т.Т., Ісләмұлы І. Ақтау бекінісі. – Қарағанды: Гласир, 2007.
8	Ақсу-Аюлы II қорымы	Ахметов К. Ұлытау. – Астана: Фолиант, 2006.
9	Байқоңыр петроглифтері	Исабай І. Шоң би. – Алматы: Жазушы, 1993.
10	Ұлытаудағы хан ордасы	Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 1-том. – Алматы: Атамұра, 2010.
11	Ақтау бекінісі	
12	Кент қалашығы	
13	Тайатқан-Шұнақ петроглифтері	
14	Желтау петроглифтері	
15	Тасарал қорымы	
16	Бесқамыр қалашығы	
17	Қос ұйтас, Қара дың – Едіге және Байқоңыр жерлеріндегі ғұрыптық кешен	
18	Қызылкеніш сарайы	
19	Дулығалы мешіті	
20	Батыр Сеңкібай Оразғұлұлы кесенесі	
21	Ерден Сандыбайұлы кесенесі	
22	Болған ана кесенесі	
23	Құлан қатын кесенесі	
24	Аяққамыр кесенесі	
25	Мәди ақын жерленген жер	
26	Шөже ақын жерленген жер	

27	Алшынбай би жерленген жер	Марғұлан Ә.Х. Сарыарқа петроглифтері. Бөрі тотемі бейнеленген гравюралар. – Алматы, 2003. Марғұлан Ә. Қазақтағы Қазақ бақсы-балгерлері: Қорқыт аңызын дәстүр етіп сақтаушылар. – Алматы: Ана тілі, 1993. Мәкенбаев Қ. Сеңкібай батыр – Би ата. – Қарағанды: Қарағанды Полиграфиясы ААҚ, 2003. Омарбеков М. Қарқаралының тарихи ескерткіштері және саяхат маршруттары // Орталық Қазақстан, 3.05.2000. Орманбетұлы Н. Шығармалары. – Қарағанды: Болашақ-Баспа, 1998. Попов Ю.Г. Қарқаралы. – Алматы, 1981. Тоғжанов Е., Аршабеков Т. атамекен. – Қарағанды, 2002. Уәлиханов Ш. Қазақ бақсы-балгерлері: Тәңірі (Құдай). – Алматы: Ана тілі, 1993. Новоженев В.А. Петроглифы Сарыарқи. – Алматы, 2002. Сембин М.К. Мавзолей Аяқ-Камыр. Архив НИПМ, 1977.
28	Байдалы би кесенесі	
29	Матақ батыр мазары	
30	Жекежал қыстағы (Әлихан Бөкейханның туған жері)	
31	Талдыбейіт (Бөкейхан әулетінің қорымы)	
32	Нарманбет ақын кесенесі	
33	Шабанбай би кесенесі	
34	Сана би кесенесі	
35	Қойлыбай әулие кесенесі	
36	Мейрам Жанайдарұлы кесенесі және Жанайдар батыр сәулеттік кешені	
37	Ақын Шортанбай Қанайұлы кесенесі	
38	Күйші Тоқа Шоңманұлы жерленген жер	
39	Кейкі батыр үңгірі	
40	Бекметовтар үйі (Абай тоқтаған үй)	
41	Мақат сағанасы	
42	Қара төбе (Мамочкино) қорымы	
43	Қоянды жәрмеңкесі	
Қостанай облысы		
1	Қазыбай әулие Ақпанұлының жерленген жері	Абдуллин Ә. Қитаба қыпшақ Қазыбай әулие // «Қостанай таңы», 09.04.2016.
2	Құтан әулие Аталықұлы кесенесі	Қабденұлы Ә. Арғын, Таз (Алдияр) руының шежіресі. – Қостанай, 2007.
3	Баймырза әулие Мергенұлы кесенесі	Әнесұлы Ж.А. Байтұрсыновтың туыстары – өткен тарихтың куәгерлері.
4	Қоянақ әулие Жолшарақызы кесенесі	Мақтанышы елімнің, Ұлтына ғұмырын арнаған ұлы тұлға. Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: Аруна, 2010.
5	Түркібай әулие Ақанұлы жерленген жер	Батырбеков Ә. Хан Кене мен Шоқай би. – 2017.
6	Сатыбалды ишан Ғабдоллаұлы кесенесі	Ғазиз М. Тобыл өңіріндегі қасиетті орындар // «Қостанай» газеті, 13.08.2017.
7	Әулие Никольский шіркеуі	Даланың дара ділмарлары. – Алматы: Қазақстан баспа үйі. 2001.
8	Ақмешіт мешіті	Ертайқажы Б. Ел анасы Қоянақ әулие //
9	Батыр Маңдай Байдәулетұлы жерленген жер	
10	Батыр Жабағы Ипанұлы жерленген жер	

11	Жазы би Жанұлы кесенесі	«Қостанай таңы» газеті, 22.09.2010.
12	Шоқай би Балқанұлының жерленген жері	Жәлелов Ө. Жүрегінің түгі бар Құттымбет батыр. «Сыры Сарқылмаған Ұлытау» АҚИҚАТ (ұлттық қоғамдық-саяси журнал) №8, 2007 ж. 30-34 б.
13	Қобызшы Тілеп Аспанайұлы жерленген жері	Ш.Уәлиханов. Таңдамалы шығармалардың бес томдығы. Т.1. — Алматы, 1984. — 432 б. — 9-796б.
14	Күнтимес – Шоқан Уәлихановтың туған жері	Есмурзин К. Мұны да бір ескерсек...: Алты алаштың ардағы // Ана тілі. – 2005. – 3 қараша. – Б.13
15	Омар құдығы (Ыбырай Алтынсариннің туған жері)	Шүкірұлы, С. Барын халқына берген жан // Жас алаш. – 2006. – 21 қыркүйек.
16	Сарытүбек ауылы (Ахмет Байтұрсыновтың туған жері)	Нұрмағамбетов Ә. Албарбөгет. – Алматы: Мерей, 1993.
17	Мұхамеджан Сералиннің жерленген жері	
18	Албарбөгет (Айса бөгеті)	
19	Татыр шайқасы болған жер	
Қызылорда облысы		
1	Әбжали ишан мешіті	Әбсаттар қажы Дербісәлі. Сунақ ата // «Егемен Қазақстан» газеті, 24.02.2010.
2	Айқожа ишан кесенесі	Артықбаев Ж. Әулие Белең ана – қалашық тарихы қадым замандарға кетеді, - 2017.
3	Асанас қалашығы	Артықбаев Ж. Сарысу бойындағы Ала тағы әулие – беймәлім ескерткіш, 2017.
4	Ақтас мешіті	Әбдуов Қ. Байқоңыр ғарыш айлағы жайлы // «Дала мен қала» газеті, №29. 18.07.2013.
5	Асанас ата кесенесі	Бейкенова Ш., Бектасов Г., Жарылқасынов А. Сыр еліндегі ескерткіштер, 2013.
6	Ноғай мешіті	Сыр еліндегі діни-ағартушылық ой-сана // «Ана тілі» газеті, 2009.
7	Ғанибай мешіті	Елеуов Е.А. Бірінші әділ халифа Әбу Бәкір Сыдық ұрпағы – Хусамаддин Сунақ ата // Ақ мешіт апталығы, 1.10.2009.
8	Ғанибай керуен сарайы	Елеуов Е.А. сауысқандық петроглифтері туралы не білеміз? // «Сыр бойы» газеті, 2017.
9	Күйіккескен қалашығы	Еңсепов Б. Мүсірәлі Сопы және оның әулеті // Әлімсақ. №10. 2014.
10	Қосым қожа мазары	Ержанов Ж.Е. Сунақтар мен Сунақ қаласы. – Алматы: Ғылым, 1996.
11	Қожаназар ишан мешіті	Есіркепов Ж. Түмен әулие кесенесі //
12	Мүсірәлі әулие кесенесі	
13	Байқоңыр ғарыш айлағы	
14	Бәбіш-Мола қалашығы	
15	Баланды II кесенесі	
16	Жетіасар мәдениетінің кешенді ескерткіші	
17	Қалқай ишан кесенесі	
18	Марал ишан кесенесі	
19	Иманқұл мешіті	
20	Түмен әулие кесенесі	
21	Қалжан ахун мешіт-медресесі	
22	Қожан қожа кесенесі	
23	Құлболды ишан кесенесі	
24	Мүлкәлан әулие кесенесі	
25	Асан ата кесенесі	
26	Ахмет ишан кесенесі	

27	Есабыз әулие кесенесі	«Сыр ардагері» газеті, 13.01.2010.
28	Оразай ишан кесенесі	Кеніштайқызы Г. Мүсірәлі баба – қазақ елінің рухани қайраткері // Қазақ тарихы. №4. 2005.
29	Сауысқандық петроглифтері	
30	Қарасопы кесенесі	Құрманқұлов Ж., Утубаев Ж. Баланды антикалық ескерткіші. – Алматы, 2013.
31	Сунақ ата кесенесі	Құрманқұлов Ж., Байпақов К., Елеуов М. Қазақстан Республикасының тарихи және мәдени ескерткіштерінің жинағы. Қызылорда облысы. – Алматы, 2011.
32	Қуғын-сүргін құрбандарына арналған мемориалды ескерткіш	Құдайбергенов Қ., Сыдықова Ж., Біләлов С., Мыңжасаров Н. Сыр елінің тарихи-мәдени мұралары. – 3-том, 2010.
33	Өшпеш Даңқ мемориалы	
34	Әулие Белең ана жерленген жер	
35	Ала тағы әулие жерленген жер	
Маңғыстау облысы		
1	Шерқала тауы	Аманиязов К.Н., Задерецкая Н.Ю., Игібай К.Ж. «Отый край». Маңғыстау облысының географиялық және этномәдени тарихы. – Алматы, 2003.
2	Бозжыра тауы	
3	Айрақты тауындағы петроглифтер	Мұхамбеткәрім Қожырбайұлы «Маңғыстау һәм қазақтың құпия шежіресі» Алматы - 2013 ж.
4	Саура сайы	Бронислав Залесский «Қазақ сахарасына саяхат» Париж 1865, Алматы 1991 ж.
5	Самал сайы	Қондыбай С. Маңғыстау мен Үстірттің киелі орындары. – Алматы, 2000.
6	Тамшалы сайы	Ажигали С.Е. Архитектура кочевников. Феномен истории и культуры Евразии. – Алматы, 2002.
7	Ұлыкіндікті кешені	Әбдірахманов Б. Бекет-атаның сұпылық жолы. – Алматы, 2010.
8	Ман ата кесенесі	Жылқышыұлы Ж. Сегіз арыс адайым. 3-том. – Астана, 2015.
9	Махтум баба мешіті	Жалғасова Э. Тарихы терең, тағылымы мол –Түпқараған. - Global
10	Есен ата жерленген жер	«Белгілі ерден Бегей бар (Бегей ата шежіресі)» – Алматы: Дәуір, 2007.
11	Темір баба кесенесі	Жылқышыұлы Ж. Адай шежіресі. 1-том. – Алматы, 2014.
12	Күйеу там кесенесі	
13	Кенті баба кесенесі	Қырымның қырық батыры. - Алматы, «Арыс» баспасы, 2005.
14	Оғыланды ата жерленген жер	Сәкен С. «Қырымның қырық батыры» және Ноғай Ордасының тарихы туралы шежіре деректері/ Абай. - 2011. - №3.-
15	Қошқар атадағы қошқар мүсіні	
16	Есмамбет әулие жерленген жер	
17	Хатам ишан кесенесі	
18	Бекбаулы ата мазары	
19	Тобықты жеріндегі Бекет ата жерасты мешіті	
20	Мыңкісі ата кешені	
21	Көркембай ахун мешіті	
22	Қыдырша ата жерленген жер	
23	Қыз әулие мазары	
24	Батыр Атақозы жерленген жер	
25	Батыр Бердалы жерленген жер	
26	Құлбарақ батыр кесенесі	
27	Мұрын жырау кешені	

28	Ержан хазірет жерленген жер	53-59 бет.
Оңтүстік Қазақстан облысы		
1	Қаншайым аралы	Қазыналы Оңтүстік. Оңтүстік Қазақстан облысы. 22-том, 3-кітап. – Алматы: Нұрлы әлем, 2011. Қазыналы Оңтүстік. Оңтүстік Қазақстан облысы. 22-том, 4-кітап. – Алматы: Нұрлы әлем, 2011. Қазыналы Оңтүстік. Оңтүстік Қазақстан облысы. 22-том, 6-кітап. – Алматы: Нұрлы әлем, 2011. Оңтүстік Қазақстан облысындағы жер-су, елді мекен атауларының қысқаша тарихы. – Алматы: Нұрлы әлем, 2009. Байбатша Ә. Қазақ даласының ежелгі тарихы. – Алматы: Санат, 1998. Ахмет С.З., Исабеков З.Қ., Есжан Е.Ә. Отырар ескерткіштері. – Шымкент: Жебе, 2006. Байпақов К.М., Марьяшев А.Н., Байтанаев Б.А. Қаратаудың жаңа петроглифтері. – Алматы: Күмбез, 2007. Бейсенұлы Б. Халық арасында қасиетті орын ретінде тараған Ыстық әулие зираты // Айқын. 02.08.2013. Көктен ата бұлағының және Есенаман қалпе бабаның тылсым сыры... // «Көп жаса» газеті, №11. 2012. Отырар. Энциклопедия. – Алматы. «Арыс» баспасы, 2005. Қазақ мәдениеті. Энциклопедиялық анықтамалық. Алматы: “Аруна Ltd.” ЖШС, 2005. Тәбризұлы С. Созақ өңірі. Толықтырылған 2-басылым. – Алматы, 2007. Көшербай Е. Ақсүмбе мұнарасы / Алтын қазына. – 2013. №15(41). Олжабай С. Махаббат маздаған немесе Ақсүмбе-Ақбикеш аңызы // Жалын. – 2001. -№1. Артықбаев, Ж. Ақсүмбе мұнарасы [Текст] / Ж. Артықбаев // Мәдени мұра = Культурное наследие. - 2016. - № 2. -
2	Хантағы жартасы	
3	Қырық қыз	
4	«Көзді ата» әулие бұлағы	
5	Тамшы әулие	
6	Дастарбасы кешені (Дастарбасы петроглифтері, Дастарбасы үңгірлері)	
7	Боралдай петроглифтері	
8	Қаратау петроглифтері	
9	Қасқабұлақ петроглифтері	
10	Орда қонған тарихи орны (Атбұлақ)	
11	Оқсыз қалашығы	
12	Жуантөбе қалашығы	
13	Ханқорған қалашығы	
14	Мәртөбе қалашығы	
15	Шымкент қалашығы	
16	Қосым ишан кесенесі	
17	Шамет ишан сәулет кешені	
18	Ишанбазар (Ақмешіт) мешіті	
19	Ысқақ баб (Баба ата) кесенесі	
20	Ақсүмбе мұнарасы	
21	Ноғай ишан мешіті	
22	Георгий Победоносец шіркеуі	
23	«Жәми» Шыңғысбай қажы мешіті	
24	Никольский шіркеуі	
25	Ұзын ата кесенесі	
26	Мәриям ана кесенесі	
27	Әбдел Әзіз баб кесенесі	
28	Қызыр мұнарасы	
29	Мірәлі баб кесенесі	
30	Қыз әулие	
31	Қазы Байзаун кесенесі	
32	Темірші ата әулие	
33	Жекен Шайнақ әулие жерленген жер	
34	Мұңлық-Зарлық әулие кесенесі	
35	Көктан ата бұлағы және Есенаман қалпе кесенесі	

36	Кәлен баб әулие жерленген жер	С. 39-44
37	Жуас баб әулие кесенесі	Ерлан Сыздық (өлкетанушы). Оңтүстік – қасиетті орындардың ордасы // Қазақ үні, 29.09.2015. Сәулембай Әбсадықұлы (ҚР үздік өлкетанушысы). Туған жердің тау-тасы тұнған тарих // Arainews.kz. / ақпарат агенттігі Қазақтың көне тарихы / Дайынд. М.Қани. – Алматы: Жалын, 1993. Ерімбетов М. Ұлы тұлғалар // Қазақ батырлары. – 2001. – № 5 (34). Үсенбаев Т. Қазақ шежіресі. – 2-т. Орта жүз – Жан Арыс. – Алматы: «Полиграфкомбинат» ЖШС, 2007. Оңтүстік Қазақстан облысы: Энциклопедия / Бас ред. Б.Аяған. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» ЖШС, 2005. – 560 б.
38	Ердәулет және Шәймерден әулиелер кешені	
39	Сөк-сөк әулие мазары	
40	Ақтас әулие бұлағы	
41	Қотырбұлақ әулие бұлағы	
42	Көз ата әулие кесенесі мен бұлағы	
43	Қошқар ата кесенесі мен бұлағы	
44	Иса ата (Ыстық ата) әулие кесенесі	
45	Саңғыл би кесенесі	
46	Қазаншы ата кесенесі	
47	Бекасыл әулие кесенесі	
48	Түркібасы әулие кесенесі	
49	Нұр ата әулие кесенесі	
50	Қажымұқан Мұңайтпасов кесенесі	
51	Мыңшейіт тарихи орны	
52	Қуғын-сүргін құрбандарын еске алуға арналған «Қасірет» мемориалдық кешені	
Павлодар облысы		
1	Қалмаққырған тауы	Абылай хан. Энциклопедия. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2013. Алдабергенов Қ.М., Арын Е.М., Бапкеева Б.Т. Біртуар дара тұлғалар. – Павлодар: «Университет» баспа орталығы, ЭКО ғылыми-өндірістік фирмасы, 2003. Алпысбес М.А. Абылай заманындағы қазақ батырлары туралы тарихи-шежірелік таным // Бәйімбет Төбетұлы – Қазақ хандығының белгілі батыры: ғыл. жинақ. – Астана: Latin Print, 2015. Алпысбес М.А. Көне Көктау, байырғының тарихы: монографиялық зерттеу. – Астана: Парасат әлемі, 2005. Артықбаев Ж.О. Баянауыл. – Астана: Фолиант, 2009. Артықбаев Ж.О. Геологтарды
2	Құлан әулие үңгірі	
3	Жалаулы көлі	
4	Малыбай көлі	
5	Торайғыр сақ қорғандары	
6	Драверт үңгіріндегі петроглифтер	
7	Сабындыкөл жағасындағы қола дәуірінің жерлеу кешені	
8	Өлеңті петроглифтері	
9	Әуликөл археологиялық кешені	
10	Ақбидайық петроглифтері	
11	Әулиебұлақ	
12	Таймас әулие кесенесі	
13	Ғабдыл-Уахит хазірет кесенесі	
14	Нұрғали хазірет жерленген жер	
15	Ақбалық хазірет жерленген жер	

16	Үкібай би кесенесі	қорқытқан Айдаһарлы үңгірінің тылсым күдіреті // http://e-history.kz . 23.08.2017.
17	Қараман абыз жерленген жер	Аяшинов Д.М. сырым руының шежіресі. – Павлодар: типография Сытина. 2010.
18	Әулиебұлақ (Ақбура әулиелерінің мекені)	Ғарифолла Е. Ақ өлең – аққулы мекен. – Алматы: Атамұра, 2012.
19	Абылай, Найза мекені	Жақсыбаев С. Үкібай би – өнегелі тарихи тұлға // «Сарыарқа самалы» газеті. 01.10.2015.
20	«Кемпіртас» археологиялық ескерткіші	Жаманбалинов М., Бәделханов А. Түгел батыр және оның ұрпақтары (тарихи аңыздар, шешендік толғаулар, шежіре-деректер). – Павлодар: ЭКО, 1998.
21	Қалабалғасын мұнарасы	Жұбанов А. Қазақ композиторларының өмірі мен творчествосы. – Алматы, 1942.
22	Түгел батыр жерленген жер	Жұманова Р. Қазанғап би Сатыбалдыұлы // «Жаңа жол» газеті, 22.09.2017.
23	Жазы батыр жерленген жер	Исабай Қ. Үкібай би (1778-1856) // «Ақиқат» журналы. №1. 2006.
24	Сырымбет батыр жерленген жер	Қайыр Ж. Жер ортасы Көктөбе. – Павлодар: сытин, 2014.
25	Қазанғап би жерленген жер	Қалабалғасұн мұнарасы / Ертістің павлодар өңірі. Энциклопедия. – Алматы, 2013.
26	Далба тауындағы Қаз дауысты Қазыбек бидің «Сөре тасы»	Қараман абызға қатысты мәліметтер жергілікті басылымдарда жарық көрді. – «Баянтау», №32. 4.08.2006.
27	Мұса Шорманұлы жерленген жер	Тілеке Ж. Шежіре: Ертіс-Баянауыл өңірі. – Павлодар: Дауа, Қазақстан, 1995.
28	Сұлтанмахмұт Торайғыров кесенесі	
29	Жаяу Мұса жерленген жер	
30	Ақын Жарылғапберді Жұмабайұлы жерленген жер	
31	Естай ақын кесенесі	
32	Кентаушы Қосым Пішенбаев жерленген жер	
33	Үміт ана жерленген жер	
34	Ашаршылық құрбандарына арналған ескерткіш	
35	Саяси қуғын-сүргін құрбандарына арналған мемориал	
36	Мәңгілік алау және Даңқ ескерткіші	
Солтүстік Қазақстан облысы		
1	Байқара қорымы	Жұмабаев М. Туған жер. – Петропавл, 20018.
2	Ақ Ирий қалашығы	Қанғожин М. Менің Мағжаным. – Қызылжар, 2010.
3	Қызылжар орталық мешіті	Мұқанов Қ. Мағжан ізімен. – Петропавл, 2013.
4	Әулие Петр және Павел шіркеуі	Солтүстік Қазақстан облысы, энциклопедия. – Алматы, 2006.
5	«Қазақстан жұлдызы» алтары	Трофимов Я.Ф., Никифоров А.В.,
6	«Дінмұхамед» мешіті	
7	Бекен (Бекмағамбет) Жұмабаев жерленген жер	

8	Архистратиго-Михайловск әйелдер монастырі	Синяков О.В. Религиозные объединения Северо-Казахстанской области: история и современность. – Петропавловск, 2016.
9	«Дінмұхамед» мешіті	
10	Бекен (Бекмағамбет) Жұмабаев жерленген жер	
Шығыс Қазақстан облысы		
1	Сауыр таулары	Алтынбек Б. Қазақ батырларының тағдыры. Боранбай би Қалқаманұлы. – 2016. Бөрітостаған және оның мәртебесі. – Алматы: Елтаным, 2014. Дүйсенбаев Ы. Ғасырлар сыры: қазақ әдебиеті тарихынан очерктер. – Алматы: Жазушы, 1970. Егізбаев Қ. Тағылым. – Семей, 2001. Имашұлы М. Күшікбай батыр // «Семей таңы» газеті. 26.05.2003. Көпеев М.Ж. Таңдамалы. – Алматы: Ана тілі, 1992. Қабышұлы М. Тана мырза тағылымы / Естігенім, көргенім, білгенім. – Семей, 2014. Омаров Б. зар заман поэзиясы. – Алматы, 2000. Шығыс жұлдыздары. Энциклопедиялық анықтамалық. 2-т. – Астана: Фолиант, 2011. Шығыс Қазақстан облысы сәулет және монументалды ескерткіштер тізбесі / Свод архитектурных и монументальных памятников Восточно-Казахстанской области. – Өскемен: Альфа-Пресс, 2005. Тлеухан А. Тана мырза. – Семей: Семей, 2009. Даланың дара ділмарлары. – Алматы: Қазақстан, 2001. Ақжасар Қ.С. Ұлағат ордасы. – Астана: Фолиант, 2015.
2	Бөрітостаған күз-жартасы	
3	Ашутас тауы	
4	Алау адырлар шоқысы	
5	Қиын-Керіш таулары	
6	Зайсан көлі	
7	Марқакөл көлі	
8	Рахман көлі	
9	Қасиетті бұлақ	
10	Абылайкит – бекініс-ғибадатханасы	
11	Еңлік-Кебек кесенесі	
12	Боранбай би Қалқаманұлы кесенесі	
13	Шәкі би Тасыбайұлы жерленген жер	
14	Арқарбай әулие Шоқантайұлы жерленген жер	
15	Бектұрған әулие кесенесі	
16	Барақ батыр Шүрекұлы ескерткіші	
17	Батыр Шынқожа Базарқұлұлы жерленген жер	
18	Батыр Күшікбай Қанайұлы кешені	
19	Батыр Шахантай Жауғашарұлы кесенесі	
20	Жобалай би кесенесі	
21	Дулат бабатайұлы кесенесі	
22	Омар Смағұлұлы кесенесі	
23	Тыныбай Қауқенов мешіті	
24	Тана би Тілемісұлы кесенесі	
25	Ескі там мектеп-медресесі	

Дереккөз: «Қазақстанның өңірлік қасиетті нысандары». – Астана: Фолиант, 2017. – 504 б.

Б1 Қосымшасы

«Ұлы Дала елі» тарихи-танымдық экспедициясы барысында «Қазақстанның жалпыұлттық киелі орындары» жобасының «Саяси, тарихи оқиғаларға байланысты орындары тізіміндегі «Саяси қуғын-сүргін құрбандарының «АЛЖИР» мемориалды кешеніне» саяхат.

Кешен бірнеше мұражайлық нысандардан тұрады:

- Саяси жер аударылған «халық жауларын» таситын «Сталиндік вагоны» немесе оны басқаша «Қызылша» деп те атаған;

- «Қасірет қақпасы» монументі – киелі жерге кірудің нышаны іспеттес, бұл жерде екі дүние – тірілер мен бақи болғандар кездесетіндей. Монумент қайтыс болған күйеуі мен жоғалтып алған балаларын қайғырған әйелді бейнелейді. Қақпадан өтіп бара жатып бас ию қажет, бұл – қуғын-сүргін жылдары мерт болған адамдарға жасалған Тағзым!;

- Ескерткіш белгілер - лагерде отырған 62 ұлттың тұтқын-әйелдеріне деген естелікті мәңгі сақтау үшін Қазақстан Республикасындағы шетелдік мемлекеттердің елшіліктері мұражай аумағында орнатуда;

- «Түңілу мен әлсіздік» композициясы шарасыздықты, бостандыққа шығуға сенімсіздіктің, сондықтан да мойынұсынғандық пен әлсіздікті бейнелейді;

- «Күрес пен үміт» композициясы тұтқыннан құтылу үміті мен ниетінен поэзияға, еркіндікке бет бұрған әйел бейнесінде сомдалған;

- «Көз жасы» стеласы. Стела лагер тозағын көргендерге арналған. Онда бұрынғы КСРО территориясында орын тепкен ГУЛАГ-тың картасы бейнеленген. Сондай-ақ, Қазақстанның аумағында орналасқан Карлагқа бағынысты 11 лагердің атауы жазылған. Тікенекті сымның аржағындағы әйелдер мен балалардың қасіретті тағдыры көрініс тапқан;

- Барак – «антикенестік әрекеттерге баратын әлеуметтік қауіпті» деп танылған тұтқын әйелдер тұрған үй.

- «АЛЖИР» тұтқындарын балаларынан айыру» диорамасы баракта көрсетілген.

«Алаш» бағының ауданы 1,5 гектар жерді құрайды. Бұл жерде кезінде «АЛЖИР» тұтқындары екен алма бағы болған. Бүгінде осы бақты қалпына келтіру жұмыстары жүргізіліп жатыр;

- Зерде қабырғасы

- Мұражай ғимараты кесілген конус пішіндес. Бұл құпиясы мен сыры мол қобдиша, қайғы сақтау орны іспеттес. Ғимараттың терезесі жоқ, бірақ жарық экспонаттарға жоғарғы жақтан түсіп тұрады және құпия біртіндеп ашылады дегенді меңзейді. Мұражайға кіру тоннельден басталады. Тоннель мен оның қабырғасында салынған суреттер халықтың қуғын-сүргін жылдарындағы қиын-қыстау тағдырын көрсетеді. Тоннельде тоталитаризм дәуіріндегі жер аудару вагондары мен арбалардағы қуғынға ұшыраған адамдар, ату жазасына кесілгендер бейнелері кескінделген;

Мұражай экспозициялары екі қабатқа қойылған. «Алаш» залының экспозициялары Қазақстанның Ресейдің патшалық империясы құрамына кірген кезден бастап Кеңестік кезеңді, 1937 жылдың жаппай қуғын-сүргінін көрсетеді.

«АЛЖИР» залы ақмолалық лагерінің тарихына арналған.

Жер аудару экспозициясы бір тұтас халықтарға жүргізілген жаппай саяси қуғын-сүргін саясатын көрсетеді. Қазақстанға 1,3 млн аса адам мәжбүрлеп аударылды. Қазақстанға жер аударуға немістер, түріктер, корейлер, поляктар, шешендер, қырым татарлары ұшырады. Адамдар Қазақстанға мәжбүрлеп әкелінгенімен, олардың көпшілігі оны екінші отаным деп есептеді.

XX ғасырдың 40-50 жылдарындағы саяси идеологиялық қуғын-сүргіндер. 1940 жылдардың аяғы мен 1950 жылдардың басында сталиндік қуғын-сүргіннің үшінші толқыны өзінің жалғасын тапты. «Звезда» және «Ленинград» журналдарында жарияланған БК(б)П қаулыларынан кейін зиялы қауымды қуғындаудың, идеологиялық жағдайдың шиеленісуінің жаңа орамы басталды. Саяси-идеологиялық қысым әдебиеттен бастап музыка, жаратылыстану, қоғамдық ғылымдарды түгел қамтып, 1953 жылы «Дәрігерлер ісімен» аяқталды. Қазақстанда «Бекмаханов ісі» қолдан жасалды.

1986 жылғы желтоқсандағы оқиғалар. 1986 жылғы 16 желтоқсанда демократиялық процестерге сенім артқан студенттер мен жас жұмысшылар Алматы қаласының Орталық алаңына шықты. Ресми Мәскеу бұл оқиғаны ұлтшылдықтың көрінісі деп бағалады.

Желтоқсан оқиғасы барысында көптеген адамдар жарақаттанды. Көпшілігі сотталды, олардың 99-ы түрлі мерзімге абақтыға жабылды. 19 жасар Қ. Рысқұлбековті ату жазасына кесті.

Өткенді еске алу – орныққан ұлтаралық келісімнің негізі болып табылады.

Дереккөз: <https://museum-alzhir.kz/kz/murazhai-turaly/alzhyr-murazhayinin-tarihy>

Б2 Қосымшасы

«Ұлы Дала елі» тарихи-танымдық экспедициясы аясында «Ежелгі Қазақстанға саяхат» және «Туған өлкенің аңыз-ертегілері» тақырыптарына байланысты тәрбие сағатының келесідей жоспарын ұсынамыз.

Тәрбие сағатының тақырыбы: Киелі Қазақстанның ежелгі қалалары мен аңыз-ертегілері.

Мақсаты: білім алушыларды Қазақстанның ежелгі қалаларымен және олардың тарихына байланысты аңыз-ертегілермен таныстыру; білім алушылардың бойында елінің, туған өлкесінің тарихын білуге деген құштарлық сезімін ояту.

Білім алушылармен жүргізілетін дайындық жұмыстары:

- ежелгі қалалар бойынша экскурсия жетекшілерін тағайындау. Олар өздеріне берілген қалалар туралы әңгімелейді (осы жас деңгейіне түсінікті де қызықты болатын неғұрлым қысқа да маңызды ақпарат, баяндама, презентация

әзірлейді. Экскурсия жетекшілері 2-3 оқушыдан тұратын топтан құрылуы мүмкін). Балаларға ақпаратты өз сөздерімен беру немесе жаттап алу қажеттігін түсіндіру керек;

- экскурсия жетекшілерінің көмекшісі – ол картада ежелгі қалаларды және олардың арасындағы бағытты белгілеп тұрады (ежелгі қалалардың атауларын және білім алушылардың саяхат жасауға таңдаған көлік түрін, сонымен қатар жүру бағытына байланысты нұсқағыш жапсырады).

Білім алушыларға ежелгі қалалар, олармен байланысты аңыз-ертегілер туралы қысқаша ақпараттар, өлеңдер таратып беру.

Іс-шара басталмас бұрын мұғалім ежелгі қалалардың суреттерін тақтаға іліп қояды (көрме ретінде).

Қазақстанның киелі орындары жобасының тізіміне енген ежелгі қалалардың атаулары, пайда болған кезеңі жазылған қағаз медальдар әзірлеу, бұл естелік-кәдесыйларды экскурсия жетекшілері таратады.

Іс-шараның тақырыбына байланысты презентация әзірлеу.

Білім алушылар алдын-ала берілген тапсырма бойынша ежелгі қалала және туған өлкенің аңыз-әңгімелерін жинастырады.

Қажетті құралдар: интерактивті тақта, компьютер, проектор, ежелгі қалалардың суреттері, карта.

Іс-шараның барысы

Мұғалім: Бүгін бәріміз еліміздің ертедегі өткен тарихына сапар шегеміз. Уақыт аралығындағы бұл саяхатқа өзіміздің қиялымыз бен тарих пәнінін алған білімімізді қолданамыз.

Бұл іс-шараға «Ежелгі Қазақстанның» және «Туған өлкенің аңыз-ертегілерінің» білгірлері қатысып отыр. Саяхаттың соңында Қазақстанның киелі орындарына енген ежелгі қалалары туралы викторинаны ұсынамыз. Сендердің жауаптарыңды қазылар алқасы бағалайды, сондықтан өте мұқият болыңдар.

V-XV ғасырлардағы Қойлық және Жанкент қалашықтары, VI-XIX ғасырлардағы Сығанақ қалашығы, I-XIX ғасырлардағы «Шірік-Рабат», «Жент», «Ежелгі Тараз» қалашықтары, XIII-XVI ғасырлардағы Сарайшық қалашығы, XIII-XVIII ғасырлардағы Сауран қалашығы, I-XVIII ғасырлардағы Отырар қалашығы, яғни «Ірі орта ғасырлық қалалық орталықтар және Қазақ хандығының астаналары» санатындағы қалашықтары туралы сөз қозғаймыз.

Дереккөз: <https://syr-media.kz/tarikh/3892-zhankent-alashyy.html>

1-кезең. «Ежелгі қалалар туралы ақпарат».

Қойлық немесе Қаялық – деректерде XI ғасырдан бастап белгілі болған, Іле алабындағы аса ірі ежелгі қала. 1253 жылы күзде француз саяхатшысы Вильгельм де Рубрук Қойлықта болған. Іле өзенінен өткеннен кейін ол: «Көптеген көпестер қатынап тұрған Қаялық деген үлкен қала таптық» деп жазды. Соңғы жылдары қала аумағынан бірнеше тұрғын үй, будда ғибадатханасының, мешіт орындары да табылған.

Дереккөз: Отырар. Энциклопедия. – Алматы. «Арыс» баспасы, 2005 ISBN 9965-17-272-2

Жанкент қалашығы – VII-XIV ғасырларда Жанкент, Янгикент деген атаулармен белгілі болған. Қызылорда облысы Қазалы ауданындағы үлкен төбе сияқты үйінді болып жатқан қаланың орны.

Жанкент қаласында жүргізілген археологиялық зерттеулер кезінде құмыралар, ұршықтар, наным-сенім дәстүрлерінде пайдаланылған қошқар бейнесіндегі керамикалық туындылар табылды.

Дереккөз: <https://syr-media.kz/tarikh/3892-zhankent-alashyy.html>

Сығанақ немесе Сунақ – қазіргі Қызылорда облысы Төменарық тау жыныстары стансасының солтүстік-батыс жағында 10 км жерде орналасқан ортағасырлық қала орны. Ертедегі Сығанақ қыпшақ мемлекетінің сауда және саяси орталығы болған. Сығанаққа көшпелі елдер мал, ет, тері, жүн, т.б. әкеліп, өздеріне қажетті заттарын алған. Сол кездегі тарихшылар Сығанақты «Қыпшақ даласының гаваны» деп атаған. Ол негізгі саяси, экономикалық орталықтардың бірі саналды. XVII-XVIII ғасырларда бірнеше рет жоңғар шапқыншылығына ұшырады. Осы шапқыншылықтар және басқа да әр түрлі себептерден қала бірте-бірте өзінің өмір сүруін тоқтатты. Археологиялық қазба барысында табылған заттарға қарағанда Сығанақ VI – XVIII ғасырларда өмір сүрген.

Дереккөз: «Қазақстан»: Ұлттық энциклопедия / Бас редактор Ә. Нысанбаев – Алматы «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998 ISBN 5-89800-123-9, VIII том

Шірік-Рабат – Қызылорда облысы Қармақшы ауданы оңтүстік-батысқа қарай Жаңадария арнасының сол жақ жағалауындағы ең биік төбенің үстіне орналасқан көне қаланың орны.

Қазба жұмыстарының нәтижесінде екі жерлеу құрылысы, үлкен қоршау, көне тұрғын үйдің бір бөлігі, қорғаныс қамалы мен мұнарасы және кейінгі ортағасырлық кезеңдегі Цитадельдің шағын бөлігі зерттелді. Қала тіршілігі Жаңадария суының тартылуына байланысты тоқтаған.

Дереккөз: Отырар. Энциклопедия. – Алматы. «Арыс» баспасы, 2005 ISBN 9965-17-272-2

Жент қалашығы – Қызылорда облысы Жалағаш ауданы Жаңадарияның негізгі арнасының жағалауында орналасқан орта ғасыр жауһары атанған республикалық маңызы бар тарих және мәдениет ескерткіші. Ұзақ уақыт бойы Жошы ханның ордасы болған.

Ежелгі Тараз қалашығы қазіргі Тараз қаласының орталық бөлігінде орналасқан. Қазба жұмыстары орта ғасырдағы Тараздың қамалдан, шахристаннан, рабаттан (қорған) және аумақтардан тұрғанын айғақтайды. Қыш заттар: жұқа жақтаулы шәшкелер, құмыралар, хумдар, темір пештер, алмұрт формалы металл ыдыстарға жақын құмыралар, крөжкелер, темір пышақ, қалайы бұйымдардың сынықтары, шыны мен тастан жасалған алқалар, шыны ыдыстар табылды.

Дереккөз: <https://el.kz/kz/news/archive/> ежелгі-тараз

Сарайшық, Кіші Сарай – Алтын Орданың ірі сауда және экономикалық орталығы. Қала Жайық өзенінің оң жағасында қазіргі Атырау қаласынан 50 км жоғары орналасқан. Археологиялық зерттеу барысында қалашықта қыштан

жасалған заттар: құман, құмшы, шығыр, құмыралар, көзелер, шырақтар, түбектер, кеселер Сонымен қатар, сүйектен, темір мен қоладан жасалған бұйымдар табылған. Ортағасырлық моншаның қалдығы табылып, зерттелді.

Дереккөз: <https://kk.wikipedia.org/wiki/Сарайшық>

Сауран – Түркістанның солтүстік-батыс жағында орналасқан, XII ғасырда іргетасы ірі сауда орталығы ретінде қаланған қала. Араб тарихшысы Мақдисидің шығармасында «Сауран жеті қабат дуалмен қоршалған үлкен қала, оның ішінде рабат, мешіт бар» деп жазған. Үлкен мешіті болып, ислам дінінің Қазақстанға тарауына ықпал еткен.

Дереккөз: <https://kk.wikipedia.org/wiki/Сауран>

Отырар (Тұрарбанд, Тұрар, Тарбанд, Фараб) – Түркістан облысы Отырар ауданындағы ортағасырлық қала орны. Отырар 8 ғасырдың басынан Тарбанд (Трабан) деген атаумен белгілі. Кейбір зерттеушілердің пікірінше, қалада сол кезде әлемдегі аса ірі кітапхана және көптеген мешіт-медреселер болған.

Дереккөз: Б.Ерман. Дүние жүзіндегі ең үлкен кітапхана Отырарда болған // enur.kz ақпараттық порталы. 01.10.2018 ж.

Білім алушылар ежелгі қалалар туралы әңгімелеген кезде, интерактивті тақтадан аталған қалалардың суреттері көрсетіледі және алдын-ала әзірлеген картаға қаланың атауы жазылған сурет жапсырылады.

2-кезең. «Туған өлкенің аңыз-ертегілері».

Өткізілу реті: алдын ала жазылған әңгімені тыңдау барысында білім алушылар аңыз-ертегінің қай жер туралы екенін айтулары қажет.

1-аңыз. Нұх пайғамбар апат басталған кезде кемесіне мініп жеті ай, жеті күн, жеті сағат жүріп бір тауыдың басына келіп тоқтайды. Кемеді пайғамбардың балалары, туыстары және түрлі аң-құстар болған екен. Кеме таудың басына келіп аялдаған кезде адамдар тіршілік белгісі бар ма, жоқ па білу үшін ең бірінші құстарды жіберген екен. Сол сәтте босатылған құстардың барлығы ұшып кетіп, қайта оралмапты. Тек қарлығаш қана бұтақтың жасыл жапырағын тістеген күйі ұшып келген екен. Міне осы кезеңнен бастап, қарлығаш қазақ халқы үшін адалдық пен молшылықтың, бірлік-берекенің символы болып қалған. Сондықтан да халқымыз қарлығаштың ұясын бұзбайды және бұл құс ұя салған жерге бақ қонады деп білген. Адамдар жаңа өмір бастап, ұрпақ таратқан тау – (Қазығұрт тауы).

2-аңыз. Ежелгі аңыз бойынша топан судан кейін аштық кезеңі болады. Міне осы тұста «тірі жандыны өлтіруге болмайды» деген тыйымға қарамастан қасқырдың ұрғашысы жыртқыштығына басады. Бұған ашуланған қасқырдың еркегі оны жазалайды. Бұл оқиғадан кейін тау тұрғындары оны «әділ қасқыр», атап кеткен екен. «Әділ қасқыр» тіркесі қандай мағынаны білдіреді (Қазығұрт).

Дереккөз:

https://el.kz/kz/news/sakral_nii_kazahstan/_adamzattin_tal_besigi_kazigurt_taui

3-аңыз. Шамамен VI-VII ғасырларда өмір сүрген, байлығы шекесіне шыққан Гүрзіхан деген кісі мен бәйбішесі Шаш-Ана екеуінің жастары келіп, байлықтың базарына тойғаннан соң, «әттең, енді осы байлыққа ие болатын перзент болса ғой» деп армандайды. Сол кезең Қазақстанға ислам дінінің келе

бастаған тұсы, Гүрзіхан дін жолына түсіп, ислам дінін ұстанып, Алладан бала сұрайды. Құдай тілегін қабыл етіп Шаш-Ана анамыз бала көтеріп уақыты келіп босанады, босанған бала пердеге оралған күйінде мес сияқты дүниеге келеді, сол кезде Гүрзіханға Қыдыр ата аян беріп бұл қасиетті бала, құт-берекенің белгісі, месті жармаңдар өзі уақыты келгенде шығады, әзірше көтеріп жүре беріңдер дейді. Аянды қабыл алған ерлі-зайыптылар, біраз уақыт көтеріп жүреді, бірақ бала не сөйлемейді, не күлмейді, не жыламайды. Бір күні көтеріп жүруден шаршаған анасы Игілік ауылының маңындағы өзеннің қасына келгенде месті көтеріп тұрып анасы сені қашанғы көтеріп жүреміз, не сөйлемейсің, не күлмейсің, не жыламайсың деген кезде мес қолынан түсіп кетіп ішінен нұрлы жүзді бала шығады, бала местен шыға сала тауды беткейлеп қаша жөнеледі. Ата-анасы ізінен жүгіреді, бала қашып осы жаққа бағыт алады. Жол бойында ойнап отырып артымнан әке-шешем шөлдеп келе жатыр деп асатаяғымен жерді ұрып қалып сол жерде құдық пайда болады (Үңгірге бара жатқан жолда Тасқұдық бар, аталған құдық та киелі саналады). Осы жерге келіп үлкен тасты асық қылып ойнап отырады, әке-шешесі жеткен уақытта осы жерге бір аунайды да, содан әрі қарай жүреді, анау жерде «Ана жытыры» деген су шұңқыры бар, сол жерге барып ата-анасын күтеді, ол жерге де жеткен мезетте, үлкен үңгірдің ішіне кіріп кетеді де шықпай қояды, содан бері бұл жер (Жылаған ата үңгірі) деп аталады.

Дереккөз: <https://e-history.kz/kz/publications/view/3415>

4-аңыз. «Бәйдібек заманында жайлауында үйір-үйір жылқысы, келе-келе түйесі, отар-отар қойы өрген, шығыс пен батысқа керуендер жүргізген асқан бай адам болған. Бірде Алатау асып келген қалың жау Қаратау жонын жайлап отырған Бәйдібектің ауылын шауып, сан мың жылқысын айдап кетеді. Бәйдібек бастаған ел азаматтары ауылда болмаса керек. Содан жау шапты деген хабарды естіп, Бәйдібек елден жасақ жиып, қасына үлкен әйелі Сары бәйбішеден туған алты ұлын алып, жауға аттанғалы жатқанда Нұрилә: «Бай-еке, малдың құты, жылқының иесі құла айғыр қолда қалды. Амандық болса, алты күннен кейін жылқы жауға қайыру бермей өзі ауылға келеді. Жауды кума, азаматтар аман болсын, осы тілегімді беріңіз» – деп өз отауының белдеуінде матамен байлаулы тұрған, жүген-құрық тимеген шу асау айғырды көрсетіпті. Бірақ жауға кектенген батыр әйелінің тілін алмай, жасағын бастап жүріп кетіпті. Бәйдібек жасағы жауға Күйік асуында жетіп, қырғын ұрыс салыпты. Алайда жасанып келген жау аттанға ілесіп атқа қонған аз жасаққа теңдік бермепті. Осы соғыста қаза тапқан алты ұлын Үшқарасай жазығына жерлеп, кері қайтыпты. Арада алты күн өткенде байлаулы тұрған құла айғыр жер күңіренге дүлей күшпен кісінеді дейді. Сол күні кеш шамасында шығыстан қалың шаң көтеріліп, ұзамай Бәйдібектің қалың жылқысы көрінеді. Ереуілдеп барып, кері қайтара алмаған жылқыны (Домалақ ана) осылайша үйде отырып-ақ түгел қайтарып алса керек.

Дереккөз: <https://infourok.ru/nauchniy-prekt-danaliimen-dara-tla-domala-ana-988310.html>

**Жамбыл Жабаев мұражайында
(КВЕСТ-ОЙЫН)**

Ойынның шарты:

- білім алушылардың жас ерекшелігін ескере отырып ойынның жоспарын құрастыру;
- тапсырмалар құрастыру;
- сыныпты 4-5 ойыншыдан тұратын бірнеше командаға бөлу.

Ойынның жоспары:

- 1) ширату жаттығуларын ұйымдастыру (жаттығулар ұлттық ойын элементтерінен құрастырылуы мүмкін);
- 2) мәтіндік тапсырмалар (білім алушылардың оқу жылдамдығы мен мәтіннің мағынасын түсінуі дағдылары деңгейін бақылауға мүмкіндік береді);
- 3) ойжұмбақ-квестер (сөзжұмбақ, ребус, есеп түрінде болуы мүмкін).

Ойынның барысы

Ширату жаттығулары:

Қазақ халқының салт-дәстүрлерімен, ойындарымен таныстыру және дене шынықтыру жаттығуларын жасау мақсатында «Қазанға теңге таста» ойынын ойнату. Қазаннан белгілі бір қашықтықта тұрып күміс теңгені қазанға лақтыру қажет. Қазанға түскен әр күміс ұпай береді.

Ширату жаттығуын қазақтың ұлттық ойындарының бөлмеде қимыл-қозғалыс жасауға болатын түрлерінен таңдауға болады.

Мәтіндік тапсырмалар (тақырыпқа сәйкес құрастырылуы тиіс). Мұражайдан қажетті деректерді тауып көп нүктенің орнына қажетті сөзді қойып сөйлемдерді толықтырындар.

Ұйымдастырушыларға ескерту! Жақшаның ішіндегі сөздер тапсырмада көрсетілмейді.

1-топқа арналған тапсырма «Мұражай тарихы».

Мұражай қазақ халқының ұлы ақыны Жамбыл Жабаев тұрған үйде ... (1946) жылы ұйымдастырылды. Мұражай кешені Алатаудың ... (Майтөбе) биігіне жақын жатқан жазықта орналасқан. Мұражайдың іргесінде ұлы ақынның көзі тірісінде егілген ағаштар, сол қалың баудың түкпіріне таман алма мен алмұрт бағының арасында ... (1946) жылы салынған кесене тұр. Кесене ... (1970) және ... (1996) жылдары қайта жөнделіп, ақ мәрмәрмен қапталған. Кесененің дәл ортасына ұлы жыршыға құлпытас қойылған. Ақын денесі осында жерленген. Кесененің дәл іргесінде, сол жақ босағасына ақынның киесі – (қызыл шұбар жолбарыс) мүсіні орнатылған.

Дереккөз: https://kk.wikipedia.org/wiki/Жамбыл_мұражайы
(Алматы_облысы)

2-топқа арналған тапсырма «Менің пірім – Сүйінбай...»

Бірінші бөлме Жамбылдың ұлы ұстазы ақын ... (Сүйінбайға) арналған. Сөз атасы Сүйінбайды ... (ұстаз) тұтқан Жамбыл Жабаев өзінің көптеген жырларында бұл кісінің өмірі мен өлеңін үлгі етіп келді. Мінезі де, болмысы да ерекше болып өскен бала Жамбыл жастайынан ... (ән мен күйге) құмар, ойы ұшқыр, ұғымтал болып өседі. Жамбылды көзі көрген жандардың барлығы оның ... (есте сақтау) қабілетінің ерекше болғандығын айтады екен. Осылай дара тұлғаның бойындағы сирек кездесетін қасиеттерді бірінші болып ... (Сүйінбай Аронұлы) байқапты. Шамамен 13-14 жасында әкесінің қарсылығына қарамастан, қолына домбырасын алып, атағы талай жұртқа жайылған Сүйінбайды іздеп тапқан бала Жамбыл өзінің алғашқы жырларын ұсынады. Жас жеткіншектің тапқырлығы мен талабына тәнті болған жырау өзінің ақ батасын беріп, ақылын айтыпты. Жамбылдай мөлдір бұлақтың көзін ашқан Сүйінбайды шәкірті әрдайым ән-жырларына қосып, ұлықтап жүрген. Міне осылайша, ұстаз бен шәкірттің арасындағы үлкен сыйластықтың бір белгісі болып мұражайдың төрінде Сүйінбайдың суреті тұр. Портретті ... (Әбілхан Қастеев) салған.

Дереккөз:

https://el.kz/kz/news/sakral_nii_kazahstan_/zhambil_zhabaevtin_murazhai_uii

3-топқа арналған тапсырма «Жыр сүлейі – Жамбыл».

Мұражайдағы құнда жәдігерлердің бірі – ұлы ақынның ... (киелі домбырасы). Өзінің суырыпсалмалық өнерімен жалпақ жұртқа атағы жайылған Жамбыл – ... (айтыс) өнерінде үлкен із қалдырған тұлға. Ақынның ..., ..., ... (Құлмамбет, Досмағанбет, Айкүміс) сынды дүлдүл ақындармен жасаған айтысы қазақ ауыз әдебиетінің алтын қорынан орын алады.

Жамбыл өз жырларының тең жартысын 1916 жылғы ... (ұлт-азаттық) көтеріліске арнаған. Сондықтан болар, мұражай қабырғасында ... (Амангелді Иманов) суреті бар.

4-топқа арналған тапсырма «Ұлы Отан соғысы жырлары».

Келесі экспонаттар ақын өміріндегі үлкен кезең туралы баяндайды. Ол – ... (Ұлы отан соғысы) уақыты. Жамбыл екінші ... (дүниежүзілік) соғысқа қатысқан отан қорғаушыларға арнап жырлар жазған. Бұл жырлар бір жинаққа топтастырылып, ... («Соғыс жылдарының өлеңдері») деген атпен мұражайда сақталып келеді. Ақынның ... («Ленинрадтық өрендерім») деген өлеңі соғыс жылдарында талай жауынгерді жігерлендіріп, қарапайым жұртқа күш-қуат берген еді.

Ойжұмбақ-квестер (сөзжұмбақтар сайысы).

Тігінен:

1. Қазақ халық поэзиясының әйгілі тұлғасы, өлең сөздің дүлдүлі, жырау, жыршы (Жамбыл Жабаев).
2. Жамбылдың ұлы ұстазы (Сүйінбай).
3. Жамбылдың атағын жұртқатанытқан суырыпсалмалық өнер түрі (Айтыс).
4. Жамбыл Жабаев кешенінде қазақтың маңдайына біткен жарық жұлдызы – ... мазары бар (Тілендиев).

Көлденіңінен:

1. Мұражай кешені орналасқан жазық (Майтөбе).
2. Ақынның киесі (Жолбарыс).
3. Жамбылмен айтысқан ақын (Айкүміс).
4. Соғыс жылдарында талай жауынгерді жігерлендіріп, карапайым жұртқа күш-қуат берген өлең қай қалаға арналған? (Ленинград).
5. Сүйінбай ақын портретінің авторы (Қастеев).

							1.Ж								
			3.А				А				2.С				
3.А	Й	К	Ү	М	І	С		Ү							
			Т				Б				Й				
			Ы				Ы				І				
			С				Л	Е	Н	И	Н	Г	Р	А	Д
											Б				
							Ж				А				
							А	1.М	А	Й	4.Т	Ө	Б	Е	
							Б				І				
			2.Ж	О	Л	Б	А	Р	Ы	С					
							Е				Л				
							Е				Е				
4.Қ	А	С	Т	Е	Е	В				Н					
										Д					
										И					
										В					

Ыбырай Алтынсарин кесенесі

Жалпы білім беретін мектептердің жоғары сыныптарында «Ы. Алтынсарин – жаңашыл-педагог» тақырыбына байланысты «Жұлдызды сәт» ойыны.

Мақсаты:

- білім алушылардың Ы.Алтынсариннің өмірі мен шығармашылығы туралы білімдерін толықтыру, қорытындылау және жүйелеу;
- білім алушылардың сөйлеу тілін, өз ойларын жеткізе білу дағдыларын, әдебиетке қызығушылықтарын дамыту.

Ойынды командамен де немесе жеке-жеке оқушылармен де өткізуге, сонымен қатар сұрақтарды слайд түрінде әзірлеп интерактивті тақтадан көрсетуге болады.

Ойын бірнеше кезеңнен тұрады:

1-кезең. «Ы.Алтынсариннің өмірімен байланысты жерлер».

Үстелдерде 1-ден 6-ға дейінгі цифрлар жазылған текше карталар бар. 1-кезеңнің сұрағына жауап бергенде дұрыс жауапқа сәйкес келетін цифрды көрсету қажет.

1 – Қостанай облысы Қостанай ауданы

2 – Орынбор

3 – Торғай

4 – Петербург

5 – Қазан

6 – Ырғыз

7 – Троицк

8 – Ақтөбе

1-сұрақ. Ыбырай Алтынсариннің туған жері (Қостанай облысы Қостанай ауданы).

Слайдта атасының Ыбырайға жолдаған өлең-хатының жолдарын ұсынуға және мәнерлеп оқып беруге болады

Үміт еткен көзімнің нұры – балам,

Жаныңа жәрдем берсін Хақ тағалам.

Атаң мұнда анаңмен есен-аман,

Сүйіп сәлем жазады бүгін саған.

Атаңды сағындым деп асығарсың,

Надан боп білмей қалсаң, аһ ұрарсың.

Шырағым, мұнда жүрсең не етер едің,

Қолыңа құрық алып кетер едің.

Тентіреп екі ауылдың арасында

Жүргенмен, не мұратқа жетер едің?!

2-сұрақ. Кішкентай Ыбырайдың орыс-қазақ мектебінде оқыған қала (Орынбор).

3-сұрақ. Ыбырай өзі сұранып, мектебіне мұғалім болуға рұқсат алып, келген жер (Торғай)

4-сұрақ. Орыстың ағартушылық жүйесін зерттеу мақсатында барған қалалары (Петербург, Қазан).

5-сұрақ. 1879-1883 жылдар аралығында Торғай облысының қандай уездерінде жаңа мектептер ашты (Торғай, Ырғыз, Троицк, Ақтөбе).

6-сұрақ. «Қазақ хрестоматиясын» басып шығарған қала (Орынбор).

2-кезең. «Логикалық тізбек».

Сурет және жазушы өмірінің фактілері арасындағы өзара байланысты анықтау. Ұпай жұлдызын бірінші көтеріп жауап берген қатысушыға беріледі.

1-тапсырма. Слайдта Ы.Алтынсариннің және шекара комиссиясы төрағасына Жаңбыршы Балғожиннің немересі Ыбырайдың орыс-қазақ мектебіне қабылдау туралы мәлімдемесінің суреттері.

Дұрыс жауап: Замана бет алысын өзінше болжаған Балғожа табысқа жетудің ендігі жолы – оқу деп біледі. Сөйтіп, немересі кішкентай Ыбырайды Орынборда ашылады деп күтілген орыс-қазақ мектебіне күні бұрын жаздырып қояды. Мектеп 1850 жылы ашылады да, оған қабылданған отыз қазақ баласының бірі – тоғыз жасар Ыбырай болады.

2-тапсырма. Слайдта Ы.Алтынсариннің және ғимараттың суреті, 1850-1857 жылдар жазуы.

Дұрыс жауап: Орынбор қаласында 1850-1857 жылдар аралығында Ы.Алтынсарин оқыған мектеп.

3-тапсырма. Слайдта Ы.Алтынсариннің және үйдің суреті, 1883-1889 жылдар жазуы

Дұрыс жауап: бұл үйде 1883-1889 жылдар аралығында Ы.Алтынсарин тұрған. Үй Қостанай қаласында.

4-тапсырма. Слайдта Ы.Алтынсариннің және отбасының суреттері.

Дұрыс жауап: Ы.Алтынсариннің отбасы. Әйелі – Айғаныс, балалары – Абдолла, Әбдірахман, Шарипа.

5-тапсырма. Слайдта Ы.Алтынсариннің және «Киргизская хрестоматия» кітабының суреттері.

Дұрыс жауап: Ыбырай Алтынсарин – «Қазақ хрестоматиясы» (1879) деп аталатын ана тіліміздегі тұңғыш оқулықтың авторы.

6-тапсырма. Слайдта Ы.Алтынсариннің және кесененің суреттері.

Дұрыс жауап: Ы.Алтынсариннің кесенесі тарихи тұлғаларға қатысты киелі орындар санатына енген. Кесене Тобыл өзенінің жағасында орналасқан (Қостанай қаласында).

3-кезең. «Әдеби галерея».

Тапсырма: Ы.Алтынсариннің әңгімелеріне қатысты суреттерді қарап, жазышының шығармаларынан үзінділер тыңдап, олардың атауларын еске түсіру қажет.

Слайд. «Тазша бала» ертегісіне иллюстрация және ертегіден үзінді (аудиожазба).

«Тазша бала» ертегісінен үзінді: «Ертеде бір шал мен кемпір болыпты. Олардың үш баласы, бес ешкісі бар екен. Бір күні үлкен баласы басқа жерден пайда кәсіп қылуға талап етіп, өзіне тиген енші ешкісін сойып алып, етінен кемпір мен шалға бір түйір де берместен, арқалап кетіпті. Келе жатса, бір өнерші байдікіне келеді. Бұл байға өнер үйренуге ол жігіт жалданыпты. Өнерші бай бек қатты жауыз адам екен. Ол жалданған жігітті бір сандыққа салып қойып, аштан өлтіріпті. Үйінде қалған ортаншы баласы, бұ да өнер үйренбекке талап етіп, о да ағасының кеткен жолымен кетіп, о да өнерші байға келіп жалданыпты. Өнерші бай оны да ағасынша аштан өлтіріпті. Үшінші ұлы — Тазша бала, о да ағаларындай өзіне тиген енші ешкісін сойып алып, жарты етін әке-шешесіне беріп, олардан рұқсат алып, арқалап кетіпті». (Слайдқа қажетті суретті <http://bilim-all.kz/article/7166-Tazsha-bala> сайтынан қарауға болады).

Дереккөз: <http://bilim-all.kz/article/7166-Tazsha-bala>

Слайд. «Әке мен бала» әңгімесіне иллюстрация және әңгімеден үзінді (аудиожазба).

«Әке мен бала» әңгімесінен үзінді: «... Қаланың шетінде темірші ұсталар бар екен, соған жеткен соң, әкесі қайырылып, манағы тағаны соларға үш тиынға сатты. Одан біраз жер өткен соң, шие сатып отырғандардан ол үш тиынға бірталай шие сатып алды. Сонымен, шиені орамалына түйіп, шетінен өзі бірем - бірем алып жеп, баласына қарамай, аяңдап жүре берді. Біраз жер өткен соң, әкесінің қолынан бір шие жерге түседі. Артында келе жатқан бала да тым - ақ қызығып келеді екен, жерге түскен шиені жалма-жан жерден алып, аузына салды» [60]. (Слайдқа қажетті суретті <https://massaget.kz/layfstayl/debiet/tmsil/41805/> сайтынан қарауға болады).

Дереккөз: <https://massaget.kz/layfstayl/debiet/tmsil/41805/>

Слайд. «Атымтай Жомарт» әңгімесіне иллюстрация және әңгімеден үзінді (аудиожазба).

«Атымтай Жомарт» әңгімесінен үзінді: «Төрт түрлі себеп бар. Әуелгісі: әдемі ат, асыл киім, асқан дәулетті өне бойы әдет етсең, көңілге жел кіргізеді; сол желіккен көңілмен өзімнен терезесі төмен бейшаралардан жиреніп, көз

салмай, кем-кетікке жәрдем беруді ұмытармын деп қорқамын. Екіншісі: бар бола тұрып мен жұмыс қылсам, мұның кемшілік емес екенін біліп, кейінгілер әбірет алсын деймін. Үшіншісі: күн сайын өз бейнетіммен тапқан бір-екі пұлғанан сатып алып жесем де бойыма сол тамақ болып тарайды, еңбекпен табылған дәмнің тәттілігі, сіңімділігі болады екен. Төртіншісі: құдайтағаламның берген дәулетін өзімсініп, тиісті орындарына жаратпай, көбісін өзім ішіп-жеп, өзім тұтынсам, мал берген иесіне күнәлі болармын деп қорқамын, – деді». (Слайдқа қажетті суретті https://www.zharar.com/kz/story/8645-altynsarin_atymtay.html сайтынан қарауға болады).

Дереккөз: https://www.zharar.com/kz/story/8645-altynsarin_atymtay.html

4-кезең. Викторина.

- 1) Ы. Алтынсарин – өмір сүрген жылдар (1841-1889 ж. ж.).
- 2) Ы. Алтынсарин... (Ағартушы-педагог).
- 3) Ы. Алтынсаринді тәрбиелеген алды (Атасы Балғожа би).
- 4) Ы. Алтынсарин дүниеге келген өңір (Қостанай облысы Торғай жері).
- 5) Ыбырайдың жақсы меңгерген тілдері (орыс, араб, татар, парсы).
- 6) Орынбор шекаралық комиссиясы жанындағы мектепті алтын медальмен бітірген жылы (1857).
- 7) Балғожа бидің хатшысы ретінде тілмаштық қызмет атқарған жылдары (1857 ж.)
- 8) Ы. Алтынсариннің «Қырғыз хрестоматиясы» жазылған алфавит (кириллица).
- 9) Ы. Алтынсариннің негізгі еңбектерінің бірі (Қырғыздарды орыс тіліне үйретуге негізгі басшылық).
- 10) 1879 жылы тағайындалған қызметі (Торғай облысының мектеп инспекторы).
- 11) XIX ғ. I жартысындағы ағартушы, қоғам қайраткері, жаңашыл педагог (Ыбырай Алтынсарин).
- 12) Ы. Алтынсариннің «Қырғыз хрестоматиясы» жарық көрген жыл (1879)
- 13) Балаларды оқуға шақырған өлеңі (Кел, балалар, оқылық!).
- 14) «Кел, балалар, оқылық!» өлеңіне ән шығарған (Жаяу Мұса).
- 15) «Қыпшақ – Сейіткүл» әңгімесінде уағыздаған кәсіп (Егіншілік).
- 16) Ы. Алтынсариннің қазақ қыздарына арнап мектеп-интернат ашқан қала (Ырғыз).

Қазақ тарихындағы әйелдер

Қарашаш ана

Қарашаш ана кесенесі – XIX ғасыр сәулетінің тарихы ескерткіші. Оңтүстік Қазақстан облысының Сайрам ауданы Сайрам ауылындағы ескі зират аумағының негізгі екі көшесі қиылысына жақын жерде орналасқан. Кесене ұлы уағызшы-сопы Қожа Ахмет Иассауи шешесінің мазарында құрылған.

Қарашаш ананың шын аты – Айша бибі. Ол шейх Мұсаның қызы, Қожа Ахмет Иассауидің анасы болған. Айша бибі өзінің қарапайымдылығымен, сыпайылығымен ерекше адам болған. Қарашаш ана Түрік халықтары арасында зор құрметке ие болған. Оны аналық қасиеттің белгісі ретінде құрмет тұтады.

XI ғасырда бұл өңірде ғылым, мәдениет және өнер қарқынды дамыды. Қарашаш өз уақытының ең білімді, сауатты және көрегенді әйелдерінің бірі болды. Байлығына қарамастан оны мақтан тұтпайтын және менменшіл болған емес. ол барлық науқастар мен мұқтаж адамдарына қол ұшын беруге тырысатын. Аңыздар бойынша Қарашаш сырқатты емдеп, түс жори алатын. Осының арқасында ол өңірдегі тұрғындар арасында кең танымалдылыққа ие болды. Қарашаш бала тәрбиесіне көп көңіл бөлді, адамдар санасында ол аналықтың биік арманына айналды.

Дереккөз: <http://elbirliги.kz/2018/08/07/> қазақ-тарихындағы-әйелдер-қарашаш-ана/

Домалақ ана

Домалақ ана, Шайхы Мизамбекқызы Нұрила (1378, Түркістан - 28.05.1456, қазіргі Бәйдібек ауданы аумағы, Балабөген өзені) – есімі ел ұранына айналған абыз аналардың бірі. 6 – 7 ғасырлар тоғысында өмір сүрген. Бәйдібек бидің үшінші әйелі, Албан, Суан, Дулаттың анасы. Түркістандық Мақтым Ағзам қожаның немересі.

Домалақ ананың қадір-қасиеті ерте-ақ танылған. Ел аузында ол кісі жөнінде аңыз-әңгіме көп. Солардың бірі мынадай: «Бәйдібек заманында жайлауында үйір-үйір жылқысы, келе-келе түйесі, отар-отар қойы өрген, шығыс пен батысқа керуендер жүргізген асқан бай адам болған. Бірде Алатау асып келген қалың жау Қаратау жонын жайлап отырған Бәйдібектің ауылын шауып, сан мың жылқысын түре айдап кетеді. Бәйдібек бастаған ел азаматтары ауылда болмаса керек. Содан жау шапты деген хабарды естіп, Бәйдібек елден жасақ жиып, қасына үлкен әйелі Сары бәйбішеден туған алты ұлын алып, жауға аттанғалы жатқанда Нұрилә: «Бай-еке, малдың құты, жылқының иесі құла айғыр қолда қалды. Амандық болса, алты күннен кейін жылқы жауға қайыру

бермей өзі ауылға келеді. Жауды қума, азаматтар аман болсын, осы тілегімді беріңіз» – деп өз отауының белдеуінде матамен байлаулы тұрған, жүген-құрық тимеген шу асау айғырды көрсетіпті. Бірақ жауға кектенген батыр әйелінің тілін алмай, жасағын бастап жүріп кетіпті. Бәйдібек жасағы жауға Күйік асуында жетіп, қырғын ұрыс салыпты. Алайда жасанып келген жау аттанға ілесіп атқа қонған аз жасаққа теңдік бермепті. Осы соғыста қаза тапқан алты ұлын Үшқарасай жазығына жерлеп, кері қайтыпты. Арада алты күн өткенде байлаулы тұрған құла айғыр жер күңіренге дүлей күшпен кісінеді дейді. Сол күні кеш шамасында шығыстан қалың шаң көтеріліп, ұзамай Бәйдібектің қалың жылқысы көрінеді. Ереуілдеп барып, кері қайтара алмаған жылқыны Домалақ ана осылайша үйде отырып-ақ түгел қайтарып алса керек.

Дереккөз: <https://atazholy.kz/2012/09/ardakty-analar-men-kyzdar/>

Айша бибі

Айша бибі (XI XII ғғ.) Қараханидтер әулетінің негізін қалаушы Қараханның қалыңдығы, оның басына қазіргі Тараз қаласының жанындағы, сонау сақтар заманынан бастап-ақ қазақтың қол өнеріне енген, содан бері қолданылып келе жатқан ою-өрнек, әшекей түрлерінің бәрін қамтитын күрделі де сәулетті «Айша бибі кесенесі» атты архитектуралық әсем ескерткіш тұрғызылған.

Айша бибінің кім екені жөнінде атадан балаға қалған аңыз болмаса, тарихи деректер жоқ. Ал, аңыз оны төрт түліктің бірі сиыр малының атасы деп есептейтін Зеңгі бабаның қызы еді дейді.

Сол аңыздың айтуынша, Айша бибі Түркістанда жас батыр Қараханмен кездесіп, бірін-бірі ұнатқан екі жас бас қосып, өмірлік серік болуға уағдаласады. Жаугершілік заман болса керек, тұс-тұстан анталаған жаумен арпалысып, елін-жерін қорғаумен жүргенде Қараханның уәделі мерзімде Айша бибіге баруға мүмкіндігі болмайды. Арада біраз уақыт өтіп кетеді. Ақыры шыдамы таусылған Айша бибі Қараханның мекені Тараз қаласына өзі іздеп бармақ болып, қасына күтушісі Баба әже қатынды ертіп, жолға шығады. Бірнеше күн жол жүріп, Таразға жетеді.

Қаланың төбесі көрінгеннен кейін өзеннің жағасына тоқтап, сол арада суға түсіп, шаң тозаңнан арылып, біраз дем алуға тоқтайды. Күтушісі ас жабдығына кіріседі.

Салқын суға шомылып, денесі сергіп шыққан Айша бибі күтушісі ас әзірлегенше дем алмақ болып, арнайы өзіне төселген төсенішке келіп жатады. Су сабатының салқын ауасына қосылған таудың самал желі ұзақ жолдан шаршаған жас арудың балғын тәнін аялай сипап, рахат құшағына бөлейді. Сүйіктісінің ауылының төбесін көріп көңілі жайланған, енді аз уақыттан кейін

онымен кездесетінін ойлап, тәтті қиял бесігінде тербеліп жатып, маужырап ұйықтап кетеді. Осы ұйқыдан оны даланың улы жыланы шағып оятады.

Денесін у жайлап, тынысы тарылып бара жатқан Айша бибі дереу Қараханға хабар бергізеді. Қарахан тәуіптерін, молдасын алып жеткенде ару қыз ісіп кеуіп екі дүниенің арасында жатыр екен. Қарахан молдаға екеуінің некесін қиғызады. Содан кейін ол қызды қолына алып, жаны үзіліп бара жатқан Айшаның құлағына: « Айша, сен енді бибі болдың!» деп үш рет айқайлапты. Ханның өлі қызбен неке қиысқаны одан бұрын да, кейін де тарихтан кездеспейді.

Қайғырып, қан жұтқан Қарахан сүйген жарының денесін арулап жерлеп, басына әсем күмбез орнатады. Жауын шайып, жел мүжіп, уақыт өз белгісін салғанымен бір-бірін шынайы сүйген ғашықтардың махаббатының өшпес белгісіндей болып, сол күмбез әлі тұр Тараз қаласының іргесінде.

Дереккөз: <https://atazholy.kz/2012/09/ardakty-analar-men-kyzdar/>

Бегім ана

Бегім ана мұнарасы IX-XI ғасырларда салынған. Қызылорда облысы Арал ауданы Жаңақұрылыс кеңшарында орналасқан. «Казпроектреставрация» институты 1979 жылы паспортын жасаған. Республикалық маңызы бар, қорғау аймағы белгіленген архитектуралық ескерткіш.

Бегім ана — аңыз деректері бойынша оғыз-қыпшақ заманындағы әрі батыр, әрі діндар болған Қарабура әулиенің қызы болады. Қарабураның қасиеті осы қызына дарыған екен.

Бұл аңыз Ұлжан Шайхы Назардың «Ордалы» хикаясынан алынды: «Қарабураның қызы Бегім елді аузына қаратар сұлу болып өседі. Сұлулығына қызыққан талай жанның қол жетпес арманына айналады. Бірақ жар болу тек Шаншарға (Санжар сұлтан) ғана бұйырады. Қырсық шаларда адам жаңылады емес пе. Қызғаныштың кесірінен ханның бір беткей әрекеті, адам заты кешірімес күнәға әкеп соқтырады. Бегім сұлудың адалдығына күмән келтірген Шаншар хан ашу үстінде қылышпен оның оң қолы мен бұрымын кесіп тастайды. Бұл кезде әкесі Қарабура қартайған кезі еді, бірақ қызының жағдайын естігеннен, жедел Жанкентке келеді. Қарабураның хан алдына келіп, істің мән жәйына қаныққан. Қаһарланған қарт ханға: «Қызымда күнә болса, сенікі жөн, ал күнәсіз болса ертеңге дейін қолы мен шашы орнына келсін, азабын өзің тарт!» деп теріс бұрылып кете берген. Қарабура әулиелігі тірісінде елге мәлім болған, айтқан сөзі бос кетпеген таманың аузы дуалы әулиесі еді. Қарттың налып айтқан сөзінен қала халқы қатты секем алып қалады. Енді істің артын бағудан басқа қолдарынан еш нәрсе келмеді, ел ертеңгі күнді қауіппен күтті. Халық Бегім сұлудың жағдайын өз көздерімен көруге хан сарайына қарай таң

ата шұбырай бастайды. Жиналған жұрт Қарабураның жаны пәк қызының шашы мен қолы өз жәйында тұрғанын көреді. Жазықсыздығына ел куә болады. Есесіне қарғысқа ұшыраған хан Шаншардың жазасына, Жанкент шаһары сол жылғы күзінде үлкен апат күтіп тұрған еді. Қалаға адам сембес көп жылан қаптап, жаулап алады. Жұрт үдіре көше бастайды, бір сәтте құжынаған халқы бар қала жұт жерге айналады. Қаптаған жыланды ел «Ордалы жылан» деп, қоныстарын іргесінен аулақ көшіреді».

Дереккөз: <https://atazholy.kz/2012/09/ardakty-analar-men-kyzdar/>

Ғ Қосымшасы

Қойлық қалашығы

Жеті жарым ғасыр бұрын көне құрлықты дүбірлеткен француз мәдениетінің өкілі Ұлы Дала төсіндегі өркениет ошағына қадам басқан еді. Франция королі ІХ Людовиктің елшісі, саяхатшы Вильгельм де Рубрук Жетісуға алғаш рет аяқ басып, керуен жолының тоғысындағы ірі қалаға келгендігі жайлы былай деп жазады: «...көптеген көпестер қатынап тұрған Қаялық деген үлкен қала таптық...». Саяхатшының ағысы қатты Іле өзені аңғарын бойлай өтіп, қазіргі Алматы облысының аумағындағы бірнеше арналы өзендерді кешіп өткеннен кейінгі суреттемесі осылай аяқталды. Рубрук жазбаларында Қаялық деп аталған көне қала қазіргі Сарқан ауданының аумағында жатыр. Біздің заманымыздың ІХ-ХІІ ғасырлары аралығында Жібек жолы бойындағы ең ірі сауда орталығы мен керуен көшінің тоғысында болған қарт Қаялықтың құпиясы әлі толық ашыла қойған жоқ. Шаһар атауы да ауыздан-ауызға көше келе Қойлыққа айналған.

Дереккөз: Қалқаханбет Мұқаметқали. Қойлық құпиясы/ Тіршілік тынысы - Сырдария аудандық қоғамдық-саяси газеті. 06.01.2019.

Жанкент қалашығы

Қазалы ауданы, Өркендеу ауылынан оң-түстік-шығысқа қарай 500 метрде орналасқан. Жанкент қалашығы республикалық маңызы бар тарих жә-не мәдениет ескерткіші. Сондай-ақ, Жанкент - ортағасырлардан сақталған көне қала орны.

Жазба деректерде Жанкент алғаш рет араб тарихшысы Ибн-Рүстемнің еңбегінде аталады. Сондай-ақ, араб географы Ибн-Хаукал оғыз-дар-дың басты қаласы Жанкент болды, оны иран-дықтар Нау-Керде, арабтар Эл-Харият, сар-маттар Дахи Нау деп атаған дейді. Жанкент ата-уының өзі Янгикент-Жаңакент-Жанкент (Жаңа қала) деген мағынаны білдіреді.

Дереккөз: А.Сайлау. Сыр өңірінің қасиетті нысандары / «Әлімсақ» журналы.

Жент қалашығы

Жент қалашығы Қызылорда облысы, Жалағаш ауданы, Аққыр ауылынан оңтүстікке қарай 30 шақырымда орналасқан.

Жент – 10-12 ғасырларда Сырдарияның төменгі ағысы бойында орналасқан ортағасырлық қала орны. Қалада мұсылман дінін ұстанған түркі тайпалары қоныстанған. Осы аймақта орналасқан Жанкент, Баршынкент, Ашнас (Асанас) қалалары Жент өлкесінің қалалар тобын құрады.

Моңғол шапқыншылығынан кейін Жент қаласы қайта жанданып, Сыр өңіріндегі ірі мәдени-экономикалық орталыққа айналды. Қалада ақша сарайы жұмыс істеп, күміс және мыстан соғылған теңгелер шығарылды. «Моңғол шапқыншылығына дейін Жент үлкен қала болатын. Қаншама зобалаңға ұшыраса да ол сауда-саттыққа қолайлы қала болып қала берді...

Дереккөз: <https://kyzylorda-news.kz/news/rukhani/21898-zhent-alashyy.html>

Ежелгі Тараз қалашығы

Тараз — ежелгі қала, үлкен руханият орталығы. Ірі сауда-саттық орны болған. Тараз тарихы бай, жері құнарлы, табиғаты көркем қала. Тарихтың даму барысында өзіндік ерекшелігі бар ежелгі мәдениет ошақтарының бірі. Сан ғасырлар тарихтың құпиясын бойына жиып жатқан осы қала туралы Шығыстық көне жазбаларда деректер көптеп сақталған. Оларда қаланың атауы «Тараз», «Талас», «Далоосэ», «Ианги» деп аталғаны жөнінде мәліметтер кездеседі.

Сол замандардағы су айдайтын электр қуаты жоқ кезде, суды моншаға тартып әкеліп, оны шүмектерден ағызып, одан шыққан суды қайта кері ағызып, канализациялық циркуляцияны жасаған көне дәуірдің инженерлеріне таң қалмасқа амалың жоқ! Ыстық су, мұздай суларды жүргізген құбырларының осы уақытқа дейін бұзылмай сақталуының өзі сол кездегі өндірістердің сапалы жұмыс атқарғанын да айғақтайды.

Кезең-кезеңімен жүргізілген қазба жұмыстарының арқасында көптеген құнды жәдігерлер қазып алынды. Бас жағы ожаудың басындай іші шұңғыл, етегі ұзындау келген лайдан жасалынған шырағандар, әртүрлі өлшемдегі қызылқұмнан жасалынған құмыралар мен керамикалық киіз үй шыққан. Және топырақ пен алебастрдан жасалынған үсті дөңгелек пішінді жалпақтау, биік емес аласа келген үш аяқты II-IV ғасырларға жататын орындықтар анықталған.

Сонымен қатар, солтүстік жағынан тегістелген төсенді тас жол мен батыс бетінен магистралды су құбыр жолы табылған.

Дереккөз: Шайдилдаев А. Ежелгі Тараз – мәңгілік қаласы.
<http://makala.kz/tarikh/ezhelgi-taraz-mangiliktin-kalasy/>

Созақ қалашығы

Қазақ хандығының қалыптасып, даму тарихында елеулі орын алған Созақ қаласының орны Қаратаудың теріскей беткейіндегі қазіргі Созақ ауылының жерінде жатыр. Созақ – Қазақ хандығының ең бірінші астанасы болған қала. 1465-1469 жылдар аралығында Керей мен Жәнібектің ордалары осы қалада тігілген екен.

Созақ қаласының орын тепкен жері Қаратаудың басында, қазіргі Созақ ауылының тұсында болған. Бұл жерде орта ғасырға жататын екі қаланың орны бар екен. Алғашқысының аты «Тарсатөбе» деп аталады. Қала қазіргі ауылдың солтүстік-шығысына қарай орналасқан. Ал келесісі ауылдың ортаңғы жағындағы жергілікті халық «Өргешігі» деп атайтын бұрынғы Созақтың орны. Ауылда бір емес екі бірдей қаланың ізі жатқанын тұңғыш айтқан қазақтың кеменгер зерттеушісі Әлкей Марғұлан болатын.

Созақ қаласы осы аймақтағы басты қалалардың бірі болды. Қала көшпелі, жартылай көшпелі тіршілік кешкен малшылар мен ірі өзен-көлдердің жағалауларын мекендеген егіншілік пен сауданы басты кәсіп еткен отырықшы мәдениеттің түйісетін белдеу саналған. Қаратаудың солтүстік беткейіндегі жолақта орналасқан. ел ішінде сақталған аңыз-әңгімелерде малдарын сатып, азық-түлік, киім-кешек тұрмысқа қажетті заттар мен бұйымдар алып қайту үшін далалық малшылар Созақтың базарына жиі келетін болған. Керісінше, Қаратаудың арғы бетіндегі ірі оазистерді мекендеген егіншілер, қолөнер шеберлері мен зергерлер өз тауарларын мал өнімдеріне айырбасау үшін Созақтағы жәрмеңкеге келеді екен. Археологиялық қазбалар барысында моншақ көздері, сырланған-сырланбаған қыш ыдыстар, тұрмыста қолданатын бұйымдар, диірменнің тастары, бірнеше мыс тиындар қазылып алынды.

Созақ қалашығы <http://kieli-meken.kz/blog/saultet/18.html>

«Ұлы адам өмірінің тарихы»
(Ф.М.Достоевскийге арналған әдеби кеш)

Әдеби кештің әдістемелік әзірлемесі орыс әдебиетінің классигі және әлемдік маңызға ие үздік романистердің бірі – орыс жазушысы Федор Михайлович Достоевскийдің өміріне арналған. 2021 жылы оның туғанына 200 және «Преступление и наказание» шығармасының жарық көргеніне 155 жыл толады. Осы уақыт аралығында жазушының шығармашылығы мен өмірін білуге деген қызығушылық ешқашан азайған емес.

Ұсынылып отырған іс-шара 8-11-сынып білім алушыларына арналған.

Әдеби кештің мақсаты мен міндеттері:

- білім алушыларды Федор Михайлович Достоевскийдің өмірімен таныстыру;
- білім алушылардың жазушы-гуманистің ішкі әлемін тереңірек тануларына көмектесу және ұлы жазушының идеяларын талқылауға тарту;
- Ф.М. Достоевскийдің шығармашылығын зерделеуге деген ынталарын қалыптастыру;
- әдебиетке деген тұрақты қызығушылықтарын қалыптастыру;
- жазушының Семейдегі әдеби-мемориалдық үйімен таныстыру;
- автордың және оның шығармалары тағдарының негізінде тұлғаның ақылақтық-өнегелік қасиеттерін тәрбиелеу.

Өткізу формасы: әдеби қонақжай.

Дайындық шаралары:

- ✓ сценарий әзірлеу;
- ✓ сценарий мәтіндерін оқушылар мен мұғалімдерге бөліп беру, дайындықтар өткізу;
- ✓ презентация әзірлеу.

Қажетті құрал-жабдықтар:

- проектор, ПК;
- «Ұлы адам өмірінің тарихы» презентациясы;
- «Ф.М.Достоевскийдің Семейдегі әдеби-мемориалдық үйі» презентациясы;
- Іс-шара барысында ойнайтын музыка.

БЕЗЕНДІРУ

Достоевскийдің қонақ бөлмесі: ортада дөңгелек үстел. Үстелдің үстінде кітаптар, сиясауыт, қолжазба.

Кешті өткізу барысында презентация және музыка (тыныш) ойнап тұрады.

Қатысушылар:

- екі жүргізуші;
- Федор Михайлович Достоевский;
- Григорович;

- Некрасов;
- Белинский;
- Михаил Достоевский – Ф.М. Достоевскийдің үлкен ағасы;
- Анна Григорьевна Сниткина;
- балалар.

«Ұлы адам өмірінің тарихы»
(сценарий)

Сахнаға жүргізуші шығады, баяу музыка ойнап тұрады және интерактивті тақтада презентация көрсетіледі:

Қайырлы кеш, құрметті қонақтар! Бүгін біз бір тарихтың – орыстың ұлы жазушысы Федор Михайлович Достоевскийдің қарапайым емес өмір тарихының куәгері боламыз. Оның өмірнамасы көптеген мақалалардың, кітаптар мен фильмдердің негізі болған қызықты сәттерге толы. Ф.М. Достоевский былай дейтін:

1-слайд

«Адамның өзі құпия. Оның жауабын табу қажет, егер де бұл жұмбақты өмір бойы шешетін болсаң, онда уақыт зая кетті деме. Мен бұл құпиямен айналысамын, өйткені адам болғым келеді».

Сахнаға Ф.М. Достоевскийдің рөліндегі оқушы шығады. Ол тиыш, баяу музыканың сүйемелденуімен монологы бастайды:

«Мен 1821 жылдың 11 қарашасында Мәскеуде дүниеге келдім.

2-слайд

Менің әкем Михаил Андреевич – Мәскеудің кедейлерге арналған Мариинский ауруханасының дәрігері (штаб-емші). 1828 жылы әулетті дворянин атағына ие болды. 1831 жылы Тула губерниясы Кашир уезіндегі Даровое селосын, ал 1933 жылы көрші Чермошино деревнясын сатып алды. Балаларды тәрбиелеу бойынша әкем тәуелсіз, білімді адам және қамқоршыл әке болды. 1837 жылы анам қайтыс болғаннан кейін отставкаға кетті де Даровойға жайғасты. Құжаттар бойынша әкем апоплексия соғуы салдарынан қайтыс болған болып саналады, бірақ біз үлкен ағам екеуміз ол туралы тіс жармаймыз...» - деп, үстелдің басына барып отырады. Кадрдың артындағы дауыс: «Туысқандарының естеліктері және ауызша аңыз бойынша, Федор Михайловичтің әкесін өзінің шаруалары, оның қатыгездігі үшін өлтірген».

3-слайд – Достоевский монологын жалғастырады:

«Менің анам – Мария Федоровна Достоевская (қыз кезіндегі фамилиясы – Нечаева) ауқатты көпес отбасынан шыққан. Алайда, соғыстан кейін оның отбасы кедейленіп, өздерінің жиган-тергендерінен айырылып қалған. 19 жасар қызды менің әкеме тұрмысқа береді. Мен анамды сүйіспеншілікпен еске аламын, ол жақсы ошақ иесі және мейірімді ана болды. Анам ерте қайтыс болды, мен ол кезде 16-ақ жаста едім. Анамның өлімі ол кездері кең тараған өкпе ауруының салдарынан болды, қазіргі кезде ол ауру – туберкулез деп аталады.

4-слайд

Біздің отбасымызда 8 бала болды, олардың 4-еуі ер бала және 4-еуі қыз бала. Мен үлкен отбасының екінші баласымын. Менің үлкен ағам – Михаил жазушы болды. Қарындастарыммен және аға-інілеріммен мен жылы туыстық қарым-қатынаста болдым».

Бірінші монологтың соңы – үрейлі музыка ойнайды.

Жүргізуші: «А.С.Пушкиннің қазасымен (бұл қазаны өзінің жеке жоғалтуы ретінде қабылдайды) қатар келген анасының өлімін қатты қайғырған ол, 1837 жылдың мамырында ағасы Михаилмен Петербурге кетеді. 1838 жылдың қаңтарынан бастап Достоевский Бас инженерлік училищеде оқиды. Бұл оқу орнындағы күнделікті өмірді былайша сипаттайды:

Достоевский: «... ерте таңертеңнен бастап кешке дейін біз сыныптарда болатын баяндамаларды тыңдауға әрең дегенде үлгереміз. ...Бізді фронттық оқуға жібереді, бізге фехтованиеден, биден, ән айтудан сабақ береді, ... қарауылға қояды, барлық уақытымыз осылайша өтеді...».

Оқудың «каторгалық азап жылдары» туралы әсерді В. Григоровичпен, дәрігер А.Е. Ризенкамфпен, кезекші офицер А.И. Савельевпен, суретші К.А. Трутовскиймен болған достық қарым-қатынас қана ажарландырып, басқаша түске бояйтын.

Әкемнің қазасынан кейін кіші інілерім мен қарындастарымның қамқорлығын шешемнің туыстары өз мойындарына алды, ал біз Михаил екеуміз азын-аулақ мұра алдық. Училищені аяқтағаннан кейін мен Петербургтің инженерлік командасына дала инженер-подпоручигі болып қабылдандым, бірақ 1844 жылы өзімді әдебиетке басы-байлы арнау үшін, отставкаға бердім және поручик шенінде қызметтен кеттім».

Жүргізуші: «Осылайша 1844 жылдың қаңтарында Достоевский Бальзактың «Евгения Гранде» повесін аударуды аяқтады, бұл Достоевскийдің жарық көрген бірінші әдеби жұмысы болған еді».

5-слайд. 1845 жылдың көктемі. Шағын қойылым.

Әртістердің ойыны барысында сахна артындағы дауыс: Федор Михайловичтің досы Григорович өзінің жолдасынан қолжазбаны алып Некрасовқа апарып береді. Қолжазбаны оқу зор шаттық тудырды және әрдайым байсалды Некрасовтың көзінде жас пайда болды. Осы көңіл-күймен таңның ертесімен олар асығып авторға келді, содан кейін орыстың атақты сыншысы Белинскийге барады».

Некрасов «Белинский! – жаңа Гоголь туды!» - деп айқайлап жіберді.

Белинский: «Эк, сізде Гогольдар – жаңбырдан кейінгі саңырауқұлақтар сияқты өседі», - деп Белинский сенімсіздікпен жауап береді. Қойылым ойналып жатқан кездегі кадрдың артындағы дауыс: «Алайда қолжазбаны алады, ал кешкеқұрым бұл шығарманың керемет екенін айтуға келеді және жас авторды міндетті түрде көргісі келетінін білдіреді, соңынан оның болашақ шығармашылығына бата береді».

Екі жүргізуші шығады

1-жүргізуші: «Бұл жас автор Достоевский, ал оның шығармасы – «Бедные люди» еді». Қазақша аудармасы «Бейшаралар», 1955 жылы Сәйділ Талжанов аударға.)

2-жүргізуші: «Міне ол – биікке шығу! Не деген триумф! Достоевскийдің таланты мойындалды, дәріптелді».

6-слайд.

1-жүргізуші: «Бедные люди» авторды лайықты атаққа жеткізді, бірақ осындай керемет жетістіктің артында қаражаттық мұқтаждықтар жақындап келе жатты – еріксіздік, Сібір. Ол сыбайластарымен бірге үкіметке қарсы социалистік қастандыққа қатысқаны үшін қамауға алынды («Петрашевскийдің ісі»), ол ұзақ уақыт (8 ай) тергеуде болды, одан кейін әскери соттың шешімімен бас бостандығынан айрылып, ату жазасына кесілді. Алайда бұл үкім жүзеге асырылған жоқ, жазушы тірі қалды. Істеген ісі үшін оны дворяндық атағынан, барлық шендері мен жағдайынан айырды, содан кейін жазушыны Сібірге 4 жылға каторгалық жұмыстарға айдалып жіберілді».

Жүргізушілер кетеді.

7-слайд.

Достоевский: 24-желтоқсанның түнінде мен кісенделіп Петербургтан жөнелтілдім. 1850 жылдың 10-қаңтарында Тобыл қаласына келдім, ол жерде қараушының пәтерінде декабристердің әйелдері – П.Е. Анненкова, А.Г. Муравьёва және Н.Д. Фонвизинамен кездесу болды;

8-слайд. *Олар маған Евангелиені сыйлады, мен оны өмір бойы сақтадым. 1850-жылдың қаңтарынан 1854 жылға дейін Омбы бекінісінде «қаражұмысшы» болып каторганы өтедім. 1854 жылы қатардағы жауынгер ретінде Семейге әскерге жіберілдім. Бір жылдан кейін мені унтер-офицер шеніне көтерді, ал 1856 жылы қайтадан офицер болды».*

1-жүргізуші: Осы аралықта үш тақпақ және «Дядюшкин сон» мен «Село Степанчиково и его обитатели» атты екі повесть жазды. Алайда сол кездің заманауи сыны оларды бағаламады және «жаңа» Достоевскийдің бұл шығармаларын үнсіздікпен айналып өтті.

9-слайд.

2-жүргізуші: «Достоевский жеке бақытын бірден таппады. 1856 жылы ол алдымен Мария Исаеваға үйленді. Мария бұның алдында Достоевскийдің танысының әйелі болған. Бірінші күйеуі қайтқаннан кейін ол екінші рет тұрмысқа шықты. Достоевский өте діншіл адам болғандықтан, жұп некелерін шіркеуде қиды. Әйелдің бірінші некеден Павел деген ұлы болды, соңынан ол жазушының асыранды баласы болады. Әйел өзінің жаңа жас күйеуін сүйгені бірталай, өйткені ол жиі ұрсыс шығаратын, ұрыс барысында оған күйеуге шыққанына өкінетінін айтатын және күйеуін кінәлайтын».

1-жүргізуші: «1859 жылдың 18-наурызында Достоевский «ауруына байланысты» подпоручик шенінде отставкаға шығарылды да Тверь қаласында (Петербург және Мәскеу губернияларына кіруге тыйым салынумен) тұруға рұқсат алды және Семей қаласынан кетті. Кейінірек оған Петербургта өмір сүруге рұқсат берілді де ол бұл қалаға 1859 жылы көшіп келді».

10-слайд. Оның ағасы Михаил: *«1861 жылы мен өзімнің жеке меншік «Время – Уақыт» деп аталатын журналымды шығара бастадым. Бұл журналда менің інім Федор қоғам түсінушілікпен және жанашырлықпен қабылдаған өзінің «Униженные и оскорбленные» - «Қор болғандар мен қорланғандар» атты романын алғашқы рет басып шығарды. Кейінірек басқа – «Записки из Мертвого дома» - «Өлі үйден хаттар» шығармасы шықты, бұнда ойдан шығарылған атпен оқырмандарына каторгалық жұмыстарда мерзімін атқарған өзінің өмірі және басқа адамдардың өмірі туралы баяндалған. Аталған шығарманы барлық Ресей оқып шықты және лайықты баға берді. «Время» журналы үш жылдан кейін жабылды, бірақ біз жаңа «Эпоха» - «Дәуір» журналын шығара бастадық». – Михаил сахнадан кетеді.*

11-слайд.

1-жүргізуші: «1862 жылдың маусымында Достоевский алғаш рет шет елге шықты. Ол Германия, Франция, Швейцария, Италия, Англияда болды. Парижде ол «Игрок» - «Ойыншы», «Идиот» - «Нақұрыс» (1861-1866) романдарында және басқа шығармаларында көрініс тапқан драмалық қарым-қатынастардың кейіпкері А.П. Суловамен кездесті.

Сулова феменистка болатын, екеуінің ажырасуының себебі оның өмірге деген көзқарасының өзгешелігінде болуы мүмкін».

2-жүргізуші: «1864 жыл Достоевскийге ауыр қазалар әкелген жыл болды. 15 сәуірде өкпе ауруынан әйелі қайтыс болды. Мария Дмитриевнаның тұлғасы, олардың «бақытсыз» махаббатының жағдайлары Достоевскийдің көптеген шығармаларында көрініс тапты (атап айтқанда, «Преступление и наказание» - «Қылмыс және жаза» шығармасындағы Катерин Ивановнаның және «Идиот» - «Нақұрыс» – Настасья Филипповнаның образдары).

10 маусымда М.М. Достоевский қайтыс болды. Бұл Федор үшін өте ауыр соққы болды, себебі олардың арасында өте жақын туыстық қатынастар болған еді. Бұл кезеңде Достоевский өзінің ең танымал «Преступление и наказание» - «Қылмыс және жаза» романын жазды».

1-жүргізуші: «Ағасының өлімінен кейін Достоевский үлкен қарызымен ауыртпалық тудырған және 3 айға артта қалған «Эпоха» журналының басылымын өз мойнына алады. журнал жүйелі түрде шыға бастайды, бірақ жазылушылардың санының күрт төмендеуі жазушының басылымды тоқтатуына мәжбүрлейді. Ол несие берушілерге 15 мың рубльге жуық қарыз болып қалады, бұл қарызды ол өмірінің соңына қарай ғана өтеп үлгереді».

12-слайд.

2-жүргізуші: Достоевский жұмыстың әдеттегіден тыс тәсіліне жүгінеді: 1866 жылдың 4 қазанында оған стенографистка Анна Григорьевна Сниткина келеді; ол оған жазушының Батыс Еуропамен танысуынан алған әсері көрініс тапқан «Игрок» - «Ойыншы» романын айтып жаздыра бастайды. 1867 жылдың қысында Сниткина Достоевскийге тұрмысқа шығады.

Сахнаға Достоевский шығады.

Достоевский: *«Анна Григорьевна Сниткина – мен оған 1867 жылы үйлендім. Осы әйелмен бақыт пен тыныштыққа ие болдым. Шетелдік бір*

сапарымның барысында рулетка ойына ынтызар болып кеткен және әрдайым ақшадан ұтылып қалатын кезім болды. Анна құмар ойындарды тастауыма көмектесті. Дәл осы әйел 26 күннің ішінде «Игрок» романын ойлап табуға және айтып жазғызуға көмектесті, соның арқасында роман мерзімінде тапсырылды».

13-слайд.

1-жүргізуші: «1867 жылдың шілдесінен 1871 жылға дейін Достоевский әйелімен шет елдерде (Берлин, Дрезден, Баден-Баден, Женева, Милан, Флоренция) өмір сүреді. 1868 жылы 22 ақпанда қызы Софья дүниеге келді, оның оқыстан болған өлімі (сол жылдың мамырында) Достоевский үшін ауыр соққы болды. 1869 жылы 14 қыркүйекте қызы Любовь; кейінірек 1874 жылдың 16 шілдесінде ұлы – Федор туды; 1875 жылдың 12 тамызында – ұлы Алексей дүниеге келіп үш жасында эпилерсия талмасынан қайтыс болды».

14-слайд.

2-жүргізуші: «1871 жылдың шілде айында Достоевский әйелімен және қызымен Петербургке оралды. 1872 жылдың жазын жазушы отбасымен Старый Руссте өткізді; осы кезден бастап бұл қала отбасының жазғы демалысының орны болып қалды. 1876 жылы Достоевский осы жерден үй сатып алды».

15-слайд.

1-жүргізуші: 1871 жылдан бастап автордың өміріндегі ең жемісті кезең басталады. Өзінің өміріндегі соңғы 10 жылдың ішінде Достоевский «Подросток» - «Жасөспірім», «Братья Карамазовы» - «Ағайынды Карамазовтар», «Кроткая» - «Момын» және көптеген басқа шығармаларын жазды.

Кейінірек, 1867 жылы Достоевскийдің меншікті – «Дневник писателя» - «Жазушының күнделігі» баспасы пайда болды, ол бір жылдың ішінде үлкен көпшілікке танымал болды».

16-слайд. Кадр артындағы Достоевскийдің дауысы: *«Күнделікте еуропаның және орыстың қоғамдық-саяси және мәдени өмірінің маңызды құбылыстары, заңгерлік, әлеуметтік, этикалық-педагогикалық, эстетикалық және саяси проблемалар туралы көзқарастар мен пікірлер ізін суытпай жарық көріп отырды. «Күнделікте» заманауи аласапыранның «жаңа құрылым» пішіндерін, өмірдің «салыну» негіздерін, «келе жатқан болашақ Ресейдің тек қана шындық керек адал адамдарының» болмысын болжау үлкен орын алады».*

1-жүргізуші: «Өмірінің соңғы жылдарында Достоевскийдің танымалдығы артады. 1877 жылы ол Петербург Ғылым Академиясының корреспондент-мүшесі болып сайланады. 1879 жылдың мамырында Лондонда өткен Халықаралық әдеби конгреске шақырады, оның сессиясында Достоевский халықаралық әдеби ассоциация комитетінің құрметті мүшесі болып сайланады».

2-жүргізуші: «Достоевскийдің қызметі «тірі өмірмен» тікелей таныстықты талап етті. Ол жасөспірім қылмыскерлердің колонияларына (1875) және Тәрбие үйіне (1876) барады. 1878 жылы сүйікті ұлы Алёшаның өлімінен

кейін Оптина пустыньға сапар шегеді, онда Амвросий қариямен әңгімелеседі» – жүргізушілердің орнына Достоевский келеді.

Достоевский: «Братья Карамазовы» – қорытынды шығарма, онда менің шығармашылығымның көптеген идеялары көркем жүзеге асырылды. Карамазовтардың тарихы – бұл тек отбасылық хроника емес, ол типке келтірілген және жалпыланған «біздің қазіргі шындығымыздың, біздің заманауи зиялы Ресейіміздің бейнесі». Мен оқиға желісі жиырма жылдан кейін болатын, «Братья Карамазовының» жалғасын жазуды армандағам, онда Алёша Лиза Хохлаковамен бірге рухани күйзелісті бастан кешкен ересек адам болушы еді, ал Митя каторгадан қайтар еді» - сахнадан кетеді.

17-слайд.

1-жүргізуші: «Достоевскийдің ауруының ушығуының бірнеше себебі бар: олардың бірі - 1881 жылғы 26 қаңтарда Достоевскийдің қарындасы Вера Михайловна Достоевскийлердің үйіне келеді, келу себебі ағасына тәтесінен мұраға қалған Рязаньдағы алпауыт қожалығынан қарындастарының пайдасына қарай бас тартуды сұрайды. Любовь Федоровна Достоевскаяның әңгімесі бойынша, түсіндірулермен қатар көз жасы төгілген қарқынды көрініс болады, мүмкін осы келеңсіз әңгіме оның ауруының асқынуына түрткі болды ма – екі күннен кейін жазушы қайтыс болады».

2-жүргізуші: «Ал басқа нұсқа бойынша, 1881 жылдың 25-қаңтарынан 26-сына қараған түні, үнемі түнгі уақытта жұмыс істейтін Достоевский, кенеттен қаламын еденге түсіріп алады. Қаламын аламын деген ниетте, ауыр этажерканы орнынан қозғайды. Денелік күштену көмейден қан ағуды тудырды. Бұл сырқатының күрт асқынуына әкеп соқты. Қан ағу біресе тоқтап, біресе қайтадан күшейіп отырды. 1881 жылдың 28 қаңтарында таңертең ерте Федор Михайлович: «Аня, білесің бе, менің ұйықтамай ойланып жатқанымға міне үш сағат болды, тек енді өлетінімді түсіндім, - деген сөздермен әйелін оятады және Тобылда болғанында Наталья Дмитриевна Фонвизина сыйлаған сол Евангелиені оқуын сұрайды. Достоевский балаларын шақырады және «өзінен кейін олардың қалай өмір сүрулері, аналарын сүйулері, адалдық пен еңбекті сүйулері, кедейлерді жақсы көрулері және оларға көмектесулері керектігі туралы сөйлеседі». Кешкі 20 сағат 38 минутта көз жұмды.

18-слайд.

Финал: сахнаға қолдарында жағылған май шам ұстаған, Анна Григорьевнаны қоршаған көпшілік шығады, Достоевскийдің портретіне қарай барады, май шамдарын портреттің жанына орналастырады, содан соң Федор Михайловичтің естелігіне арналған флэшмоб билейді.

1-жүргізуші: «1881 жылдың 31 қаңтарында орасан көп халықтың жиналуымен Петербургтегі Александр-Невский лаврында жазушының жерлеуі өтті».

2-жүргізуші: И.Н.Крамской қарындашпен және тушыпен жазушының қайтыс болғаннан кейінгі портретін салды, ол А.Г. Достоевскаяның есінде қалған образды, сезімді тура көрсете алды:

Шағын қойылым:

Анна Григорьевна көпшіліктің алдына шығады: «Марқұмның беті байсалды болды, оған қарағанда ол ұйықтап және түсінде өзінің енді білген бір «ұлы шындығына» күлімсіреп жатқандай, қайтыс болмаған сияқты болып көрінді».

Барлық кейіпкерлер сахнада қалады.

1-жүргізуші: «Жазушының соңғы әйелі – Анна Григорьевна Сниткина өзінің күйеуін қатты жақсы көрді, тіпті оның өлімінен кейін де сүйіктісіне деген адалдығын өмірінің соңына дейін сақтады. Ол Достоевскийдің атына қызмет етті және бұдан әрі ешқашан тұрмысқа шыққан жоқ».

2-жүргізуші: «Достоевский туралы жазушының өмірінде болған маңызды оқиғаларды суреттейтін көптеген фильмдер (деректі және көркем) түсірілген, олар: «Жизнь и смерть Достоевского» - «Достоевскийдің өмірі мен өлімі», «Достоевский», «Три женщины Достоевского» - «Достоевскийдің үш әйелі», «26 дней из жизни Достоевского» - «Достоевскийдің өмірінің 26 күні» және басқа да көптеген фильмдер.

19-слайд.

1-жүргізуші: «Ұлы жазушының шығармашылығы әлемдік мәдениет пен орыс әдебиетінде өзіндік таңбасын қалдырды. Дінге әбден сенетін адам бола отыра, Достоевский адамдарды адалдыққа, әділеттілікке және мейірімділікке шақырумен қатар, өзінің оқырманына адамдық мораль мен адамгершіліктің терең мәнін жеткізуге тырысады».

20-слайд.

«Білім алыңдар және оқыңдар. Салмақты кітаптар оқыңдар. Қалғанын өмір өзі істейді» - бұл Ұлы Адамның өсиеті».

Ф.М. Достоевскийдің әдеби-мемориалды үйінің (Семей қ.)

21-слайд. Ф.М. Достоевскийдің Семей қаласындағы әдеби-мемориалды үйінің ішкі және сыртқы көріністерін бейнелейтін суреттер

Ф. М. Достоевскийдің әдеби-мемориалды мұражайы орыс жазушысы Ф.М. Достоевский туғанына 150 жыл толуы қарсаңында 1971 жылы құрылған. Мұражай жартылай ашылған кітап пішінінде бұрынғы жазушы тұрған (1857-1859) екі қабат ағаш үйге жапсарлас ғимаратта орналасқан.

Ф.М. Достоевскийдің әдеби-мемориалды үй-мұражайының тарихы ХІХ ғасырдың екінші жартысына басталады. Сол жылдары Ф. Достоевский М.Д. Исаевамен некелесіп, ескі ағаш үйді жалдап тұрған.

Жазушы бес жылын Семей қаласында өткізген. Ұзақ жылдар бойы қысымда жүрген жазушы тыныштық тауып әдебиет әлеміне қайта оралғандай болады. Осы қалада қызықты адамдармен – П.П. Семенов-Тянь-Шанский, А.Е. Врангелдермен жүздесіп, қазақтың атақты ғалымы әрі саяхатшысы Ш.Уәлиханов туралы асқан ілтипатпен еске алады .

Екінші қабатында ХІХ ғасырдың тұрғын үй интерьеріне сәйкес 4 бөлме орналасқан. Олар – ас үй, қонақ бөлме, кабинет, ұйықтайтын бөлме. Бөлмелері аласа. Мұражайдың кіре берісіне Достоевский мен Ш. Уәлихановтың достығын бейнелейтін қоладан құйылған мүсін қойылған. Мұражайда жазушының алғашқы «Бейшаралар» (1846) романынан бастап, «Ағайынды Қарамазовтар»

(1880) романына дейін, сондай-ақ, әр жылдары басылған толық жинақтары, әлем тілдерінде шыққан туындылары, ғалымдардың жазушы шығармалары туралы жазған зерттеу еңбектері қойылған. 2000-нан астам экспонат бар. Жазушының Сібірде өткізген жылдарын (1849-1859) бейнелейтін экспозициялар бір бөлімде жеке жинақталған. Омбыдағы кезеңі «Өлі үй» атты композиция арқылы көрсетілген. Осы бөлімде жазушының «Сібір дәптері», «Өлі үйден жазбалар» атты шығармаларына суретшілер А.Н. Корсакова мен З.А. Толкачеваның салған иллюстрациялары қойылған. Мұражайда жазушының Уәлихановпен жазысқан хаттары, оған байланысты көптеген құнды экспонаттар бар.

Дереккөз: <https://mybiblioteka.su/tom2/3-170996.html>

Д1 Қосымшасы

Т.Г.Шевченко мемориалды кешеніне саяхат

Іс-шараға қажетті құрал-жабдықтар: компьютер, мультимедиялық проектор, экран, презентациялар, бейнефильм, Т.Г.Шевченконың өлеңдеріне жазылған әндері.

1. Математикалық станция

Сұрақ-жауап:

Егер 2019 жылы Т.Г.Шевченконың туғанына 205 жыл толатын болса, нешінші жылы туған? (1814 жылы).

Т.Г.Шевченконың 47 жыл өмір сүргені белгілі болса, онда ол нешінші жылы қайтыс болған? (1861 жылы).

Т.Г.Шевченконың туған күні жаңаша стильмен 9-наурыз күні аталып өтеді, ескіше стильмен оның туған күні қай күні және қай айда? (25-ақпан).

Т.Г.Шевченконың 10 жыл өмірі Қазақстанның Кіші жүз аумағында айдауда өткен. Айдау мерзімі 1857 жылы аяқталған болса, нешінші жылы басталған? (1847 жылы).

2. Энциклопедиялық станция (интерактивті тақтада слайд)

Т.Г.Шевченко туралы энциклопедиялық анықтаманы оқыңдар:

➤ Тарас Григорьевич Шевченко. 25 ақпан (9-наурыз) 1841 жылы, Киев губерниясы (қазіргі Черкасс облысы) Моринцы селосында туған. 1861 жылы 26 ақпанда (10-наурызда) қайтыс болған. Украин және орыс ақыны, прозашы, суретші, этнограф;

➤ Ресей Императорлық көркемөнер академиясының академигі,

➤ Шевченконың әдеби мұрасының орталық рөлін поэзия атқарады, атап айтқанда, әсіресе «Кобзарь» жинағы, қазіргі украин әдебиетінің негізі болып саналады;

➤ Шевченко прозасының басым бөлігі (повестері, күнделіктері, көптеген хаттары), сонымен қатар кейбір өлеңдері орыс тілінде жазылған, осыған байланысты көптеген зерттеушілер Шевченконың шығармашылығын украин әдебиетімен қатар орыс әдебиетіне де жатқызады;

➤ Ақын Орынбор аймағында, Арал теңізінде болып, Маңғышлақ түбегінде 7 жыл тұрды. Ол қатаң климат, «құм мен тастар», еріксіздік мәжбүрліктің салдарынан Шевченко бұл жерді «шекарасыз зындан», «қазылған мола» деп атаған.

Т. Шевченконың «Думка» өлеңіне жазылған ән орындалады.

3. Тарих станциясы (слайдтарда кешеннің, кешендегі экспонаттардың суреттері көрсетіледі)

Сен білесің бе?

➤ мемориалдық кешен Новопетровск бекінісінің бұрынғы бау-бақшасының аумағында орналасқан (слайдта Форт-Шевченко қаласындағы Тарас Шевченко музейі ғимаратының суреті);

➤ комендаттың жазғы үйінің залдарында басты экспозицияға орын берілген. 1847 жылы Т.Шевченко «Өрескел және жоғары дәрежелі дәрекі өлеңдер шығарғаны үшін» жауынгер қатарына жер аударылды экспозициясы;

➤ он жылдық жер аударылуының сегіз жылы Маңғышлақта өтті. Экспозициялардың басым бөлігі – бұл, Орынборда тұтқынға алынуынан кейін Новопетровск бекінісіне жіберілген Т.Г.Шевченконың 1850-1857 жылдар аралығындағы өмірі мен шығармашылығы туралы әңгімелейтін материалдар (слайдтарда музейдегі экспозициялардың суреттері, әрқайсысы туралы айтуға болады);

➤ стеллаждар мен стендтерде ақынның Новопетровск бекінісінде әскери қызметін өтуіне қатысты көптеген құжаттардың көшірмелері берілген, олардың арасында – комендант Усковтың «солдат Шевченконы» шаруашылық жұмыстар орындау үшін өзінің жазғы резиденциясына ауыстырылатыны және муштрадан (қатал, дәрекі, ұрып-соғуға негізделген тәрбие беру әдісі, үйрету әдісі) босатылатыны туралы бұйрығы да көрсетілген;

➤ жергілікті аңыздар бойынша Шевченконың арқасында аумақты бақша саябаққа айналған;

➤ ол бұл жерге тіпті қызылтал (верба) да отырғызған, ақын Гурьевте болғанында бұл ағаштың бір бұтағын алып келген екен, сол бұтақшадан ағаш өсіп шыққан. Жүз жылдан аса уақыт бойы форт-шевченколықтар бұл киелі ағашты сақтап келеді, оны ең бағалы жәдігер ретінде қастерлейді және халық арасында «Тарасовтың вербасы» немесе «Тарас талы» деп те атайды;

➤ саябақ соқпақтарының бірінде екі жағы да құламалы шатырдың астында ағаш қима тұр. Халық арасында оны «Шевченко құдығы» деп атайды. Аңыз бойынша, дәл осы жерде Тарас өзінің полктес достарымен жеті метрлік тереңдікте ауыз суға жеткен;

➤ ақынның ескерткішінің жанында жертөле тұр. Ол да өзіндік ершелігі бар экспонат. Өз кезінде оны Усков салған. Коменданттың жұбайы бұл баспананы аптап ыстықтап қорғану үшін ақынға берген (әр хабарлама қатысты суреттер слайдта көрсетіліп отырады);

➤ ел жадында Құрманғазы мен Тарас Шевченко екеуі бірін-бірі білгені, тілді терең білмесе де достықта болғаны туралы әңгімелер сақталған;

➤ Тарас Шевченко қазақ тақырыбына көптеген жыр арнаған, иллюстрация-суреттер салып, қазақ халқының тіршілігін бейнелеген.

Презентацияға қажетті суреттерді келесі сайттан алуға болады:

<https://infourok.ru/prezentaciya-po-literature-tshevchenko-i-kazahstan-1039989.html>

Дереккөз: <https://silkadv.com/ru/node/521>

4. Әдебиет станциясы

Т.Г.Шевченконың өлеңін тыңдаңдар. (Кобзарьдың портреттері көрсетілетін слайдтар, Т.Шевченко туралы фильмнен үзінділер фонында).

- Қазір ұлы ақынның бір өлеңін тыңдаймыз. Сендер, бұл өлеңді қалай атар едіңдер? (Тарас Шевченко. Завещание (1845)).

Как умру, похороните
На Украине милой,
Посреди широкой степи
Выройте могилу,
Чтоб лежать мне на кургане,
Над рекой могучей,
Чтобы слышать, как бушует
Старый Днепр под кручей.
И когда с полей Украины
Кровь врагов постылых
Понесет он... вот тогда я
Встану из могилы —
Подымусь я и достигну
Божьего порога,
Помолюся... А покуда
Я не знаю бога.
Схороните и вставляйте,
Цепи разорвите,
Злою вражескою кровью
Волю окропите.
И меня в семье великой,
В семье вольной, новой,
Не забудьте — помяните
Добрым тихим словом.

5. Назар аударыңыздар! Назар аударыңыздар! станциясы

(кешенді аралап шыққаннан кейін, келесі сұрақтар арқылы шағын викторина ұйымдастыруға болады).

- Тарас Григорьевич Шевченко қай жылы туған?

- Жалғастыр: Тарас Григорьевич Шевченко ерте жетім қалды, ол ... бақташысы, малайы болды. (поптың)

- 1848 жылы А.И.Бутаковтың басшылығымен қандай теңіздің зерттеу экспедициясына қатысты? (Арал теңізінің)

- Қазақ жеріне, қазақтарға қатысты қандай картиналары бар? («Атқа мінген қазақ», «Арал теңізінің жағасындағы қазақтың киіз үйлері», «Қосаралдағы қазақтардың қыстаулары» және т.б.).

- Қазақ жеріне аударылғанында қай жерде қамауда болды? (Маңғыстаудағы Новопетров қамалына).

- Ол жер кейіннен қалай аталды? (Форт-Шевченко).

- Маңғыстаудағы Новопетров қамалынада болған кезеңіндегі суреттері («Киіз үйде отырған қазақтар», «Қазақ баласы от жағып жатыр», «Киіз үйде», «Келі түйіп тұрған қазақ қызы», «Қазақ қызы Катя»).

- Шевченко Маңғыстауда неше жыл болды? (7 жыл болды).

- Нешінші жылы босатылды? (1857 жылы босатылды).

6. «Естелік» станциясы

(Т.Шевченконың өлеңдеріне жазылған әндер, слайдтар фонында)

Т. Шевченконың құрметіне арналып, оның аты берілген нысандар:

➤ Алматы қаласында Достық даңғылы мен Т. Шевченко көшелерінің қиылысында орналасқан;

➤ Ақтау қаласының 4 және 5 шағын аудандар арасындағы гүлзарда орналастырылған;

➤ Киевтегі Ұлттық университет (университеттің орталық корпусына қарсы орналасқан саябақ та Тарас Шевченконың атымен аталады, саябақта ақын-кобзарьға ескерткіш орнатылған);

➤ Украина астанасы Киевтің орталық даңғылдарының бірі болып саналатын көшеде бульвар;

➤ Мәскеудегі жағалау;

➤ Луган педагогикалық университеті;

➤ Тираспольдегі Приднестров мемлекеттік университеті;

➤ Киевтегі Т.Г. Шевченко атындағы Мемлекеттік академиялық опера және балет театры;

➤ Т.Г. Шевченко атындағы Волын облыстық украин музыкалық-драмалық театры;

➤ Украинаның, Ресейдің және басқа да елдердің көптеген қалаларында оның есімімен аталатын көшелер бар.

Соңғы аялдама – қорытынды

Тарас Шевченко – украин, орыс халықтарының ұлы ақыны, прозашы, драматург, суретші, саяси және қоғам қайраткері. Ол жан-жақты талант пен қызығушылықтар бар адам болған. Оның барлық өмірі мен шығармашылығы украин халқына арналды. Ақын оның елі тәуелсіз мемлекет болуын аңсады, Украинада өз тілі, мәдениеті мен халқының тарихы құрметтелгенде ғана барлық адамдар бақытты болатынына сенді.

Христос Спаситель шіркеуі

Республикалық маңызы бар тарихи-мәдени ескерткіш.

1855 жылдары Перовск қаласында христиан дінін уағыздаушылар көбейіп, елеулі рөл атқарады. 1855 жылдың 13 қазанында жылжымалы шіркеу ашылады. Оның негізін салушы поп Л. Гороховский болды. Ал қала христиандары үшін алғашқы тұрақты шіркеу 1863 жылы ашылды. Бұл шіркеу үйі 1868 жылы болған қатты жауыннан құлап қалады. Сол жылы күйдірілген кірпіштен салынып, төбесі жабылған шіркеудің жаңа үйі пайдалануға беріледі. 1890 жылы шіркеудің жаңа ғимараты салына бастайды да, 1896 жылы пайдалануға беріледі. Шіркеуде 250-300 адам еркін мінәжат ете алады. ХІХ ғасырға тиесілі шіркеу бүгінде христиан дінін ұстаушылардың бас қосатын орны. Шіркеу ғимараты екі бөліктен – мінәжат етуге арналған залдан және кіреберістен тұрады. Негізгі көлемі айқыш-крестті-күмбезді, крестұштары тең, кресттің кіруші бұрыштарында қосымша бөлмелер бар. Бұл крест тәрізді кеңістік биік (екі шырақты), орта кресті екі бөлікке бөлінген. Сегіз қырлы барабанда тұрған жарты циркульдi аркалы сегіз тар терезе ойықтарымен кесілген. Крест жеңдері қасбеттерге сәйкес пішінді жасайтын жарты циркульдi көрініске ие күмбезшелермен жабылған. Осы бөлшектердің үстіңгі жағында жартылай дөңгелек доғалармен жабылған жоғары пропорциялы үш бөлікті терезелер жасалған. Төменгі деңгейдегі қапталдық қасбеттерге қосымша кіреберіс ойықтары бар. Мінәжат ету залының есігі батыс жақтан жасалған. Бұл екі шырақтық, сегіз қырлы күмбез асты барабанындағы күмбезбен тәжделген. Күмбез негізгі күмбезге ұқсас, бірақ көлемі кішірек. Бірінші деңгейде кіреберіс бөлігі, екіншіде күмбез асты барабанында орналасқан үш тереземен жарықталатын хорлар орналасқан. Ішкі кеңістік жиектік жолақпен екі деңгейге бөлінеді. Шіркеу кең тараған жобаның баламасы.

Дереккөз: «Қазақстанның өңірлік қасиетті нысандары». «Фолиант» баспасы Астана-2017ж. – 504 б.

Вознесенск кафедралы шіркеуі.

Шіркеу инженерлік құрылыстың бірегей түрі, биіктігі – 56 м. Оның құрылысы Құдайды Мадақтау үшін Түркістан мен Ташкенттің мәртебелі епископы Паисийдің (Виноградов) бастамасымен 1903 жылы 26 қыркүйекте Алматыда басталады. Қысқа мерзім ішінде құрылыс аяқталып, 1906 жылы алғашқы

келушілерді қабылдайды. Ғимарат Тянь-Шаньнің көгілдір шыршасынан А.П. Зенковтың (Верный қаласының алғашқы сәулетшілерінің бірі) жобасы

бойынша салынады. Шіркеу қабырғаларын жергілікті суретші Николай Хлудов безендіреді. Ол қазақ тақырыбына көп қалам тартқан суретші. Бұл – Алматы тарихындағы биік құрылыс нысандарының алғашқыларының және әлемдегі ағаштан тұрғызылған ең биік ғимараттардың бірі. Құрылыс материалдары империяның түкпір-түкпірінен жеткізілді: цемент Ташкенттен, метлах тақталар «Кось и Доррь» зауытынан, қағаздан жасалған бұйымдар Санкт-Петербургтегі З. Ковалевский фабрикасынан, никельденген темір бұйымдар Туладағы атақты В. Земцов зауытынан, бояулар Мәскеуден, ал иконалар Киевтегі А. Мурашконың көркемсурет шеберханасынан әкелінді.

Сәулетшілердің талантының арқасында шіркеу жер сілкінісіне төзімді құрылыс нысанының үлгісі болды. Уақыт пен табиғаттың талай дүлейіне мызғымай келеді. 1911 жылы 10 балдық жер сілкінісі де шіркеуге зиян келтіре алмады. Жер сілкінісі кезінде үлкен шіркеудің терезелеріне шейін аман қалып, тек қоңырауханадағы темір крест 180 градусқа майысқан. Зенков туралы Ю. Домбровский: «Зенковтың керемет сарайларының бірде-біреуі қираған жоқ. Оның ең ірі туындысы – кафедралды шіркеу аман қалды» деп жазды. Полковник Зенков салған биіктігі 25 сажан кафедралды шіркеу сол тұрпаттың үлгісі бола алады. Шіркеу өз тарихында талай мәрте қолдан-қолға өтті.

Дереккөз: «Қазақстанның өңірлік қасиетті нысандары». «Фолиант» баспасы Астана-2017ж. – 504 б.

Георгий Победоносец шіркеуі.

Шіркеу Төлеби ауданы Көксәйек ауылының орталығында орналасқан. Шіркеу жобасын 1896 жылы Түркістан уезді үшін топтамасы бойынша мәскеулік сәулетші Вильгелм Соломонович Гейнцельман (ұлты неміс) жасаған.

Ең ескі шіркеулердің бірі. 1880-1890 жж. Сырдария облысы бойынша орыстардың ауылдары үшін салынған. Аталардың айтуы бойынша, тек қана шіркеуде таза су құдығы болған. Шабуыл бастамағанда, казактар құдықты қазып тастаған, жергілікті тұрғындар, әйелдер, балалар шіркеуде тығылып, тамақсыз отыру мүмкін, бірақ сусыз – жоқ.

Шіркеу 1937 жылға дейін жұмыс атқарды. Ғимаратты тұрғызу сәулетші Р.И. Зарано-Зарановскийге тапсырылды. Бәрімізге белгілі, шіркеу белгілі технологиямен салынған, қанша жылдар өтсе де сол қалпының сақталуы осының айғағы. Құрылыс жұмысшылары жұмысқа кіріспес бұрын 40 күн ауыз бекітіп, ақ жейделерін кигеннен кейін жұмысқа кірісті. Өткен ғасырдың 30-жылдары шіркеу жабылды, ал есімі беймәлім дін қызметшісі азаптанып өлді. Шіркеу өз өмірінде көптеген сынақтарды бастан өткізді, атап айтқанда, ғимаратты талқандады, қабырғаларын шынжыр табанды трактордың көмегімен бұзуға ұмтылды, бірақ барлық әрекеттер пайдасын бермеді. Бұл ғимаратастық

сақтайтын орын ретінде пайдаланылды. Кейін, училищеге беріліп, кейін өлке тану мұражайы болып қалды. Шіркеу тек 90-жылдары ғана қолға алынып, жандана бастады. 1991 жылы Қазақстан Үкіметі басшылығы шешімімен ғимарат Орыс Православиялық шіркеуіне қайтарылды. 2001 жылы Шымкент епископы мен ақмолалық Елевферимен шіркеу қасиетті ұлы азап шегуші Георгий Победоносецтің құрметіне аталды. Бүгінгі таңда шіркеу көптің пайдалануында.

Дереккөз: «Қазақстанның өңірлік қасиетті нысандары». «Фолиант» баспасы Астана-2017ж. – 504 б.

Қасиетті бұлақ.

Семей қаласындағы христиандық дәстүрге жататын мәдени орын. Қасиетті бұлақтың тарихы 1719 жылдан басталады. Сол жылы Тоболдан Ертіске қарай Ресей империясын жоңғар шапқыншылығынан қорғау үшін қорғандар салу мақсатында гвардия майоры Иван Лихаревтың жетекшілігімен экспедиция жолға шығады. Діндар адам өзінің алдында кезігетін қауіп-қатерден сақтану үшін Тобол түбіндегі Абалацк шіркеуіне келіп жергілікті шіркеу қызметкерінен өзінің қорабліне Құдай Анасы бейнесіндегі сиынуды сұраған. Қазіргі заманауи семейліктер Қасиетті бұлаққа барып қана қоймай, шіркеуді де естерінде сақтаған. Бұл жерде діни дәстүрді өткізушілер саны жылдан-жылға артып келеді. Бірнеше жыл жаз мезгілінде В.Колбин мен А.Долгушевтердің жетекшілік етуімен мектеп археологиялық экспедициясы шіркеуге қазба жұмыстарын жүргізіп келеді. Бұлақ жанындағы шіркеу орны анықталды, жертөледегі шіркеу қалдықтары табылды, олардың қабырғасы ақ тас пен жұмыртқа қосылған лаймен сыланған. Экспедиция мүшелерін таңғалдырғаны – «Қасиетті бұлақ» деген жазуы бар шыны құтының бөліктерінің табылғаны.

Семейге жеткеннен кейін И.М. Лихаревтің кемесі тоқтап, орнынан жылжымай қалады. И.М. Лихарев кемедегі әулие иконасын шіркеуге апарып қоюды бұйырады. Осыдан кейін кеме орнынан оңай қозғалады. Осындай қасиетімен танылған икона Антония и Феодосия Печерскийдің шіркеуінде сақталады.

1740 жылы иконаның жоғалуы туралы тағы бір аңыз бар. Оны шіркеуден жоғалғаннан кейін тау жанындағы бұлақтың басынан тапқан. Оның алдында май шам жанып тұрған. Икона шіркеуге қайтарылып, «Қасиетті бұлақ» деген атау алды. Осыдан бастап, бұл жер тәу ететін орынға айналды.

Дереккөз: «Қазақстанның өңірлік қасиетті нысандары». «Фолиант» баспасы Астана-2017ж. – 504 б.

Өскемен қаласының оңтүстік-шығысынан 70 км жерде орналасқан.

1654 жылы Қалба жотасында Аблайкит будда ғибадатханасы салынды. Оның үйінділері 1654 жылғы сәулет өнерінің ескерткіші болып саналады. Ертіс өзенінің сол жағалауы мен Қалба сілемдерінің басым бөлігі Аблайкиттің негізін қалаушы Абылай тайшының иелігінде болған. Ғибадатхана тіктөртбұрышты платформада орналасқан.

Аблайкит XVII ғасырдың 50-60-жылдарының ортасындағы будда құндылықтарын сақтайтын ірі діни орталық болған. 1720 жылы ғибадатхана үйінділері арасынан будда иконаклары, әр түрлі құдайлардың мүсіндері табылған. XVIII ғасырдың басында будда ғибадатханасы аумағынан келесі қола мүсіндер табылды: жауынгер мүсініндегі шырағдан, жауынгер мүсініндегі ыдыс, құдай-ананың мүсіні. Аблайкиттен табылған олжалардың хронологиялық шегі V-VI ғасырдан XVI-XVIII ғасыр аралықтарын қамтиды. Бұл – осы өңірдің Ұлы Жібек жолының бір торабы болғандығының көрінісі.

Жазба деректер мен археологиялық қазба жұмыстары – Аблайкит лама ғибадатханасының, қазақ елінің Орта және Таяу Шығыс елдерімен саяси және мәдени байланыстарының болғандығын көрсетеді. Ғибадатхананың суреттері мен сипаттамасы алғаш рет ғылыми экспедиция мүшелері Г.Ф. Миллер, П. Паллас және саяхатшылар Е. Мейер, П. Чихачевич және т.б. еңбектерінде кездеседі.

Жоғарыда аталған өлкетануды сипаттайтын ерекшеліктерге сүйене отырып, мұғалімнің алдында тұрған маңызды мақсаттың бірі – баланы дамыту, оған халықаралық аренада өзінің туған мәдениетін таныта білу біліктілігімен негізделген патриоттық тәрбие беру болып табылады. Оқушыларды туған және басқа да мәдениет әлеміне кіргізу, олардың тіл құралы арқылы ойлау қабілеттерінің дамуына ықпал етеді, оқушылар туған халқының менталитетін түсінуге үйренеді. Жеке тұлғаның дүниетанымының қалыптасуы және мәдени дамуы оқушының туған өлкесінің киелі орындары, мәдениеті, әдет-ғұрпы, салт-дәстүрлері, тарихы, тұрмысы туралы білімінің кеңеюі барысында жүзеге асады. Осындай нәтижеге жету өзекті мәселе болып табылады.

Дереккөз: «Қазақстанның өңірлік қасиетті нысандары». «Фолиант» баспасы Астана-2017ж. – 504 б.

1-тренинг (тарихи тұлғалардың суреттерімен жұмыс істеу бойынша).
Мысалы: Бәйдібек би, Домалақ ана, Бекет ата т.б.

Тақтаға тарихи тұлғалар бейнеленген портреттер немесе суреттер ілінеді.

1. Суреттерді зейін салып қарандар. Суретте (суреттерде) бейнеленген адамның (адамдардың) бет әлпеті бойынша оның (олардың) эмоционалдық жағдайын анықтандар. Ол (олар) қандай сезімді бастан кешіп тұр?

Балаларға арналған текше карталар

Адам басынан өткізе алатын сезімдер мен жағдайлар: ашу, өштік, ұялу, қорқыныш, ашушандық, үрейлену, қажу, үмітсіздік, сағыныш, ерігу, өкпе, реніш, кінә, қуаныш, шаттану, біреу үшін қайғыру, іштарлық, қайғы, жабығу, қанағаттану, қызығушылық, махаббат, сүюшілік, жеккөру, жаратпаушылық, әуесқойшылық, ауыру, шаршағандақ, ойға бату, аштық ...

2. Сен осы адамға сенер ме едің, оған өзіңнің кез келген құпияңды айтар ма едің? ол сенің досың бола алар ма еді? Неліктен дос бола алар еді? Оның бейнесінде оған сенімдік/сенімсіздік тудыратындай не бар?

3. Жұптарда сүйіспеншілік, ашу, ыза тәрізді сезімдерді бейнелеу. Сынып оқушылары қандай сезім ойналғанын анықтайды.

4. Тренингке қатысушыларға (немесе топтарға бөліп) тұлғаның түрлі сипаттамалары жазылған текше карталар таратылады. Қатысушылар ұсынылған сипаттамалардан олардың ойынша нақты тұлғаға сәйкес келетін сипаттаманы таңдаулары қажет. Содан кейін таңдалған сипаттаманы өзара талқылайды. Мұғалім түсініктеме береді. Мысалы:

Бәйдібек би

Халық арасындағы жалғасып келе жатқан естелік бойынша ел қамын ойлаған, халық тағдырына қатысты істерге ұйытқы болған, өзінің көреген көсемдігімен жұртқа ықпал еткен тарихи тұлға.

Ол тәжірибелі жылқышы, ат бапкері, мерген, сайыскер болуымен қатар көкпаршы додагерлерден әбжілдік, батырлық дәстүрді үйренген.

Халық қамын ойлаған ел басшысы, атақты мемлекет қайраткері, қазақ халқының әйгілі биі әрі батыры. Ол өзінің даналғымен көзге түсіп, елі оны би сайлайды. Ақылдылығы мен көрегенділігінің арқасында жетім-жылқышыдан би дәрежесіне жетіп, өз уақытының әйгілі билерінің бірі болады.

Домалақ ана

Ел ішіндегі деректер бойынша оны халық «Дихнат мама» деп атаған. «Дихнат мама» парсы тілінен аударғанда «Әулие ана» деген мағына береді. Ол өзге адамдарды да де баласындай көріп, аналық мейірін шаша білген адам. Өте кішіпейіл, әрдайым болашақтағы күннің жағдайын ойлап отырған. Айтқан сөздері ақиқатқа айналған болжампаз, көреген қасиетің иесі болған.

Бекет ата

Жастайынан білмекке құмар болып, алғырлық зеректігімен көзге түскен. Ел қамы, халық тағдырына қатысты істерге ерте араласып, парасат-пайымымен,

ерлік-табандылығымен жұрт көзіне ертерек түскен. Өз заманында медресе-мешіттер салдыртқан, олардың ғимараттарын салуға қатысқан сәулетші. Халықының тәуелсіздігі жолында жауларға қарсы күреске белсене араласқан батыр. Балаларды ғылымға, білім тартқан ағартушы. Халықты имандылыққа, кісілікке, ауызбірлікке баулуға айрықша көңіл бөлген. Мүсәпірлер мен ауруларға көмектескен ерекше дарынды азамат. Аса маңызды оқиғаларды болжай білген әулие.

5. Кері байланыс. Әр білім алушы өткен тренинг туралы алған әсерлерімен бөліседі:

- Не ұнады?
- Не ұнаған жоқ?
- Бүгін мен не үйрендім?
- Бүгін мен өзім үшін қандай жаңалықтар аштым?

2-тренинг (1-тренингтің жалғасы ретінде) (тарихи тұлғаларға қатысты киелі жерлердің суреттерімен жұмыс істеу бойынша).

Киелі жерлер: Ұкаш ата мазары, Исмайл-ата сәулет өнері, Шопан ата, Көне Бейнеу т.б.

Білім алушыларға/топтарға киелі жерлердің аты жазылған және суреті бейнеленген текше карталар таратылады.

Тапсырма: ұсынылған дереккөздерден киелі жердің орналасқан орны, әулие адамның өмір сүрген кезеңі, киелі санаты берілуін анықтау.

Дереккөздер:

- «Қазақстанның өңірлік қасиетті нысандары». «Фолиант» баспасы Астана-2017ж. – 504 б.;

- Қазақ мәдениеті. Энциклопедиялық анықтамалық. Алматы: «Аруна Ltd.» ЖШС, 2005;

- 45. «Қазақстан»: Ұлттық энциклопедия / Бас редактор Ә. Нысанбаев – Алматы «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998 ISBN 5-89800-123-9 және тағы басқа әдеби- тарихи кітаптар. Сонымен қатар,

- <http://elbirligi.kz/2018/08/07/қазақ-тарихындағы-әйелдер-қарашаш-ана/>;

- <https://atazholy.kz/2012/09/ardakty-analar-men-kyzdar/>

- https://kk.wikipedia.org/wiki/Ұкаша_Ата_Мазары

- https://e-history.kz/kz/publications/view/3511_J0_-ngtc6 Оқ өтпес, қылыш кеспес – Ұкаша ата;

- https://el.kz/kz/news/sakral_nii_kazahstan_/ukasha_ata_muhammed_pai_gambardin_senimdi_serigi тағы басқа сайттардан алынған материалдардың қысқаша нұсқасы мәтіні берілген парақтар.

Ұкаш ата мазары

1) Ұкаша Ата мазары – шамамен 6-7 ғасырларда өмір сүрген, Мұхаммед (саллаллаһу ғаләйһи уа салләм) пайғамбарға замандас болған ислам дінінің өкілі – Ұкаша ата кесенесі, сәулет өнері ескерткіші.

Қаратаудың күнге бетінде, Өгіз тау шатқалы маңындағы қыратта, Түркістан қаласынан солтүстікке қарай 42 км жерде.

Аңыз бойынша, Ұкаша ата сахаба Мұхаммед (с.ғ.с) пайғамбардың сенімді серігі әрі күзетшісі болған. Жергілікті тұрғындар «Пайғамбарымыздың (с.ғ.с) жауырынының астындағы мөрді сүйгеннен кейін Ұкаша сахабаның денесіне атса – оқ, шапса – қылыш өтпеген» дейтін ертегіге бергісіз әңгімені ғасырдан-ғасырға жалғап, айтып келеді. Аңызға жүгінсек, қайсыбір мысық пиғылды, іштарлық танытқан дұшпандары қапияда бас салып, Ұкаша атаны қапы қалдырып, бақиға аттандырған көрінеді. Таң намазында басы сәждеге енді барғанда дұшпанның қылышының соққысынан жерге салбырап түскен сахабаның мүбәрәк басы ешкімге ұстатпай, құдыққа түсіп кетеді. Ал, құдық болса, жерасты жолдары арқылы, сонау Меккедегі зәмзәм бұлағымен жалғасады дейді, айтушылар. Себебі, құрбан болған сахабаның басы, сол балбұлақтан табылып, пайғамбардың қабірінің аяқ жағына жерленіпті-міс. Бұл – Ұкаша атаның «Иә, Алла, менің басым пайғамбарымның аяғында жатса екен!» деген арман-тілегінің орындалғаны болса керек.

Дереккөз: https://kk.wikipedia.org/wiki/Ұкаша_Ата_мазары

2) Түркістан қаласынан 60 шақырымдық жерде орналасқан Ұкаша ата құдығының сіз бен біз біле бермеймін сыры неде?

Ұкаша ата құдығын ешкім қазып, қолдан құдық етпеген деген аңыз бар. Аңыздарға сенсек, Ұкаша Ата Мұхаммед (с.ғ.с.) Пайғамбардың тікелей тапсырмасымен осы маңға (қарт Қаратау тауының маңына) ислам дінін насихаттау мақсатында келген екен. Нәтижесінде ислам дінін қабылдаушылар көбейіп, дін дұшпандары оның көзін құртуды ойлайды.

Себебі мұсылман халқы көбейіп кетеді деген қорқыныш болады. Дін дұшпандары мұсылмандықты қабылдағандардың басын шауып, құлағын кесіп, көзін ойып іліп қояды. Мақсаты — осы бір жауыздық арқылы елдің үрейін алу, көргендер қорықсын, ислам дінін қабылдасын деген ой болыпты. Деректерде таң намазын оқып отырған Ұкаша ата сол дұшпандарының қолынан шахид болған деген мәлімет бар. Сол сәтте аспаннан екі періште түсіп, Ұкаша атаның басын алып қашқан-ды.

«Ұкаша ата көзі тірісінде» қай жерде жан тапсырсам да, мейлі шахид болайын, Мұхаммед (с.ғ.с.) Пайғамбардың қасында жерленсем арманым жо» деп дұға тілеген екен. Пайғамбардың ізін қуған Ұкаша атаның бұл тілегі қабыл болса керек, басы шабылған сәтте кенеттен ауа райы бұзылып, найзағай жерге түсіп кетеді де үлкен тасты жарып жібереді. Содан құдық пайда болады. Ұкаша атаның басы сол құдықтың ішіне түсіп кетеді. Дін дұшпандары екі сарбазын құдыққа түсіріп, басын алып шығуды тапсырғанымен, одан нәтиже шықпапты. Ұкаша ата туралы аңыздарға сүйенсек, оның басы құдық астындағы өзеннен күн батысқа қарай ағып кеткен деседі».

Дереккөз: <https://sputniknews.kz/regions/20180820/6898762/turkistan-ukasha-ata-qydyq.html>

**Қазақстанның жалпыұлттық киелі орындары
Ақкөл-Жайылма қалашығы**

Кіріспе

«Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласына сәйкес «Қазақстанның жалпыұлттық киелі орындары» жобасы жүзеге асырылуда. Бұл тізімге 100 нысан кіреді.

1-слайд

Қазақстанның жалпыұлттық киелі орындары

Ақкөл-Жайылма қалашығы

Тізім өңірлік сарапшылар кеңесінің ғалымдары мен өлкетанушыларының пікірлерін ескере отырып құрастырылған.

Оған Қазақстанның табиғи ландшафт объектілері, археологиялық және архитектуралық ескерткіштер, ерекше ардақ тұтатын діни нысандар және тарихи тұлғалардың және саяси оқиғалармен байланысты киелі орындар енген.

2-слайд

АҚКӨЛ-ЖАЙЫЛМА – ХАНДАР МЕКЕНІ

Дереккөз: <https://www.google.com/search?q=Ақкөл-Жайылма+қалашығы+суретте>

Жергілікті халық Әуликөл деп атаған, Ақкөл-Жайылма өңірі хан сайлаулары өткен тарихи орын, Өлеңті және Шідерті өзендерінің төменгі ағысындағы қазақ даласының орталығынан ұлан-байтақ жерді алған керемет орын. Ол жерлер қазіргі Павлодар облысының Екібастұз және Қарағанды облысының Ақтоғай аудандарының құрамына кіреді.

Тарихшылар Ақкөл-Жайылма туралы жазылған көптеген деректердің басын біріктіре отырып, қалашық туралы мынандай тұжырымдар жасайды: Ақкөл-Жайылма қазақ жерінің шұрайлы екендігін көрсетеді; сондай-ақ, күн

көріске, мал шаруашылығына өте ыңғайлы болған өңір, осыннан табылған тарихи жәдігерлер өлкенің тамыры тым тереңде жатқандығынан хабардар етеді. Сол себепті де, Ақкөл-Жайылма қалашығында тас дәуірінде де тіршілік болғандығын сенімді түрде айтуға болады.

Дереккөз: https://el.kz/kz/news/puteshestvie/akkol_zhaiilma_kalashigi

Тарихшы Ж.Артықбаевтың басқаруымен Ақкөл-Жайылмада жүргізілген археологиялық жұмыстар

Дереккөз: <https://www.google.com/search?q=Ақкөл-Жайылма+қалашығы+суретте>

Ақкөл-Жайылма

Дереккөз: <https://www.google.com/search?q=Ақкөл-Жайылма+қалашығы+суретте>

Ақкөл жағасынан орын алған Қаражар ауылынан 2 км жерден қазақ зиратының іш жағынан ортағасырға жататын керемет ескерткіштердің сұлбасы

табылған. Сол секілді бұл аймақтан неолит дәуіріне жататын тас микролит құралдары мен қимақ-оғыз заманында салынған қорғандар қазып алынды. Ақкөл-Жайылмаға жататын жәдігерлердің қатары өте көп. Оның құрамына көлдің оң жағында орналасқан Асан Қайғы тасы, Түйте әулиенің ескерткіші, Исабек ишан мазары, көлдің күншығысында орын тепкен Әулиеағаш, Күреңбай зираты кіреді. Ілгеріде айтып кеткен зират ішіндегі ескерткіштердің жалпы атауы – «Қараоба». Бұл жерден тас дәуіріне жататын еңбек құралдары, қола дәуіріне жататын қыш ыдыстардың қалдықтары, орта ғасырда іргесі қаланған қорғандар табылды.

Киелі жерлер – әуликөл жұмбағы

Дереккөз: <https://www.google.com/search?q=Ақкөл-Жайылма+қалашығы+суретте>

Тарихшыларды зираттың батысынан орын алған екі төмпешік шын қызықтырып қойды. Оның бірі – 1-Қараобаның биіктігі екі метрге жетеді, солтүстіктен оңтүстікке қарай 25 метрге созылып жатыр. Ал батысынан шығысқа дейін 30 метр. Келесі 2-Қараобаның биіктігі алғашқысынан аз ғана кішірек – 1,7 метр, сол секілді басқа ұзындықтарынан да осындай кішігірім айырмашылыққа ие.

Дереккөз: https://el.kz/kz/news/znanie/akmola_oblisinin_kieli_9_orni

Тағы да тарихшы Ж.Артықбаевтың мысалына жүгінсек, «Қаражар елді-мекенінен дерек берген Кәкен ақсақалдың сөзінше, ол жерде ноғайлы дәуірінде қалмақ пен қырғыз арасында ғаламат соғыс болып, төбешіктер содан қалған-мыс. Ондағы қырғыз деп отырған ноғайлы руы болуы ықтимал. Сол сияқты қалмақтар Қараобаны жаулап алмақ мақсатта орға дейін келіп, іркіліп қалыпты. Ордың соншалық үлкен болғанынан олардың әскері өте алмай, абдырап қалады. Тек әскербасының аты ер-тұрманмен өте шығыпты. Көлдің жағасында ер-тұрманмен жүрген атты көрген жұртшылық бір түнде көшіп кеткен екен», – дейді ғалым.

Дереккөз: <https://www.google.com/search?q=Ақкөл-Жайылма+қалашығы+суретте>

Мәшһүр Жүсіп Көпеев «Қазақ шежіресі» Ақкөл-Жайылма ескерткіші турасында: «Шідерті өзенінің аяғында Ақжар, Сасай деген ноғайлылардың егіншілікпен айналасыпы, қала тұрғызған, билік еткен, Бұқар, Қоқан хандары сияқты орда еткен жері екен. Өлеңтінің аяғында «Қараоба», «Сарыоба» деген екі төбе – Қарабай мен Сарыбай деген екі бай қоныстанған екен, бұл екеуі де қазақтың байлары. Сол Сарыбайдың жалғыз қызы Баянсұлудың туған жері – Баянаула тауы...» деп жазылған.

Бұл жолдардан қалашықтың тарихы Алтын Орда дәуірімен байланыстыратындығын байқаймыз, бірақ оның тамыры тым тереңде жатуы да мүмкін. Себебі, «оба» сөзі ежелгі заманның ескерткіштеріне байланысты айтылады. Ал «Қозы Көрпеш – Баян Сұлу» жырынан Ақкөл-Жайылманың аты кездескендіктен, оның расында да пайда болған уақыты әріректе екендігін түсінеміз.

Ақкөл-Жайылма қалашығы – сан тарихты қойынында жасырып отырған тарихи орын.

Қазақстанның киелі нысандарының бірі «Ақкөл-Жайылма қалашығы» бойынша қолдануға арналған әдебиеттер:

Ақкөл-Жайылма: [деректі публицистикалық шығарма]. Ред. Е.М. Арын. – Павлодар: ЭКО, 2012. – 308 б.

Артықбаев Ж. Ақкөл-Жайылма – хандар мекені // Сарыарқа самалы, 2017, 17 тамыз, 5-б.

Артықбаев Ж.О. Ақкөл-Жайылма – хандар мекені: (Шайбан ордасының құпиясы) // Артықбаев Ж.О. Қазақ тарихы мен этнологиясының мәселелері. – Павлодар, 2007. – Т. 1. – 157–188-бб.

Артықбаев Ж.О. Ақкөл-Жайылмадағы этномәдени зерттеулер / Ж.О. Артықбаев, А. Ерманов, Ә. Жәнісов // Қазақ тарихы. – 2005. – № 1. – 17–22-бб.

Артықбаев Ж. Сакральные места: загадка святого озера Акколь [Электронный ресурс]. URL: <http://e-history.kz/ru/publications/view/3258>

Артықбаев Ж. Хорезм Хәкімі Аққұсайынның Ақкөл–Жайылмаға қол бастап келуінде не сыр бар // Мәдени мұра. – 2017. – № 2 (71). – С. 32–39.

Әміренов Ә.Д. Мәшһүр Жүсіп Көпеев шығармаларындағы Исабек Ишан тұлғасы // Вестник ПГУ. Сер. филол. – 2013. – № 1. – 38–48-бб.

Бықай Ф. Ақкөлдің бойындағы Ақ кесене // Сарыарқа самалы, 2012, 6 наурыз, 10-б.

Жәнісов Ә. Жайылымы жайлы Ақкөл–Жайылма: (Екібастұз ауылдық аймағындағы 2006 жылғы тарихи-этнографиялық, археологиялық зерттеулер) // Сарыарқа самалы, 2007, 9 қаңтар, 4–5-бб.

Жұматов Ғ. Мәшһүр-Жүсіп және Исабек ишан // Шаһар, 2012, 6 шілде, 6-б.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы. Шығармалары. 20-томдық жинақ. – Павлодар: ЭКО ҒӨФ, 2008. – 11 т. – 289–294-бб.

Нурахметова Г.Б. Традиционная потестарная организация казахов субрегиона Акколь–Жайылма в XVIII – начале XX вв. // Вестник КарГУ. Сер. ист. – 2010. – С. 24–28.

Сарбалаев Ж.Т., Сарбалаева Е.Ж. Мәшһүр Жүсіп шығармаларындағы Исабек Ишан бейнесі // Вестник ПГУ. Сер. филол. – 2011. – № 2. – 72–81-бб.

Сахаба Т. Исламдағы ұстаздың орны немесе Мәшһүр Жүсіптің «Исабек ишан» жоқтауы туралы // Сарыарқа самалы, 2014, 17 мамыр, 8-б.

Смагулов Т.Н., Жанисов А.Т., Казизов Е.С. Исследования на археологическом комплексе Аулиеколь // Отчет об археологических исследованиях по Государственной программе «Культурное наследие» в 2008 г. – Алматы, 2009. – С. 228–231.

Щербина Ф.А. Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию киргизских областей. В 12-ти томах. – Воронеж: Типография В.И. Исаев, 1903. – Т. 4. Семипалатинская область. Павлодарский уезд. – 708 с.

Е2 Қосымшасы

«Туған жер – рухани жаңғыру»

(Ақмола облысы)

Сынып сағаты

Мақсаты:

- «Қазақстанның рухани құндылықтары» немесе «Қазақстанның сакралды географиясы» жобасын арқылы білім алушыларға рухани-адамгершілік;
- өздері өмір сүретін өлкеге мақтаньш сезімін тәрбиелеу, патриоттық тәрбие беру.

Қажетті құрал-жабдықтар: «Ақмола обысының сакралды географиясы» презентациясы.

Сабақтың барысы

❖ Мұғалімнің сөзі:

- «Қазақстанның рухани құндылықтары» жобасын жүзеге асыру мақсатында еліміздегі барлық облыстары мен аудандарында киелі орындардың картасы, яғни «Қазақстанның сакралды географиясы» жасалып жатыр.

- Сакралды жер дегеніміз не? (Оқушылардың жауаптары).

Оған Қазақстанның табиғи ландшафт объектілері, археологиялық және архитектуралық ескерткіштер, ерекше ардақ тұтатын діни нысандар және тарихи тұлғалардың және саяси оқиғалармен байланысты киелі орындары енген (түсініктеме беру).

Қазақстанның сакрал«Ерекше қорғалатын табиғи мұра ескерткіштері»

«Қазақстанның жалпыұлттық киелі орындары» жобасына бес енген орындар:

- «Уәли хан» мазары;
- «Ханның қызыл ағашы»;
- Жәнібек-Шалқар кесенесі;
- Алыптомар мазары;
- Беспакыр мазары;
- Кенесары үңгірі;
- Ботағай кесенесі;
- Ақ Еділ Қожа мазары;
- Қаныкей мазары.

Сынып сағатында қолдануға ұсынылатын таныстырылым келесідей болуы мүмкін:

Уәли хан 1741 жылы туылып, 1821 жылы дүниеден өткен. Ол 40 жылдан аса уақыт хан тағында отырған Орта жүз ханы, Абылай ханның ұлы. Бала кезінен билікке араласып, әкесінің тапсыруымен бірнеше рет елшіліктерді басқарып, өзінің біліктілігімен көзге түскен. Әкесі Абылай дүниеден өткен соң, Уәли Орта жүздің құрылтайында арнайы сайлау арқылы таққа отырды. Ол хан сайлана сала, Ресей мен Қытайға елшіліктер жіберіп, көршілермен бейбіт болуды ойлайды. Көп ұзамай Екатерина II мен Цин императоры Уәлиді хан ретінде мойындап, арнайы грамоталар жіберді. Уәли өзінің саяси білімділігінің арқасында бірнеше ушыққан мәселелерді уақытында шешіп, орта жүздің билігін қолында ұстады. Бірақ, Ресей қазақ даласындағы хандық билікті жою үшін рулар арасына іріткі салып, өз ырқына көндіруді ойлады. Соның кесірінен, Уәли билігі де тым әлсіреп кетті. Ол Орталық Азия мен Қытай мойындаған қазақтың соңғы ханы болып қалды. Айта кетерлігі, қазақтың данышпаны Шоқан Уәлиханов осы Уәлидің немересі.

Осындай ұлы ханның ескерткіші Ақмола облысы, Зеренді ауданы, Қазақстан ауылынан оңтүстік-шығысқа қарай 2,3 шақырым жерде орналасқан. Мазар Уәли ханның 270 жылдығына арнайы тұрғызылған. Сәулет композициясы тік төртбұрышты, қызыл кірпіштен қаланып, кіші ай тәріздес күмбез ретінде салынған. Қазір көпшілік тәу етіп баратын орынға айналып отыр.

Дереккөз: https://el.kz/kz/news/znanie/akmola_oblisiin_kieli_9_orni

Ақмола облысына қарасты, Бурабай ауданында «*Ханның қызыл ағашы*» деген атаумен белгілі қасиетті орын бар. Ауыздан-ауызға жеткен аңызға сүйенсек, Абылай хан есімімен байланысты үлкен және кіші қос алаң бар. Ал сөз етіп отырған «Ханның қызыл ағашы» деген жер негізгі алаң болып есептеледі. Қазір бұл жерде XX ғасырдың аяғына таман орнатылған мәрмәр тас бар. Бізге жеткен деректерде бұл жердің өте маңызды шешімдер шығарылып, тарихи сахна болғаны айтылады. Мәселен, осында Абылай хан Орта жүз ханы Әбілмәмбет және жүзден аса старшинамен Ресей азаматтығына өтуіне келісім беру хақында Орынборға бару туралы шешімі шыққан. Сол сияқты осы алаңда бірнеше батырлардың басы қосылып, тарихи жеңістердің алғышарты жасалған. Сонымен, «Ханның қызыл ағашы» – құрылтай, ірі жиналыстар, ауқымды шаралар өткен киелі орын.

Дереккөз: <https://mybiblioteka.su/tom2/3-170996.html>

Жәнібек-Шалқар есімімен Қазақ хандығы тікелей байланысты екенін белгілі. Міне, сол хандықты құрған негізгі тұлғаның кесенесі алыс XV ғасырда тұрғызылған. Ол Ақмола облысы, Қорғалжын ауданында орын тепкен. Орта ғасырға жататын тарихи ескерткішті салу үшін Орта Азиядағы ең мықты шеберлер мен қолөнершілер шақырылған делінеді. Сондай-ақ, ескерткішті тұрғызу үшін арнайы 50 мың кірпішті пеште күйдірген. Бұл мазар шоқының үстіне салынған, ал маңында әсем табиғаттың қойнында өзендер еркін ағып жатыр. Бұл мазарды кейінірек жергілікті аңшы тапқан деген деректер кездеседі. Арнайы барған зерттеушілер ол маңнан қыш тақташаларды тауып алған екен. Табылған материал тіпті, Қожа Ахмет Яссауидің кесенесінде қолданған тақташаларға ұқсас. Соған қарағанда, қазақ үшін аты ерекше тарихи тұлғаның кесенесі құнды құрылыс тастарымен салынған.

Дереккөз: https://el.kz/kz/news/znanie/akmola_oblisiin_kieli_9_orni

Алыптомар кесенесі XIX ғасырға жататын сәулет өнері ескерткіші. Аталған кесене туралы Ақмола облысы тарихи және мәдени мұрасы жинағында біршама мәліметтер кездеседі. Мазар Ақмола облысы, Қорғалжын ауданы, Қорғалжын деп аталатын ауылдың шығыс-оңтүстік-шығысқа қарай 10 шақырымда орын тепкен. Кесене мөлшері қатты үлкен емес, шикі өңделген кірпіштерден өрілген. Бірақ, күмбез уақыт пен табиғаттың тосын мінездеріне шыдамай опырылған. Мазардың күншығыс жағындағы кірер есігі барлық биіктігіне жететін екі тірек аралығында доға секілді жабыны қуыс етіп салынған. Оның орта тұсының биіктігі шамамен үш метрден асады. Кесене әдемі көріну үшін ақ пен күңгірттеу түсті кірпіштер алма-кезек қаланған. Діни сәулет ескерткіші – атадан мирас болған құнды тарихи дүние болып есептеледі.

Дереккөз: https://el.kz/kz/news/znanie/akmola_oblisiin_kieli_9_orni

Беспақыр кесенесі Нұра өзенің оң жағынан орын алған, Ақмола облысындағы Қорғалжын ауданында тұрғызылған. Яғни, Қорғалжын-Астана тас жолынан Абай ауылына бұрылатын тұстан күншығысқа қарай он бір км қашықтықта, кең далада, ескі мазардың қоршалған жерінде орналасқан. Кесененің жалпы көлемі 30x22x10 см және 50x25x10 см болса, құрылыс

материалы ретінде шикі өңделген кірпіш пайдаланылған. Ал оның құрамында қойдың сүті, жүні, жылқының жалы мен саз балшық бар.

Біздің заманымызға жетем дегенше мазардың біраз бөлігіне зақым келген. Атап айтар болсақ, күмбездің үстіңгі жағы, кіреберістегі арканың қабырғалары жапа шеккен. Шығыстан батысқа қарай салынған мазар екі бөлмеден тұрады. Шығыс жағындағы қос тіректің арасындағы доға іспеттес есік диаметрі үш метрге жетекабыл бір бөлменің ішіне жеткізеді. Мазар Ақмола облысының киелі орындарының тізіміне қосылып отыр.

Дереккөз: https://el.kz/kz/news/znanie/akmola_oblisiin_kieli_9_orni

Кенесары үңгірі. Кенесары – қазақты соңғы ханы, атақты Абылай ханның немересі. Көкше жерінде қазақтың тарихи тұлғасының атымен байланысты үңгір бар. Ол нақты айтсақ, Ақмола облысы, Бурабай ауданында орналасқан. Бурабай көлінен оңтүстік-батысқа қарай 500 метр жерде. Ол Көкшетау қыратының гарнитті сілемінің үгілуінен пайда болған. Үңгірге кіреберісінің биіктігі үш метрге жетеді. Ары қарайғы екі бөлікті бір-бірімен тар қуыс жалғастырып жатыр. Екінші бөліктен сырқа шығуға болады. Үңгір дөңгелек пішінді болып келеді, оны диаметрі бес-алты метрге жетсе, биікті 1-3 метр. Тағы бір айырмашылығы үңгірдің температурасында, яғни сыртқы ауа-райынан 2-3 °С ерекшеленеді. Мұнда Бурабайға келетін саяхатшылардың басым бөлігі ат басын бұрады. Бұл үңгірде Кенесары бала кезінде болған және осында өзінің сенімді серіктерімен жаудың бетін қайтаруды, соғыстың барысын жоспарлайды екен. Кейінірек құнды жәдігер ретінде үңгірден Кенесары ханның бойтұмары табылған. Ол қазір тарихи мұражайда сақтаулы тұр.

Дереккөз: https://el.kz/kz/news/znanie/akmola_oblisiin_kieli_9_orni

Ботағай кесенесі (кей жерлерде Бытығай, Татағай) – XI-XII ғасырларға жататын сәулет өнерінің туындысы. Ескерткіш Ақмола облсы, Қорғалжын ауданы, Қорғалжын ауылынан 2,5 шақырым жерде орналасқан. Бұл кесене еліміздегі ортағасырға жататын жалғыз кесене. Ол XIX ғасырға дейін қалыпты сақталып, кейін біршама көнерген. Бұл киелі жерге көптеген экспедициялар арнайы келіп зерттеген. Бірінші рет алыс XVIII ғасырда Рычниковтың еңбектерінде кездеседі. Арнайы топ қазба жұмыстарын жүргізгенге дейін кесененің диаметрі отыз метрге жуық болса, биіктігі екі метрді құраған. Ал қазба жұмыстары кезінде күйдіріліп саздан жасалған түрлі өсімдік пен геометриялық өрнектер салынған ілменақыштар табылған.

Ескерткіш негізінде оңтүстік-батысқа қарай бағытталған, қызыл кірпіштен өрілген тік бұрышты шамамен 11,5 және 9 метрдей, ал биіктігі он метрден аса, үш бөлмелі болып келеді. Порталды-күмбезді құрылысты зерттеушілер мен тарихшылар орта ғасырға жататын тарихи орын деп отыр. Кесене Нұра өзенінің сол жағалауында орналасқан.

Дереккөз: https://el.kz/kz/news/znanie/akmola_oblisiin_kieli_9_orni

Ақ Еділ Қожа мазары Ақмола облысы, Қорғалжын ауданы, Жұмай ауылда орын тепкен. Еділ Қожа исламды таратушы ретінде аты шыққан дін адам болған. Негізі, ескерткішті Жалмағанбет қажы мазары деп те атап жатады. Бірақ, Ақ Еділ оның ұлы болып келеді. Мазар XIX ғасырға жататын ірі діни

сәулет өнерінің туындысына жатады. Бұл дөңкелекше келген мазар өзіміздің киіз үй сияқты тұрғызылған. Ғимарат жел мен жауын-шашынға шыдас бермей зақым көрген. Күмбездің үстіңгі жағы мен есіктің кіреберісі аздап опырылған. Биіктігі бес метрге жететін мазардың жалпы көлемі 7,8x7,6 метр. Шығыс тұстан бөлмелерге қарай кіретін биіктігі үш жарым метрге жететін тік бұрышты есік бар.

Дереккөз: https://el.kz/kz/news/znanie/akmola_oblisiin_kieli_9_orni

Қаныкей мазары. Халық зиярат етіп баратын орын жайында халық арасында аңыздар жетерлік. Бұл мазар орналасқан жер бұрындары елсіз болған. XVII ғасыр қазақ халқы үшін тым ауыр кезеңнің бірі еді. Себебі, жан-жақтан ұлан-ғайыр қазақ даласын басып алуды көздеген дұшпандар жетерлік еді. Солардың бірі – жоңғарлар. Бұл мазар тұрған жерде қазақ пен жоңғарлардың қантөгіс ұрысы өткен. Ұрысқа 15 жасар хан қызы Қынекей де аттанып, қаза табады. Қаны төгілген жерде Қаныкейді жерлеп, қызыл кірпіштен мазар тұрғызылған екен. Содан кейін-ақ, мұнда қоныстанушылар көбейіп, тіршілік қыза түседі. Қорғалжын ауданы, Өркендеу ауылында сол заманда бір байдың үміт артқан жалғыз ұлы қаза тауып, әкесі оның басына мазар тұрғызыпты. Мазарды халық «Қаныкей мазары» деп атап кетеді. Ол шикі кірпіштен қаланған. Мазардың бір бөлігіне зақым келген.

Дереккөз: https://el.kz/kz/news/znanie/akmola_oblisiin_kieli_9_orni

Мұғалім: Сен білесің бе? немесе Полиглот ойынын ойнауды ұсынамын. Бүгінгі тақырыпқа қатысты сөздерді, сөз тіркестерін айтамын, сендер олардың аудармасын қазақ және орыс тілдерінде айтыңдар. Егер мен қазақ тілінде айтсам, сендер орыс тіліндегі аудармасын айтасыңдар және керісінше.

Рухани жаңғыру – духовное наследие.

Духовные святыни – рухани қазына.

Туған жер – родная земля.

Красное дерево – қызыл ағаш

Үңгір – пещера.

Алып – великан, мощный, могучий, сильный.

Томар – кочка, бугорок, бугор.

«Эрудит» ойыны. Викторинаның сұрақтарына жауап беріңдер (дұрыс жауапты кестедегі сұрақтың тұсына жапсыру қажет)

Ерекше бағаланатын табиғи мұра ескерткіштеріне ... жатады	
Археологиялық ескерткіштер дегеніміз –	
Ортағасырлық қалаларға ... жатады	
Діни және ғұрыптық орындар – дегеніміз	
Тарихи тұлғалармен байланысты киелі орындарды атаңдар	
Тарихи және саяси оқиғаларға байланысты қандай сакралды орындар бар?	
Қазақстанның табиғи ескерткіштері	
Ақмола облысының табиғи ескерткіштері	

Сонымен қатар, білім алушылардың кіші отанындағы өңірлік қасиетті орындарды аудандар бойынша келесідей бөлуге болады:

Аршалы ауданы – Иманжүсіп Құтпанұлына орнатылған белгі.

Атбасар ауданы – Батыр Киікбай Байғараұлы жерленген жер

Ақкөл ауданы – Қазы батыр жерленген жер; Өрес ханым жерленген жер.

Біржан сал ауданы – Біржан сал кешені.

Бурабай ауданы – Абылай ханның Қызыл ағашы.

Бұланды ауданы – Балуан Шолақ кешені.

Егіндікөл ауданы – Бектемір сопы кесенесі.

Ерейментау ауданы - Бөгенбай батырдың атымен байланысты кешен «жерленген жері, стелласы, тарихи музейі; Үмбетей жырау жерленген жер; Саққұлақ би кесенесі; Едіге би Төлебайұлы мазары.

Жарқайың ауданы – Қызылтам (Ахмет) кесенесі.

Жақсы ауданы – Қылышбай әулие жерленген жер; «Қос бейіт» кесенесі

Зеренді ауданы – Уәли хан кесенесі; Бөгенбай би кесенесі; Батыр Қосағалы Төлекұлы кесенесі; Балқадиша жерленген жер; Ақансерінің ғашығы Ақтоты жерленген жер; Дүйсен би жерленген жер; Монтай батыр жерленген жер; Асат би Алпысұлы жерленген жер; Қалақ батыр жерленген жер; Тіржан қажы жерленген жер; «Айдаһар үңгірі» тауы.

Степногорск қаласы – Паң Нұрмағанбет кесенесі.

Целиноград ауданы – Әздембай сал Көтербайұлы жерленген жер; Нияз би кесенесі.

Қорғалжын ауданы – Қаныкей мазары; Әліптомар қажы мазары; Ақ Еділ қажы мазары; Мария Жагорқызы жерленген жер.

Мазмұны

Кіріспе	3
1 «Қазақстанның киелі орындары – Қазақстанның киелі жерлерінің географиясы» жобасы аясында жалпы білім беру ұйымдарында тәрбие жұмысын ұйымдастырудың ерекшеліктері.....	4
2 Жоба шеңберінде тәрбие жұмысын жүргізу бойынша әдістемелік ұсыныстар.....	26
Қорытынды.....	46
Пайдаланылған әдебиеттер тізімі.....	47
Қосымша.....	49

ВВЕДЕНИЕ

В соответствии с Законом об образовании Республики Казахстан светский, гуманистический и развивающий характер образования, приоритет гражданских и национальных ценностей, жизни и здоровья человека, свободного развития личности, уважение прав и свобод человека, стимулирование образованности личности и развитие одаренности, единство обучения, воспитания и развития являются основными принципами государственной политики в области образования [1].

Перед общеобразовательной системой Республики Казахстан стоит задача воспитания всесторонне и гармонично развитой личности, сочетающей в себе духовное богатство, моральную чистоту, физическое совершенство, конкурентоспособность, прагматизм, национальную идентичность, культ знания, эволюционность и открытость сознания, готовой и способной полноценно выполнять систему социальных ролей, строить свою жизнь, достойную человека XXI века [2].

Особенностью воспитательной работы школ является организация глубокого изучения и продвижение среди обучающихся масштабных идей и концептуальных подходов к духовному обновлению общества, содержащихся в статье Н.А. Назарбаева «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания» [3]. В ней задается новый вектор движения казахстанской нации на годы вперед, так как обозначенная модернизация затрагивает, прежде всего, вопросы, связанные с формированием новой модели сознания и мышления. Духовное возрождение, духовное обновление — это актуальный вопрос современности. Данная сфера деятельности нуждается в коренной модернизации с акцентом на углубление консолидирующих казахстанское общество ценностей.

«У каждого народа, у каждой цивилизации есть святыне места, которые носят общенациональный характер, которые известны каждому представителю этого народа... Все они образуют каркас нашей национальной идентичности... Нам нужен проект «Духовные святыни Казахстана», или, как говорят ученые, «Сакральная география Казахстана», - указывает в статье Н.А. Назарбаев «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания» [3].

Сакральный мир человека, священное мировосприятие - это феномен современной цивилизации Земли, который заслуживает внимания специалистов многих отраслей знаний, в том числе и сакральной географии. Знание всех тонкостей территориальной организации сакральной жизнедеятельности может существенно помочь человеку сформировать собственное мировоззрение, сделать правильный выбор в жизни, развиваться духовно, осуществлять самоидентификацию в общественной жизнедеятельности, а по большому счету – стать истинным патриотом своей Родины.

Целью настоящей работы явилось исследование возможностей изучения духовных святынь Казахстана для реализации воспитательной работы в общеобразовательных организациях Республики Казахстан.

1 ОСОБЕННОСТИ ОРГАНИЗАЦИИ ВОСПИТАТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ В ОРГАНИЗАЦИЯХ ОБРАЗОВАНИЯ ПО ПРОЕКТУ «ДУХОВНЫЕ СВЯТЫНИ КАЗАХСТАНА - САКРАЛЬНАЯ ГЕОГРАФИЯ КАЗАХСТАНА»

Современный мир претерпевает множество изменений, что в свою очередь отражается на образовательной системе. Во все времена воспитательная составляющая образования и формирования личности являлась приоритетной.

В формировании личности современного юного казахстанца значительную роль играет их творческое самовыражение в различных направлениях: социально-коммуникативном, познавательном, речевом, художественно-эстетическом, спортивно-оздоровительном. Вовлечение детей в творческие виды деятельности неразрывно связано как с образовательным процессом в школе, так и с внеклассной деятельностью обучающихся. Здесь необходимо рационально использовать возможности дополнительного образования: факультативных занятий, кружков, секций, культурно-массовых, спортивных мероприятий, в том числе в шестой школьный день. Педагогический потенциал экскурсий, туристско-краеведческих экспедиций в рамках реализации воспитательного процесса в соответствии с концептуальными подходами к духовному обновлению общества содействует самореализации личности, выступает средством формирования гражданина патриота, расширяет культурное и познавательное пространство ребенка.

Идеологическое содержание воспитания в современной казахстанской школе предполагает важность обеспечения полноты охвата всех категорий учащейся молодежи в целях формирования высокой социальной и гражданской ответственности. Необходимым условием эффективности такой работы является ее системность, непрерывность и последовательность. Она должна осуществляться всеми участниками образовательного процесса (обучающиеся, администрация школы, учителя, родители) в тесном сотрудничестве с государственными и общественными организациями.

Процесс воспитания происходит как через содержание учебного предмета, так и через различные формы организации внеурочной деятельности.

Статье Н.А. Назарбаева «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания» [3] дала мощный посыл модернизации общественного сознания, контуры и стратегии которой устремлены в будущее. В ней поднимается весомый пласт вопросов, касающихся дальнейшего формирования и укрепления казахстанских ценностей, национальной идентичности, трансформации общественного сознания и духовной модернизации нации. Становится очевидным, что успех политической и экономической модернизаций зависит в первую очередь от уровня общественного сознания, где приоритетом становится духовность.

Глава государства особо выделяет принципиальные направления модернизации общественного сознания — культивирование в новых поколениях таких качеств и ценностей, как конкурентоспособность,

прагматизм и реализм, сохранение национальной идентичности, культ знания, эволюционное развитие, открытость сознания.

В соответствии с новым вектором модернизации сознания к приоритетным направлениям обновления базового содержания воспитания относятся [2]:

1. Воспитание нового казахстанского патриотизма и гражданственности, правовое воспитание.

2. Духовно-нравственное воспитание.

3. Национальное воспитание.

4. Семейное воспитание.

5. Трудовое, экономическое и экологическое воспитание.

6. Поликультурное и художественно-эстетическое воспитание.

7. Интеллектуальное воспитание, воспитание информационной культуры.

8. Физическое воспитание, здоровый образ жизни.

Указанные направления воспитания в общеобразовательных школах республики будут способствовать осуществлению реализации направлений, отмеченных главой государства Н.А. Назарбаевым в «Стратегии Казахстан - 2050», которые должны быть взяты на вооружение при построении Сильного и Мощного Государства Казахстан [2]:

1) Воспитание нового казахстанского патриотизма. Новый казахстанский патриотизм – это то, что должно объединять все общество, вне этнических различий;

2) Равенство прав граждан всех этносов. Все мы являемся казахстанцами, имеющими равные права и равные возможности. Мы несем прямую ответственность за то, чтобы на нашей земле царили мир и покой;

3) Развитие казахского языка и триединство языков. Ответственная языковая политика является одним из главных консолидирующих факторов казахской нации. Казахский язык – это наш духовный стержень, и его необходимо активно развивать, используя во всех сферах;

4) Возрождение культуры, традиции и самобытности. Традиции и культура – это генетический код нации;

5) Поднятие роли национальной интеллигенции (учителя – это авангард национальной интеллигенции). Интеллигенция должна стать ведущей силой в укреплении общенациональных ценностей на этапе состоявшегося государства;

6) Укрепление светского характера государства – это важное условие успешного развития Казахстана.

На уровне государства с целью духовно-ценностной и практической ориентации обучающихся в школы внедряются Программа «Туған жер». Одна из ее подпрограмм «Тәрбие және білім» направлена на воспитание всесторонне и гармонично развитой личности в духе казахстанского патриотизма. В базовом проекте этой программы «Өлкетану» реализуется краеведческое образование через ключевые события, включая «Алтын адам». Занятия в музеях; «Туған өлке тарихы». Введение в организациях образования факультативов,

спецкурсов, кружков с экскурсиями по музеям, культурно-историческим местам края.

Обновление сознания должно происходить в ситуации не «разъединения», а именно «соединения горизонтов» национального бытия, позволяющего одновременно соединять прошлое и будущее. Духовный «каркас национальной идентичности», — это общая история и историческая память, которые являются основой духовной традиции.

У нашего народа есть общая история, история становления и история успехов Республики Казахстан и казахстанского общества. Общая история имеет глубокие корни. Они уходят в глубину веков, ее страницы связаны с формированием казахского народа и полиэтничного Казахстана. Она несет в себе глубинные истоки народной мудрости, общественной дипломатии и степной цивилизации.

«Мы — огромная по территории страна с богатой духовной историей... —... Вместе с тем мы не создали единое поле, единую цепочку этих важных с точки зрения культуры и духовного наследия святых мест» [3]. Н.А.Назарбаевым инициированы новые культурно-идеологические проекты, в том числе по укреплению в сознании народа общенационального патриотизма — «Туган жер» и общенациональной святыни — «Духовные святыни Казахстана» — «Сакральная география Казахстана», которые призваны укрепить в сознании народа общенациональные святыни.

Сакральная география — это система историко-географических знаний об особо почитаемых и священных объектах природного, культурного и исторического наследия [4]. В сакральной географии изучаются виды объектов, их местонахождение, история возникновения, современные традиции связанные с этими объектами, их значение в жизни народа и другие свойства... Это относительно молодая самостоятельная область знаний. Однако ее знания помогают сформировать полноценное мировоззрение, осуществлять оценку собственного и общественного сакрально-географического поведения в общественной жизнедеятельности в конкретных геопространственно-временных координатах.

В центре социальной составляющей сакральной географии — концепция человеческой личности и гарантии его полноценного развития (соблюдение прав человека, уважения к его сакральному миру, а также раскрытие и признание назначения, уникальной ценности и достоинства человека).

Ведь именно сакральное в жизни человека, общества способствовало в процессе жизнедеятельности человечества формированию культуры в узком и широком смысле. Кроме того, не менее важная роль святынь проявляется в индивидуальном и общественном здоровье, следовательно, прослеживаются взаимосвязь сакральной географии с медицинской географией, рекреационной географией и др. Человечеству известно множество фактов чудотворного исцеления людей благодаря вере.

В целом определение «сакрального» не сводится исключительно к обозначению религиозных объектов, а обозначает все особенно ценное, особо

значимое в историко-культурном наследии народов. При этом «сакральное» так или иначе, всегда связано с вполне определенной мистичностью, что наиболее наглядно видно в сфере религии — явлении сугубо мистическом (связанным с Богом и сферой божественного), имеющим для множества людей особую ценность.

Святыни появились в глубокой древности. С языческих времен люди верили в могущественные силы природы, в сверхъестественные, божественные силы, которые ими управляли. И поэтому реальные объекты их веры, камни ли, деревья ли, несомненно, и стали одними из тех, которым люди поклонялись. Постепенно к святыням стали причислять все, что, так или иначе, связано с событиями «священной» истории. Однако ближе к нашему времени святынями стали называть и не обязательно объекты или явления, связанные с культовыми, религиозными событиями, обрядами.

И все же большинство (если не все) священных мест древности возникло отнюдь не только из-за поклонения божествам, духам, а, прежде всего, вследствие естественных потребностей человека в ориентировании в пространстве и во времени. Эти умения были жизненно необходимы человеку — как пища и вода, которые, кстати, он не мог в должной мере без них получить. Без знаний и умений в этом человеку угрожали всевозможные опасности (голод, стихийные и другие природные бедствия, враги).

Каждодневные заботы о добывании пищи охотой, рыболовством, собирательством, выбор места для благоприятного безопасного проживания, а позднее для земледелия. Умения читать признаки надвигающихся природных явлений, представления о смежных территориях, других народах, о возможных путях передвижения в более безопасные, благоприятные районы — все это требовало совершенных знаний о местоположении в пространстве и во времени.

Естественные (природные) и рукотворные феномены, которые помогали получить и закреплять полученные знания, становились не просто необходимыми для жизнедеятельности. Они были своего рода «ключами» для существования и потому тщательно оберегались, становились сакральными. Такие знания становились уделом избранных.

Сакральные места можно разделить на две большие группы:

1. природные;
2. рукотворные.

В первую группу входят деревья, камни, родники (ключи), холмы (горы), реки, озера. Ко второй группе священных мест принадлежат места сражений и, особенно, великих битв, ландшафты, «отмеченные» мавзолеями, мечетями укрепления в горах, на берегах рек, озер, старинные архитектурные ансамбли. У рукотворных святынь и природное окружение и архитектурные (инженерные) сооружения взаимно дополняют друг друга. Поэтому рукотворные священные места можно также именовать и природно-рукотворными, подчеркивая их неразрывную связь с природным окружением.

Священные места можно также разделить на несколько групп в зависимости от их значимости. Одни из них являются таковыми для небольшого круга людей. Это, например, какой-нибудь родник с целительной водой, который посещают жители одной или нескольких близлежащих деревень. Следующие группы особо почитаемых священных мест – локальной и региональной значимости. Речь идет о таких феноменах, о которых знают жители какой-либо местности или (соответственно) какого-либо большого района, края. Святыни более высокого ранга – национальные. К ним принадлежат такие феномены, которые одинаково дороги жителям самых разных районов или любой другой страны. Наконец на Земле есть природные уголки, которые имеют вненациональное, мировое значение. К ним, несомненно, можно отнести реку Иордан, озеро Байкал или гору Фудзияма и гору Арарат. Святыни мирового уровня также входят и в Список Наследия ЮНЕСКО [5].

Священные места весьма разновозрастные. Среди них есть возникшие в наше время, уже в XX веке, и такие, которые образовались несколько тысячелетий назад. Несомненно, природные почитаемые феномены должны быть древнее рукотворных. Природно-рукотворные святыни – «сплав» рукотворных сооружений (храмов, крепостей, городов...) с ландшафтом, с землей, сыгравших большую роль в жизни людей, иногда в критические моменты их жизни. Возраст некоторых из них – до нескольких тысяч лет.

В Казахстане немало «уголков», почитаемых потому, что там пролилась кровь ее жителей, которые защищали свою землю от врагов-пришельцев. Особенно памятны, например, места былых сражений: место Орбулакского сражения, место Булантинской битвы, место Анракайской битвы.

Как уже говорилось, важнейшее свойство священных мест это чудеса. Наука не всегда дает ответ на их происхождение. Тем не менее, именно из-за чудесных явлений, происходящих в священных местах, их иногда причисляют к своеобразным энергетическим центрам планеты. Исследователями нетрадиционной науки, прежде всего физиками и химиками, в местах расположения некоторых священных мест зафиксировано (методом биолокации) наличие некоего энергетического поля.

Ряду священных мест, как известно, присущ эффект исцеления. Такое воздействие оказывают на людей некоторые священные камни, деревья, источники. Широко известно также, что отдельные природно-рукотворные феномены оказывают воздействие на психику людей: просветляющее или, наоборот, угнетающее. К ним принадлежат, в частности пирамиды в Египте (памятник ЮНЕСКО). С позиции традиционных наук научных объяснений воздействия священных мест на человека нет. Можно только предположить направление этого влияния на психику, на душу человека.

Священные места – составная часть природно-исторических территорий, геокультурного пространства. Для каждой такой территории свойственны свои составляющие, то есть те природные элементы, которые значимы для жизнедеятельности людей, и специфические культурные элементы,

отвечающие уровню культурного развития и освоения местности. Природно-историческая территория меняется со временем и каждому его отрезку, исторической эпохе, свойственен свой элемент геокультурного пространства.

Таким образом, сакральные места можно классифицировать следующим образом[5].

Природные:

– горы, вершины гор: гора Акмешіт (Улытау), пик Хан Тенгри, гора Мұзтау (Белуха, Алтай), гора Казыгурт, «Аулиетау»;

– скалы-останцы, нередко напоминающие фигуры людей или животных (Чарынский каньон и др.);

– камни-идолы – относительно небольших размеров (1,0–2,0 м) камни причудливой, часто антропоморфной или зооморфной формы (таких множество на территории Казахстана);

Природные объекты со следами человеческой деятельности в виде наскальной живописи и (или) присутствия в непосредственной близости от них культовых предметов:

– скальные святилища (Археологический комплекс Танбалы (Тамгалы);

– пещерные святилища – пещеры и гроты (Пещеры Коныр-Аулие в горе Жамбақы и в Абайском районе).

Примитивные сооружения из камней

Камни-лекари – объекты особого почитания среди современных паломников – разнообразные камни из перечисленных выше, обладающие положительным действием на организм и психику человека.

Водные объекты:

– святые и целебные источники по всей территории Казахстана («Аулие кол» и др.)

Живые растительные объекты:

– отдельно растущие деревья-долгожители огромных размеров и, нередко, причудливой формы («Киелі ағаш»); У казахов, если дерево одно стоит в степи, значит, оно не простое. Казахи считают это сверхъестественным.

– священные рощи (ясеневая роща - Алматинская область).

Местности, связанные с героями эпоса или историческими персонажами (пещера Жылаған-ата).

К сакральным местам наряду с природными относятся также объекты – творения рук человека:

- *балбалы-тас* – тип каменной бабы; небольшой, иногда обработанный каменный столб. Балбалы обычно устанавливались цепочкой у курганного надгробия в Казахстане, Тыве, Монголии. В Тюркском каганате балбалы устанавливались перед каменным изваянием с изображением лица человека. В Каркаралинске, Баянауле встречались цепи, состоящие из 300-350 балбалов. Их число подчеркивало значимость и авторитет умершего; у полководцев Бильге-кагана и Кюль-Тегина ряды балбалов достигали 2-3 км. Балбалы, поставленные древними тюркскими племенами (огузы и пр.), исследователи связывают с поминанием убитых врагов. Ритуал дарения души убитого врага погибшему

товарищу также сопровождался установкой балбала. На балбалах иногда указывались имена побеждённых вождей [6]:

- *архитектурные памятники*, которые нам известны, культовые места поклонения;

- *места, которые связаны с историческими личностями и политическими событиями*: «Калмак кырган», «Ордабасы», земля Буландинской и Аныракайской битв.

Эти сакральные объекты лежат в основе исторической самоидентификации народов, их самооценки, национальной гордости, и, несомненно, в сильнейшей степени влияют на их дальнейшее развитие.

Священные объекты Земли объединяют народы и государства, благодаря им люди получают веру в смысл жизни, утешение в горестях, опору в завтрашнем дне, силу и здоровье. Используя их, совершают особо значимые культовые обряды и ритуалы.

Этнограф В. Л. Огудин, изучая почитаемые объекты, выделил шесть функций, которые эти объекты выполняют для населения, проживающего на прилегающей к ним территории [7]. В их числе следующие:

1) консолидирующая – объединяющая функция – культовый объект выступает как условный центр определенной территории, в пределах которой проживают члены родовых групп или религиозных общин;

2) медиаторная – посредническая функция – культовый объект играет посредническую роль между человеком и богом в религиозной структуре мироздания;

3) коммуникативная – собирательная функция – культовый объект является центром общественной жизни;

4) протекторная – защитная функция – объект или стоящие за ним силы защищают людей, проживающих на определенной территории или входящих в определенную социальную группу;

5) лечебная функция – объект способствует оздоровлению;

6) природоохранная функция – объект способствует сохранению и преумножению животного и растительного мира на окружающей территории.

Издrevле сакральные объекты выполняли объединяющую роль для членов рода, племени, народов, проживающих на одной и той же территории или родственных народов заселивших обширные пространства.

Простейшими объединяющими объектами являются родовые святилища, которыми, как показывают исследования, с древнейших времен являлись природные объекты расположенные недалеко от места поселения людей, а в более позднюю эпоху, как показывают данные археологии, занимали в поселениях центральное место. На территории родовых святилищ хранились реликвии рода. Наряду с небольшими родовыми святилищами, значительно большую, племенную консолидирующую функцию выполнял некий особо выделенный природный объект, одинаково почитавшийся всеми родами: священная роща, причудливая скала, пещера. Святилища более крупного

масштаба объединяют племенные союзы и целые народы, населяющие обширные территории.

К таким местам в Казахстане можно отнести гору Акмешіт (Улытау), Пик Хан Тенгри, гора Мұзтау (Белуха, Алтай), гору Казыгурт, пещеры Коныр-Аулие в горе Жамбақы и в Абайском районе, гору и пещеру Бектау ата, пещеру Жылаған-ата [8].

Сплачивающим объектом может стать и объект культурного наследия. У каждого народа существуют свои священные архитектурные символы, «гербы», флаги, знаки. Так, символом России является Московский кремль, Греции - афинский Парфенон, Турции – Айя-София, Франции – Эйфелева башня, Англии – Биг-Бен..., Казахстана – Площадь Республики г.Алматы (Монумент Независимости, «Тәуелсіздік таңы»), Монумент «Астана-Байтерек» г.Астана, Монумент «Қазақ елі» и Триумфальная арка «Мәңгілік ел» г.Астана.

Отмечено, что один и тот же объект, пользующийся поклонением, может соответствовать сразу нескольким из перечисленных функций (может быть, даже всем сразу). Например, святилища и храмы являются местом молитвы, обращения к богам (медиаторная функция).

В Казахстане есть много мест, которые почитают мусульмане и представители других религий. Это и мавзолеи Ходжи Ахмета Ясави, Арыстан-Баба, подземные мечети Мангышлака. Знамениты и памятники древних культур: заповедник Алтын-Эмель, петроглифы Тамгалы.

Наиболее крупные и прославленные из них выступают символами территориального объединения народов (консолидирующая функция), в праздничные дни храмы служат центром общественной жизни (коммуникативная функция), святыни, хранящиеся в храмах, выступают покровителями и защитниками народа и его жизненного пространства (протекторная функция), обладают некими целительными свойствами (лечебная функция). Наконец, свершение ритуальных действий, направленных на сохранение и благоденствие окружающей природы (природоохранная функция), что более характерно для святилищ древних традиционных (т.н. языческих) религий.

Под «общенациональными сакральными объектами и комплексами Казахстана» понимаются особо почитаемые памятники природного ландшафта и культурного наследия, светской и культовой архитектуры, мавзолеи, а также места, связанные с историческими и политическими событиями, имеющими непреходящую ценность в памяти народа Казахстана. К ним относятся также объекты, имеющие важность в историко-культурном наследии и в социально-политической жизни Казахстана, выступающие в качестве символа национального единства и возрождения.

«У каждого народа, у каждой цивилизации есть святыне места, которые носят общенациональный характер, которые известны каждому представителю этого народа» – Н. Назарбаев.

Начиная со второй половины 2017 года специалисты Института Археологии им. А.Х. Маргулана занимались разработкой проекта наследия, привлекая к работе археологов, историков и этнографов [9].

Сакральные объекты Казахстана имеют древнюю историю. Это культовые архитектурные сооружения, города, поселения, курганы, некрополи, святилища, наскальные рисунки и исторические ландшафты.

Особую популярность имеют культовые архитектурные памятники, как правило, лучше сохранившиеся до наших дней и более почитаемые.

Основной объём историко-культурного наследия составляют археологические памятники, которые разбросаны по всей территории Казахстана. Они охватывают громадный хронологический период: от глубокой древности, каменного века, до позднего средневековья. Они беззащитны перед временем и требуют серьёзных научных исследований, работ по консервации и реставрации, а также продуманного подхода к эксплуатации.

Ещё одним видом духовного наследия являются объекты природы, сакрализация которых уходит в глубокую древность. Некоторые из них объявлены святыми, став объектами паломнического туризма, но требуя изучения и проведения научной экспертизы.

Наряду с известными сакральными объектами, вошедшими в историческую и археологическую науку, появляются новые - религиозные памятники и святые места.

Объектами паломничества также становятся и памятники архитектуры, имеющие историческое, научное и художественное значение. Обладая правом неприкосновенности, они не подвергаются вмешательству; а многие из них - культовые сооружения. Но стоит отличать их от вновь возникших сакрализованных мест, определяя наличие историко-художественной ценности.

Систематизация сакральных объектов на основе определённых критериев позволит выработать механизм историко-культурной экспертизы природных и других сакральных мест. «Вопрос в том, чтобы увязать в национальном сознании воедино комплекс памятников вокруг Улытау и мавзолея Кожа Ахмета Яссауи, древние памятники Тараза и захоронения Бекет-Ата, древние комплексы восточного Казахстана и сакральные места Семиречья и многие другие места. Все они образуют каркас нашей национальной идентичности» [3].

Реестр сакральных объектов составлен на основе коллегиального отбора научными коллективами трёх организаций: Института Археологии им. А.Х. Маргулана, Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, Института истории государства. Предварительный список сакральных мест Казахстана включал 574 объекта, из которых в 2017 году описано 279. Учёные, основываясь на материалах архивно-библиографического характера, полевых исследованиях, сформировали реестр с характеристикой объектов от древнейших времён до современности [9].

Улкен-Жезды, Караунгур, Белкарай - особо значимые памятники археологии каменного века. Ботай, Кожай, Кумкешу - памятники с доместикацией лошадей, одного из маркеров степной цивилизации. Атасу,

Мыржык, Талдысай – уникальные памятники одного из крупнейших металлургических центров древнего мира на территории Центрального Казахстана в Жезказган-Улытауском регионе. Есть интересные погребально-поминальные и ритуальные объекты эпохи ранних кочевников: Талды-2, Шиликты, Иссык, Берел, Таксай и другие. Отрар, Сидак, Жуантобе, Испиджаб, Сауран – являются наиболее значимыми средневековыми городами – центрами торговли и ремесла с выдающимися образцами архитектуры и строительного мастерства.

Исторически территорию Казахстана можно условно разделить на несколько историко-культурных ареалов. Они отличаются более тесными внутренними связями, общностью развития, особенностями соответствия эколого-природных и социально-культурных факторов, что сказалось на содержательной стороне археологических и исторических памятников.

Сакральные места отражают долгую и насыщенную событиями жизнь и деятельность народа, борьбу за независимость. Работа над реестром сакральных объектов Казахстана – длительный и скрупулёзный труд, в котором задействованы различные учёные: археологи, историки, этнологи, филологи, востоковеды.

Последней целью в выполнении масштабной работы по систематизации и подготовке многотомного реестра сакральных памятников должна стать консолидация народа и формирование новой национальной идеи. Популяризация полученных знаний станет источником духовных ценностей. Реестр сакральных объектов - залог гармоничного развития народа Казахстана.

«Продолжая славные дела старшего поколения, мы проложим дорогу, по которой уверенно зашагают будущие поколения. Это будет путь развития, роста и процветания независимого Казахстана», - так ёмко сформулировал стоящую перед казахстанским обществом задачу Н.А. Назарбаев [3].

В РККП «Национальный музей Республики Казахстан» при Министерстве культуры и спорта Республики Казахстан создано новое учреждение - Научно-исследовательский центр «Сакральный Казахстан». Целью деятельности центра является научно-исследовательская работа по краеведению, просветительская работа в области краеведения, методическое обеспечение краеведческой деятельности в республике, организация научно-исследовательских мероприятий краеведческой тематики в активном сотрудничестве с государственными и общественными краеведческими организациями, местными государственными органами, образовательными учреждениями, архивами, музеями Казахстана. Планируется внедрение в образовательный процесс проведение краеведческих работ, улучшение экологии и благоустройства населенных пунктов, восстановление культурных объектов и исторических памятников.

Данный проект способствует:

- воспитанию у обучающихся на примере подвигов героев проекта качеств личности гражданина – патриота Родины, способного встать на защиту государственных интересов;

- формированию позитивного и привлекательного для современного обучающегося образа активного гражданина и патриота;
- сохранению и развитию у обучающихся чувства гордости за свою страну, за ее исторические и современные достижения, за подвиги своих выдающихся соотечественников – наших современников.

Для определения мест в качестве сакральных существуют религиозные, светские, научные, а также ненаучные – мистические походы. Просто народ считает, что то или иное место святое. Или дерево. Наука этого объяснить не может. К примеру, гора в Карагандинской области – Бектау Ата – считается также сакральным местом.

Сакральные места связаны с энергетикой мест и людей, которые здесь захоронены. Люди едут обрести энергию, для очищения, просят у Бога и Вселенной что-то, проводят различные ритуалы. Есть факты исцеления людей. Здесь невозможно руководствоваться только научными методами. Статус сакрального определенному месту или объекту не дает государство, органы юстиции или закон. Это определяет народ. Кроме национальных крупных объектов, которые давно были общепризнанно признаны, в Казахстане очень много локальных объектов, о которых многие и не знают, но это места пусть не массового, но паломничества. Люди ходят туда молиться и делают жертвоприношения.

Центром «Сакральный Казахстан» Национального музея РК определен список из 100 общенациональных сакральных объектов Казахстана (таблица).

Таблица 1. 100 общенациональных святынь, вошедших в Республиканскую карту сакральных объектов (обновленный список) [10].

№	Категория	Сакральное место
1	Особо почитаемые памятники природного наследия.	1. Гора Ақмешіт (Улытау). 2. Пик Хан Тенгри. 3. Гора Мұзтау (Белуха, Алтай). 4. Чарынский каньон. 5. Гора Казыгурт. 6. Пещеры Коныр-Аулие в горе Жамбақы и в Абайском районе. 7. Историко-культурный комплекс «Отпан тау». 8. Гора и пещера Бектау ата. 9. Пещера Жылаған-ата.
2	Археологические и архитектурные памятники	10. Городище Бозок. 11. Боралдайские сакские курганы. 12. Иссыкские сакские курганы. 13. Археологический комплекс Танбалы (Тамгалы). 14. Теректи аулие. 15. Археологический комплекс Бегазы. 16. Поселение Ботай.

		<p>17. Могильники Берель, Шиликтинские курганы.</p> <p>18. Тюркские культовые памятники Мерке-Жайсан.</p> <p>19. Памятники Косбатыр-Кумай, примерно VI-VIII вв.</p> <p>20. Крепость Акыртас. VIII-IX вв.</p>
3	Крупные средневековые городские центры и столицы Казахского ханства	<p>21. Городище Койлык.</p> <p>22. Городище Жанкент V-XV вв.</p> <p>23. Городище Сыганак VI-XIX вв.</p> <p>24. Городище Ширик-Рабат</p> <p>25. Городище Жент.</p> <p>26. Городище Тараз I-XIX вв.</p> <p>27. Городище Сарайшык. XIII – XVI вв.</p> <p>28. Городище Сауран, XIII – XV вв.</p> <p>29. Городище Отырар, I – XV вв.</p> <p>30. Городище Созак, X-XV вв.</p> <p>31. Городище Сайрам (Исфиджаб), XIII-XVII вв.</p> <p>32. Городище Аккол-Жайылма.</p> <p>33. Городище (Теке) Жайык.</p>
4	Религиозные и культовые объекты, являющиеся местами поклонения	<p>34. Мавзолей-комплекс Х.А. Яссави (мавзолей Рабии Султана Бегима, XV в., XVII в., Большой Кылуэт, XII в., Городище Култобе (Яссы), Мавзолей Гауһар ана, XII-XIV вв.).</p> <p>35. Мавзолей Арыстан баб, XII в.</p> <p>36. Мавзолей Ибраһим ата, (XI-XII в.), Мавзолей Карашаш ана (XI-XII в.). 37. Мавзолей Карабура.</p> <p>38. Мавзолей Баба Тукти Шашты Азиз.</p> <p>39. Мавзолей Байдибек би, Мавзолей Домалақ ана.</p> <p>40. Мазар Укаша ата, IX-X вв.</p> <p>41. Архитектурный комплекс Исмайл-ата, XI-XIX вв.</p> <p>42. Некрополи и подземные мечети Мангыстау (Бекета ата в местности Огыланды, XVIII вв., Шопан-Ата, X-XIX вв., Древний Бейнеу и Бекета ата, XI–XIX вв., Караман ата, XIII–XIX вв., Масат ата, X–XIX вв., Шакпак ата, IX–X вв., XIV–XIX вв., Султана-епа, X– XIX вв. н.э.)</p> <p>43. Некрополь Сисем ата, XIII–XIX вв.</p> <p>44. Мавзолей Абат-Байтак (XIV-XV вв.).</p> <p>45. Мавзолей Алаша хана.</p> <p>46. Мавзолей Жошы хана.</p> <p>47. Мавзолей Домбауыла.</p> <p>48. Екідін (Памятники раннего периода в Сарыторгае).</p> <p>49. Мазар Козы Корпеш и Баян сулу.</p>

		<p>50. Мавзолей Машхур-Жусип Копейулы. 51. Мавзолей Окшы ата. 52. Мавзолей Хорасан Ата, Мазар-комплекс Толегетай-Кылышты ата XI-XII вв. 53. Комплекс Тектурмаса XIV в. 54. Мавзолей (Аулие ата) Карахана XII в. 55. Мавзолей Айша биби. XI-XII вв., Мавзолей Бабаджы Хатун. X-XI вв. 56. Башня Бегим ана, X-XI вв. 57. Мемориальный комплекс Қорқыт ата. 58. Некрополь Ушкан Ата. 59. Некрополь Акмешит. 60. Мавзолей Бухар жырау. 61. Мавзолей Ыргызбай Ата. 62. Вознесенский Кафедральный собор. 63. Архитектурно-художественный комплекс «Жаркентская мечеть». 64. Мечеть Кунанбая хаджи. 65. Храм Христа Спасителя, XIX в.</p>
5	Сакральные места, связанные с историческими личностями	<p>66. Мемориальный комплекс Кобыланды батыра в Жиренкопе. 67. Мавзолей Есим хана. 68. Ставка хана – Кокшетау. Поляна Абылай хана. Окжетпес. Пещера Кенесары. 69. Мемориальный комплекс «Хан моласы» (XVIII в. Абулхайр хан.) 70. Комплекс “Резиденция Абылай хана”. 71. Мавзолей-некрополь «Кабанбай батыра». 72. Мавзолей «Райымбек батыр». 73. Мавзолей Тама Есет Кокыұлы. ХУІІІ в. 74. Мемориальный комплекс Карасай и Агынтай батыров. 75. Мазар Махамбета Утемисова. 76. Мавзолеи предводителей восстания 1916 г. (место погребения А. Иманова; Комплексы Абдыгаппар и Кейкы батыра). 77. Дом Ахмета Байтурсынова (г. Алматы). 78. Мемориальный комплекс Ч.Валиханова в Алтынемеле. 79. Мемориальный комплекс «Абай-Шакарим». 80. Мавзолей И.Алтынсарина. 81. Мавзолей Ж.Жабаева. 82. Литературно-мемориальный дом Ф.М. Достоевского (г. Семей).</p>

		<p>83. Мавзолей Мыржакыпа Дулатова.</p> <p>84. Мемориальный комплекс Т.Г.Шевченко (1847-1857 гг.)</p> <p>85. Историко-культурный центр Первого Президента (г.Темиртау).</p>
6	Сакральные места, связанные с историческими и политическими событиями	<p>В 1856 году оккупанты соседней страны напали на мирную казахскую землю, безнаказанно проливали кровь мирно живших казахов, забирали сыновей и дочерей в рабство, отгоняли скот.</p> <p>86. Памятник «Танбалы тас».</p> <p>87. Место Орбулакского сражения.</p> <p>88. Место Булантинской битвы.</p> <p>89. Место Анракайской битвы.</p> <p>90. Монумент «Бірлік» (гора Ордабасы).</p> <p>91. Исторический комплекс «Бокей Ордасы»</p> <p>92. Монумент «Отан қорғаушылар» г.Астана.</p> <p>93. Мемориальный комплекс жертв политических репрессий «АЛЖИР».</p> <p>94. Площадь Республики г.Алматы (Монумент Независимости, «Тәуелсіздік таңы»).</p> <p>95. Музей памяти жертв политических репрессий п.Долинка.</p> <p>96. Дом «Алаш арыстары» (г. Семей).</p> <p>97. Монумент «Ашаршылық құрбандарына ескерткіш» г.Астана.</p> <p>98. Монумент, посвященный жертвам Семипалатинского полигона — «Сильнее смерти» (г. Семей).</p> <p>99. Монумент «Астана-Байтерек» г.Астана.</p> <p>100. Монумент «Қазақ елі» и Триумфальная арка «Мәңгілік ел» г.Астана.</p>

Сакральные объекты, включенные в данный Список, должны составить «культурно-географический пояс святынь» нашего Отечества.

«Культурно-географический пояс святынь Казахстана – это и есть такая символическая защита от чуждых идеологических влияний и источник гордости, который незримо несет нас через века. Это один из элементов каркаса национальной идентичности, поэтому впервые за тысячелетнюю историю мы должны разработать и осуществить такой проект» [3].

С запуском проекта «Сакральный Казахстан» началась популяризация нашей культуры, наших ценностей международном уровне: каналом ВВС уже были освещены Азрет Султан, Карахан, Золотой человек.

В 2018 г. в Национальном музее презентована Виртуальная карта сакральных мест Казахстана. Все сакральные места республиканского значения

вошли в виртуальную карту. В локальные включены только региональные объекты. В выставочном зале «Рухани жаңғыру» представлены ценные экспонаты и уникальное хранилище «Сокровище саков» [11].

Это особая кладовая, так как все представленные здесь экспонаты подлинные. Ученые относят их к раннему железному веку, периоду с 6 по 2 век до нашей эры. Здесь представлены элементы одеяний Иссыкского золотого человека, золотые украшения, найденные в курганах Тенлик и Токсай. Экспонируется более 250 золотых артефактов племен - сарматов, саков хаомоварга. Долгие годы всё это находилось в хранилище Национального музея.

Воспитательная роль сакральной географии.

Как и любая другая самостоятельная наука, сакральная география выполняет многочисленные функции. Важнейшая из них - общеобразовательная. Сакральная география помогает понять особенности мировоззрения разных людей, общностей, наций в разных государствах и на основе этого формировать собственное мнение, создавать свою картину мира.

Изучение и активная пропаганда духовных святынь Казахстана является прекрасной возможностью реализации основных направлений воспитания.

1. Воспитание нового казахстанского патриотизма и гражданственности, правовое воспитание.

Цель: формирование патриота и гражданина с рациональным и эмоциональным отношением к родине, потребностью к усвоению и соблюдению законов государства и общества, противостоящего политической, правовой и антикоррупционной беззаконности, готового противостоять проявлениям жестокости и насилию в детской и молодежной среде.

Сакральные места играют важную роль в духовном и патриотическом воспитании современной молодежи. В казахской степи наши предки отстояли и сохранили честь и достоинство свое и всего народа. Благодаря духу и воле героев, живших и погибших ради сохранения целостности Родины, мы живем в свободной, независимой стране. На казахской земле немало мест, связанных с именами национальных гениев. Их помнят, их чтят, места погребений стали памятниками истории и культуры.

Организация экскурсий по священным объектам, а также изучение истории их возникновения имеет большое значение для гражданского и патриотического воспитания. К таким объектам можно отнести Монумент, посвященный защитникам отечества и памяти погибшим во второй мировой войне – «Отан-ана», Монументы «Астана-Байтерек», «Қазақ Елі», Триумфальная арка «Мәңгілік Ел» (г.Астана), Площадь Республики – Монумент Независимости, Памятник, посвященный участникам декабрьских событий 1986 года – «Тәуелсіздік таңы» (г.Алматы), Мемориальный комплекс «АЛЖИР» (Акмолинская область), Музей КарЛАГА(Карагандинская область), множество мавзолеев по всей республике, посвященных батырам-героям, защищавшим в разные времена нашу родину и историческим личностям, сыгравшим значительную роль в истории развития нашего государства:

Абулхайр хан, Абылай хан, Кенесары хан, Кабанбай батыр, Райымбек батыр, Карасай и Агынтай батыры, А. Иманов; Абдыгаппар и Кейкы батыр, Кобыланды батыр Есим хан, Тама Есет Кокыұлы, Махамбет Утемисов, Ахмет Байтурсынов, Мыржакып Дулатов и многие другие, а также места, связанные с важнейшими историческими событиями.

Знакомство с жизнью известных исторических личностей, с историей нашего государства будет содействовать воспитанию чувства любви к Родине, гордости и ответственности по отношению к государственному строю, политике, идеологии; правопорядку, развитию лидерских качеств у обучающихся.

Реализация этой задачи осуществляется посредством урочной и внеурочной деятельности, дополнительного образования. Необходимо уделить особое внимание изучению сакральных объектов на уроках истории, географии, краеведения, самопознания, литературы, казахского языка и др. предметов. Внеурочная деятельность может иметь форму тематических классных часов, дебатных, дискуссионных клубов, патриотических форумов, акций, исследовательских проектов. Особое значение имеет посещение сакральных мест, музеев, экскурсий, походы, краеведческие экспедиции, а также встречи с известными людьми: государственными деятелями, литературы, искусства, науки, ветеранами войны и ветеранами труда, общественными деятелями.

2. Духовно-нравственное воспитание.

Цель: формирование глубокого понимания ценностных основ программы «Рухани жаңғыру» о возрождении духовно-нравственных и этических принципов личности, ее моральных качеств и установок, согласующихся с общечеловеческими ценностями, нормами и традициями жизни казахстанского общества.

Уникальность Казахстана определяется его кочевническим прошлым. Суверенность территорий священна для кочевников. Понятие «земля предков» отпечатывается в сознании народа как святые места: священные горы, реки и озера, долины и холмы, могилы, где обитают духи предков, и т. п. Легенды и мифы, сказания и изречения о них передаются из поколения в поколение, внося неопределимый вклад в духовно-нравственное воспитание поколений. Культура казахского народа прошла длительный путь развития, накопив огромные духовные богатства: высокохудожественную устную и письменную литературу, фольклор, эпос, яркое музыкальное, поэтическое и философское наследие. Казахский народ, соблюдая обычаи древних, и по сей день может с гордостью сказать что чтит и уважает своих предков не забывая то, через что прошёл их народ.

Неоспорима важность познания духовности наших предков, их идеалов, традиций, обычаев, культуры, языка и пр., использования опыта традиционного воспитания казахов в качестве основы современного воспитания учащихся, призванного пробудить их национальное самосознание.

Сегодня Казахстан наглядно демонстрирует миру, что религия способна выполнять важнейшую роль в сохранении духовного согласия в обществе,

укреплении национального единства на основе универсальных нравственных ценностей, а различные религиозные конфессии могут мирно сосуществовать и развиваться, достигая полного взаимопонимания и взаимоуважения.

В числе фундаментальных направлений модернизации общественного сознания, определенных Первым Президентом Республики Казахстан Н.А. Назарбаевым, названа открытость сознания, позволяющая казахстанцам не только осваивать лучшие достижения мировой цивилизации, но и вносить свой вклад в формирование новых путей цивилизационного развития человечества. К числу таких достижений, безусловно, можно отнести уже имеющийся опыт формирования в Казахстане уникальной модели государственно-конфессиональных отношений на принципах равенства всех граждан перед законом и уважительного отношения к личным убеждениям каждого, независимо от языка и отношения к религии. Государством были созданы все необходимые политико-правовые и социально-экономические условия для развития духовной культуры и традиционных религиозных ценностей казахстанского народа. Это позволило казахстанскому обществу получить необходимый опыт успешной организации межрелигиозного и межконфессионального диалога и согласия, сохранить стабильность в религиозной сфере, формировать духовный иммунитет населения по отношению к любым формам проявления идеологии религиозного радикализма и экстремизма.

Усиление воспитательного потенциала сакральных объектов может проводиться через проведение научно-исследовательских, социальных, благотворительных проектов, конкурсов, чтений, выставок, встреч с известными людьми, фестивалей духовно-нравственной направленности, элективных курсов, систему дополнительного образования, организацию и проведение экскурсий по историческим, архитектурным и памятным местам, музеям.

3. Национальное воспитание.

Цель: ориентация личности на общечеловеческие и национальные ценности, уважение к родному и государственному языкам, культуре казахского народа, этносов и этнических групп Республики Казахстан.

Воспитание должно включать ориентацию на усвоение и сохранение национальных традиций, достижений национальной культуры, т.е. должно быть этническим воспитанием. С одной стороны, этническое воспитание позволяет уберечься от опасностей узкого национализма, с другой стороны, оно приобщает молодого человека к историческому опыту его народа, развивает здоровое чувство национальной гордости, патриотизма, долга перед Родиной.

Уберечься от опасности узкого национализма национальное воспитание может только в том случае, если оно будет опираться на правильно поставленное социальное воспитание, если любовь к своей стране, знание ее современного состояния и истории будет соединяться с воспитанием духа солидарности, с пониманием ценности всечеловеческого общения. Дух братства, дух солидарности, идеально одушевляющий национальное

воспитание, единственно способен оградить национальное воспитание от опасности, стоящей перед ним. Воспитание должно быть национальным, оно должно приобщать человека к исторической работе его страны, должно связывать его с родной страной и развивать сознание его долга перед своей Родиной.

В силу того, что для школьного возраста характерна стадия сказочно-мифологического отношения к этническому миру в качестве аккумулятора в этнокультурном росте ребенка занимает самобытно-мифологическая доминанта во взаимоотношении с этнокультурной средой. Модель Я-образа и этнического мира формируется через сказочно-таинственные отношения человека с миром, представленные в мифах, сказках, легендах, народных играх, раскрывающих перед ребенком сложный мир ценностных взаимосвязей человека с окружающей действительностью [12]. Чувства, связанные со сказочным преобразованием своего «Я», в процессе приобщения к мудрости народа, совместно переживаемые поступки с «культурными героями», с которыми школьник осознанно идентифицирует себя, дают возможность выбора быть собой и места в окружающем мире. Стало быть, формирование этнического самосознания школьного возраста строится средствами преимущественно на основе философских сказочно-мифологических представлений о мире.

В этом плане неопределимую роль играют легенды и мифы сакральных мест и объектов, такие как Пещера и озеро Жылаган-ата, Пещера Акмешит, Гора и пещера Бектау-ата и многие другие. Практически каждая духовная святыня связана мифом, сказанием, легендой или историческими событиями.

Школьному периоду приписывается начало этнической культуризации учебной деятельности. Приобщение к народному искусству развивает у обучающегося чувство родственной причастности к этническому миру в непреходящей ценности его прошлого, настоящего и будущего. Значение предметов, найденных в сакральных местах, хранящихся в музеях, информация об обрядовых действиях состоит в смысловом связывании настоящего с мифическим прошлым, в поддержании и увековечивании родового мировоззрения, нравственных принципов, общих верований, исходящих от почитаемых предков. Эмоциональное переживание событий прошлого о любви, ненависти, мудрости, глупости, власти выступают в качестве «символического» отношения личности к самой сути жизни и ее ценностям.

Духовные святыни открывают молодому поколению духовную культуру, национальный облик, нравы, быт предыдущих поколений, общепризнанные приемы, средства и методы, которые использовались в воспитании детей и молодежи нашими предками. Школы, внешкольные учреждения должны чаще привлекать детей к подготовке и участию в показе народных обрядов, проводить беседы о смысле и красоте старинных народных традиций, использовать всевозможные формы работы с детьми и подростками. Эффективное осуществление этих задач во многом зависит от подготовленности учителей к реализации воспитательного потенциала народной педагогики.

Подрастающее поколение не просто не знает историю и традиции своего народа, ему просто негде черпать эти знания. Поэтому перед всеми учреждениями, призванными воспитывать подрастающее поколение, стоит задача, пока не произошла окончательная смена поколений, проводить работу по возрождению и внедрению в жизнь идей воспитания обучающихся на основе народных традиций и обычаев.

Изучение произведений народного творчества различных жанров, народных традиций способствует воспитанию национальной гордости, оно эффективно тогда, когда включено в содержание урока, внеурочного времени, на факультативных занятиях и в творческих объединениях школьников. Система воспитания при этом складывается с учетом национально-региональных и микросоциальных условий, на основе совместной деятельности взрослых и детей, включения семьи, старшего поколения в активное общественное воспитание.

Изучение духовных святынь целесообразно включить в деятельность кабинетов этнопедагогике; проведение фестивалей и конкурсов по знанию символики Республики Казахстан, государственного языка, культуры и традиций казахского народа, истории Казахстана; краеведческая работа и др.

4. Семейное воспитание.

Цель: просвещение родителей, повышение их психолого-педагогической компетентности и ответственности за воспитание детей.

Задачи семейного воспитания объединены в три группы и в самом общем виде предусматривают:

✓ **Воспитательные задачи:**

- формирование основ характера ребенка, его исходных нравственных установок и позиций;

- закладывание основ трудолюбия, стремления к общественно полезной деятельности, порядку и дисциплине, соблюдению норм жизни общества.

✓ **Образовательно-воспитательные задачи:**

- осуществление нравственно-эстетической подготовки ребенка к формированию в будущем собственных семейных отношений;

- формирование чувства любви, доброжелательности, глубокого

- уважения к отцу и матери, сестрам и братьям;

- возвращение чистого чувства уважения и любви к представителям другого пола, мужского достоинства и девичьей чести;

- вооружение умениями и навыками организации быта, семейного досуга, ведения семейного хозяйства.

✓ **Личностно-развивающая задача** - создание условий для физического, нравственного, умственного, трудового, эстетического и т.д. становления детей в процессе повседневной деятельности и общения.

Об уровне достижения целей воспитания детей в семье свидетельствует не только их хорошая успеваемость, но и степень проявления трудолюбия, творческого подхода к делу, здоровых интересов. Не менее важны общественная активность, физическая закалка, развитый художественно-

эстетический вкус, дисциплинированность и сила воли. Важным показателем успешности семейного воспитания также является отсутствие у детей таких негативных качеств как жадность, зависть, стремление к наживе, меркантильность, вещизм.

В любой ситуации казахская семья оставалась воспитательным институтом, формировавшим из ребенка гражданина своего времени. В семейном воспитании у казахского народа ребенка приучали справедливости, гуманизму, внимательному отношению к тому, что говорят родители, а также умели внедрить в сознание ребенка понятие совести, все то доброе и хорошее, что имели.

Казахская семья чаще всего проживала не только в составе «муж-жена-дети», она включала в себя более старших предков — дедушек и бабушек, а также уже женатых сыновей, а порой и женившихся внуков и их потомков. Совместное проживание диктовали не только экономические интересы, здесь следует учитывать кровные узы и моральные устои. Такие семьи собирались за одним столом и совместно решали все семейные вопросы. А это, в свою очередь, позволяло эффективно организовать воспитательный процесс. Жизненный уклад казахской семьи воспитывал в детях коммуникабельность, спокойствие, учтивость и отзывчивость. И даже те, кто уже вышел проживать отдельно, делают это под руководством отца и не остаются без присмотра, причем при необходимости всегда могут обратиться за помощью и советом к родителям. Главные семейные вопросы решал глава семейства. И такие семьи были очень сплоченными, дружными, их нельзя было разрушить просто так, они воспитывали взаимную поддержку и единство.

У казахского народа самыми почитаемыми людьми были дедушки и бабушки. Им оказывали необыкновенное уважение, говоря при этом: «Дом, где есть старики, полон славы и богатства». Уважительное отношение начиналось уже в момент приветствия. У казахов нельзя пересекать путь старшему, женщины стараются не пересекать путь представителям мужского пола, независимо от возраста. Такому отношению детей учат с самого раннего возраста. И мы, в свою очередь, поддерживая наш национальный дух и традиции, возвращаясь к народным истокам, должны дома, в детском саду, средних и высших учебных заведениях возрождать традиции вежливого приветствия старших младшими, при посещении мест, где собирается большое количество народа, и т.д.

У казахского народа роль социальных факторов выполняли добрососедские отношения, правильный выбор друзей, гостеприимство и т.д. в организации семейного воспитания. Будучи родственниками и соседями, они строят те или иные взаимоотношения как дома, так и за его пределами, навещая друг друга и делая соответствующие подарки и гостинцы.

Основным методом воспитания всегда считались методы собственного примера и метод совместной практической деятельности.

Традиционные виды труда казахского народа, формировавшиеся с древнейших времен по природным и географическим особенностям: сельскохозяйственные, ремесленные и бытовые виды труда.

В казахской семье мальчиков учили присматривать за ягнятами и козлятами, готовить дрова, делать орудие труда из продукции скота (плетение узды, плети, шидер, выделывание кожи, изготовление оружия и т.д.), строить кошару, также приучали кузнечному и ювелирному искусству, а девочек воспитывали убирать дом, мыть посуду, готовить пищу, шить кружева, ткать узоры, ухаживать за детьми, обслуживать гостей. В процессе трудового воспитания родители учили детей трудиться не только для себя, но и ради благополучия народа, почетного отношения к труду, понимания радости и наслаждения трудовой деятельностью. Дети, помогая взрослым и принимая их поучительные дела, а также навыки мастерства, постоянно находились на лоне природы, любовались ее красотой, сизмальства слушали пение птиц, стрекот кузнечика, рассказы о былом, песни и кюи, сказки пастухов. Познавательные нормы народной педагогики, в первую очередь, основаны на освоение детьми природы и богатств родной земли, разновидностей труда, связанных с традиционным хозяйством.

Все это казахский народ осуществил не методом наказания, а самыми эффективными, простыми путями метода объяснения, различными способами агитации, поощрения, внушения, обучения, разучивания и т.д. В этих целях широко использовали сказки, пословицы и поговорки, загадки и скороговорки, ораторские речи и благословения, лирические и богатырские песни, легенды и притчи и др. жанры устного народного творчества.

Одним из средств воспитания становилась песня или песенный речитатив – терме. Казахские терме обладали очень глубоким воспитательным и назидательным смыслом, где говорилось о святости семейного очага, рассказывались правила и устои образования новой семьи и совместного проживания, сосуществования старших и младших, их права и обязанности в семье и обществе.

Совместное участие родителей и детей в различных мероприятиях, благотворительных акциях, посещение сакральных мест, музеев обладает мощным воспитательным потенциалом.

5. Трудовое, экономическое и экологическое воспитание.

Цель: формирование осознанного отношения к профессиональному самоопределению, развитие экономического мышления и экологической культуры личности.

В казахском народе с древнейших времен бытует большой опыт систематизированного трудового воспитания, дополненный и обработанный по требованию каждой эпохи. И сегодня в период вступления человеческой цивилизации в третье тысячелетие, когда уже освоили космос и вошли в мировую информационную систему, без определенного изменения продолжается преемственность трудовой технологии нашего народа. Теперь же

самой актуальной проблемой является воспитание молодого поколения труду на основе национальных традиций, сохраняя эту преемственность.

У казахов раннее привлечение детей к труду помогло формированию морально-этических качеств, совершенствованию художественно-эстетического вкуса, развитию их телосложения, а также повышению бережного отношения к культурному наследию народа.

В ряде регионов осуществляется внедрение социальных проектов в рамках воспитательной работы: «Туған елге тағзым», «Екі апта ауылда».

В рамках проекта «Екі апта ауылда» обучающиеся могут не только изучить традиции и обычаи, проживая в семьях, но и приобщиться к сельскому труду. Это будет содействовать воспитанию трудолюбия, стойкости и верности путем формирования сознательного взгляда, признающего труд основной жизненной потребностью. Значимость трудового воспитания заключается также в осознании ценности и бережливого отношения к продуктам труда, природе, уважения к жителям аула.

Заданный Н.А.Назарбаевым курс по духовному возрождению нации поднимает вопрос более глубокого знакомства учащихся с духовными ценностями своего народа, с его национальной культурой, традициями и обычаями, народными знаниями и опытом в вопросах ведения хозяйства, как важнейших элементов экономической культуры.

В процессе экономической подготовки школьников необходимо использовать собственный исторический опыт в сфере хозяйственных отношений, сохранить тот огромный потенциал, который мы унаследовали от предков. Экономическая культура современного человека должна строиться на основе тех духовно-нравственных ценностей, которые выработаны нашей собственной историей, являются для нашего общества традиционными и проверенными временем и практикой.

Идеи народной педагогики, связанные с экономическим воспитанием, содержатся в устном поэтическом творчестве народа - в пословицах и поговорках, в словах – назиданиях, считалках, загадках, в устных задачах и скороговорках. Безусловно, будет полезным, если мы будем использовать это ценнейшее наследие народной педагогики в экономическом воспитании молодежи.

В пословицах и поговорках в краткой, лаконичной форме и в тоже время с большим художественным вкусом выражена народная мудрость и философия, отражается его отношение и любовь к земле, к труду, особенности национальной психологии. Наиболее удачными являются переводы казахских пословиц и поговорок на русский язык В.Б.Захарова, А.Т.Смайловой [13]:

Человека кормит труд.

Покажешь себя в работе – будешь в почете.

Чтоб зимою скот кормить, летом нужно сено накопить.

В кусочке хлеба ржаного – капля пота трудового.

Дружба в делах помощница.

Если дерево срубил одно, десять посади вместо него.

Экономическое воспитание непрерывно связано с нравственным воспитанием. У казахского народа есть замечательные традиции бескорыстной помощи, сочувствия и милосердия, такие как «Ерулик», «Асар», «Жылу-жардем». «Ерулик» - оказание помощи и проявление заботы во время перекочевков. Те, кто приехали на место раньше других, помогают развьючить поклажу, собрать юрту, угощают. «Асар» - «всем миром» строится жилище или постройки для скота, во время стрижки овец и других коллективных видах труда. «Жылу-жардем»

- помощь пострадавшим от войн, болезней, жута (падеж скота) и других бедствий, собирается одежда, скот, питание, строится жилище.

Древний обряд «Тасаттык»

- в засушливое время года старейшины просили у Создателя дождя, принося в жертву верблюда.

Экономическое воспитание было неотделимо от трудового воспитания.

С давних времен народ, занимающийся кочевым скотоводством, веками вырабатывал систему экономического подхода к хозяйству: на зимовье эффективно использовать земли, пастбища, беречь землю от истощения. В быту продукты скотоводства использовались не только как пища, но и как предметы повседневного обихода (войлочные изделия, одеяла, корджун) и одежды (чапан, шуба, тумак).

Экономика в понятии казахов – производство и экономное использование ресурсов, продуктов, торговля и обмен товарами. При забое скота вяленое мясо запасают к весне, т.е. до того времени, когда скот снова откормится и можно будет его забивать; летом и осенью, когда у скота много молока, сливочное масло запасают и хранят в специальном мешке, сделанном из желудка крупного скота; особое блюдо представляет собой курт, полученный путем обезжиривания простокваши (после того, как с молока сняли сливки). При забое скота маленькие дети получают «игрушки» - асычки, атрибут их любимой игры; щепки и навоз используются в качестве топлива, крупный скот часто используется в качестве транспорта; из мелких лоскутков составляют «курак» - лоскутное одеяло. Народ умел вести безотходное хозяйство. Так, остатки сырья вновь становятся ценным и полезным предметом в быту.

Наш народ олицетворяет щедрость и добродушие, однако нетерпимо относится к расточительству. «И за воду будет спрос», - гласит народная мудрость или «Будешь есть, распределяя пищу экономно, - будет у тебя конь, будешь есть привольно – останется у тебя баран». Эта поговорка учит бережно относиться к любой мелочи, использовать продукты и ресурсы уместно, думать о завтрашнем дне.

Внедрение элементов материальной и духовной культуры народа в учебный процесс, обеспечение их органического единства с программным материалом позволяет учащимся шире знакомиться с ценностями своего народа.

- традиции и обряды, связанные с процессом ведения хозяйства (уход за скотом, возделывание земли, добыча и переработка сырья, производство товаров);

- в прикладном искусстве (изготовление юрты, домашней утвари, одежды, ювелирных изделий, конного снаряжения и т.д.);

- национальные игры (рациональное использование времени, изготовление игрушек из подручных средств);

- устное народное творчество (сказки, загадки, пословицы, поговорки, устные народные задачи нравственно-экономического содержания).

Все это учащийся может почерпнуть, изучая историю сакральных мест, их легенды и притчи.

Главным в процессе становления, образования этноса является признание природы за начало всех начал, за верховное духовное начало, за своего рода божество со всеми вытекающими отсюда последствиями - чувствами древних людей, детей природы, - открытых, искренних и откровенных, с их беспредельной, самозабвенной любовью к природе, доходящей до обожествления ее, бережливым и заботливым отношением к ней.

Великий поэт и просветитель казахского народа Абай Кунанбаев, очень близкий по духу к Д.Ушинскому, в своих поэтических произведениях воспевал красоту природы и умело соотносил ее с человеческой жизнью, с общественной средой. В его стихах нет пейзажей без человека. Именно человек как часть природы является носителем общечеловеческих ценностей.

Передовой опыт экологического воспитания школьников заложен в образовательно - воспитательных программах «О, Родина моя» («Елем-ай»), «Наследие отцов» («Ата мура»), «Казахские обычаи» («Казах дас-тури»), «Земля предков» («Атамекен»), «Звезда» («Жулдыз»), «Чистыш родник» («Каусар булак»). Появились учебники «Асем саз» («Прекрасные мелодии»), «Аден алиппеси» («Азбука этики»), «Дуние тану» («Познание мира»).

Рельефные мотивы национальной идеи сосредоточены в традициях и обычаях – важных факторах формирования здорового образа жизни человека. Каждый отрезок степной земли, горной сопки, названный именем одного из прадедов заключал в себе мощный поток положительной энергии. Старейшины рода, почетные аксакалы, призывали молодежь с самого рождения быть достойными имени своих предков. Благодаря такому воспитанию биев и аксакалов, психологической установке в семье, каждый ребенок стремился сохранять в чистоте эту местность, весной коллективно очищали родник, сажали деревья. В ходе такой организации деятельности вырабатывался опыт общественного поведения, формировалось сознание, ориентирующее на здоровый образ жизни. Здоровая, чистая земля, вода даровали здоровые плоды всему окружающему миру. Природный и человеческий мир в сознании каждого казаха были неразрывно связаны, представлялись детьми одной Вселенной. Ребенок с детства ощущал закономерность развития человека сообразно законам природы. Благодаря успешно функционировавшей школе народных целителей и врачей он знал целебные свойства трав, принимал участие в

их сборе, обогащая, тем самым свои познания, опыт. Природа, наряду со словом, являлась одним из важных факторов воспитания подрастающего поколения. Особое значение имеет привитие обучающемуся навыков бережного отношения к духовным святыням, памятникам духовного наследия. Это осуществляется при организации отдыха обучающихся в сакральных местах, при участии их в раскопках, археологических экспедициях, рейдах следопытов, турпоходах. Обучающийся должен знать правила поведения в таких местах, принимать активное участие в экологических мероприятиях: уборка мусора, озеленение.

б. *Поликультурное и художественно-эстетическое воспитание.*

Цель: формирование общекультурных навыков поведения, развитие готовности личности к восприятию, освоению, оценке эстетических объектов в искусстве и действительности, создание в организациях образования поликультурной среды.

Если образовательный процесс реализуется через приобщение человека к накопленным человечеством, в том числе и его собственным народом, культурным ценностям, то процесс обучения просто невозможен без обращения к этим ценностям - национальным и общечеловеческим. Ведь каждый отдельный человек входит в человеческое содружество через свою национальную индивидуальность - как русский, немец, француз, англичанин. Можно, конечно, желать единения всех народов земли в общее, всечеловеческое братство, но нельзя при этом желать, чтобы с лица земля исчезли, как писал Н.А. Бердяев [14], выражения национальных ликов, национальных духовных типов и культур. И не потому, что в этом есть некоторое зло, а просто потому, что это невозможно, ибо культура, в которой живет человек, всегда индивидуально-национальна, исторически-конкретна, поскольку все творческое в культуре носит на себе печать национального гения.

В многонациональном сообществе процессы воспитания происходят при межэтническом и межкультурном взаимодействии больших и малых этносов. Эти процессы не исключают наряду с развитием общенациональной культуры обогащение посредством воспитания и образования как доминирующей, так и малых культур. Подобные тенденции предполагают сопряжение через воспитание духовных ценностей всех участников межэтнического и межкультурного диалога, создание общего интеркультурного пространства, в пределах которого каждый обретает социальный и этнический статус, определяет принадлежность к тем или иным языкам и субкультурам.

Вот почему «всякое хорошо поставленное образование по необходимости будет национальным, действительно созидающим, а не разрушающим нацию, будет только хорошо поставленное нравственное, научное и художественное образование, хотя бы оно и не заботилось специально о развитии национального чувства», - писал Гессен [12].

Этническое воспитание, готовящее к жизни в своей культуре возможно только в меру освоения общечеловеческих ценностей, ибо только в процессе

усвоения последних народ становится индивидуальностью, приобретает свое место в мировой культуре и истории и потому имеющим свое лицо. Именно отношение к мировой культуре, к культуре других народов, а не замкнутость «на самого себя», делает его нацией. Национальное воспитание есть такая направленность образования, которая вырабатывает определенный «стиль» усвоения достижений общечеловеческой культуры - стиль, основанием которого является любовь к своей стране, соединенная с пониманием ценности всечеловеческой жизни. В этом своем значении оно есть важнейшая составляющая образования - понимаемого и как обучение, и как воспитание.

Казахская народность, прошедшая долгий период формирования, в процессе которого принимало участие множество племен и народов, занимает важное место в истории Евразии и является одним из древнейших этносов. оно является преемницей культурного наследия все народов, принявших участие в ее становлении, поэтому казахский народ – один из богатейших народов в культурном плане. система ценностей, сложившаяся в культуре, стала важнейшим условием.

Именно это обстоятельство заставляет задуматься о поликультурном образовании и воспитании в современных социальных условиях Казахстана.

Истинная страна - многонациональное и процветающее государство. Представители более 125 наций и народностей живут в гармонии. Дружба и сотрудничество народов - наше главное достижение. Следует считать показателем воспитательной ответственности то, что патриотизм отражается на представителях диаспоры.

Священные места играют жизненно важную роль в воспитании мультикультурализма в образовательных учреждениях. К ним относятся:

- Литературно-мемориальный дом Достоевского Ф.М.
- Мемориальный комплекс Т.Г. Шевченко.
- Церковь Христа Спасителя.
- Мемориальный комплекс жертв политических репрессий «АЛЖИР».
- Вознесенский кафедральный собор.
- Церковь Георгия Победоносца.

Сегодня социальная политика по отношению к разным народам направлена на сохранение традиционного образа жизни, языка, обычаев, культуры в целом. «Культура - не функция от «базиса», а универсальный способ адаптации человека к окружающему миру. Культура, ориентированная на самоизоляцию с целью закрепления в неизменном виде воспроизводства сложившейся традиционной системы ценностей и средств из передачи, обрекает народ на резервационный тип развития.

Казахский народ с древнейших времен в своей ежедневной трудовой деятельности, развивал прикладное искусство. Казахи готовили самые нужные вещи племени, семьи, отдельной личности соответственно художественного вкуса и требования. Шерсть, кожа, кости и рога, т.е. продукции скотоводства служили материалами для изготовления произведений прикладного искусства. С младенчества увидевшие все это дети постепенно осваивали тайны и секреты

искусства и накапливали значительный опыт до взросления. Ремесленной профессии их учили родители, опытные старцы и мастера аула, которые в своих воспитательных целях использовали методы объяснения, внушения, консультации, упражнения, одобрения, поощрения и т.д.

В целях раннего приучения мальчиков ремеслу особое внимание уделяли искусству обработки дерева. Мастеров, занимающихся обработкой дерева, народ выделял особо, называя их по мере изготовления изделий – «үйші» («мастер изготовления юрт»), «ерші» (мастер изготовления седла), «арбашы» (мастер изготовления телеги), «ұста» (кузнец). Эти мастера кроме основной профессии могли готовить и другие изделия. Например, кузнецы наряду с изготовлением домашней утвари, принимали участие и в обработке изделий из металла и кости.

Элементы традиционного ручного труда могут быть освоены обучающимися на уроках художественного труда. Ребята при этом знакомятся с секретами обработки дерева, как правильно работать с инструментами для изготовления, к примеру, деревянных частей юрты (кереге – деревянная решетка, образующая круглые стены юрты и уық – унины, вогнутые жерди, на которых держится верхний купол юрты). Какие для этого используются разновидности дерева (верба, голубая ива, белая ива, светло-желтая ива, береза и т.д.), когда их можно обрезать (период года), сушка, отбор, обстругивание, разукрашивание и т.д. При этом можно дать детям волю фантазии, чтобы они сами делали узорчатые украшения, стимулировать развитие вкуса, чувства эстетики. Дети знакомятся также с предметами домашнего обихода, убранства казахской юрты, посуды, в особенности времен кочевой, полукочевой и оседлой жизни, изготовленной из дерева, керамики, металла. В кружках прикладного творчества происходит знакомство с национальными костюмами, орнаментами, предметами быта. Дети принимают участие в организации выставок народного прикладного творчества, где представляются национальные костюмы, предметы домашнего обихода, казахских национальных блюд. Идеи для творчества обучающиеся могут почерпнуть, изучая музейные реликвии из сакральных мест.

7. Интеллектуальное воспитание, воспитание информационной культуры.

Цель: формирование мотивационного пространства, обеспечивающего развитие интеллектуальных возможностей, лидерских качеств и одаренности каждой личности, а также информационной культуры.

Бурный научно-технический прогресс, стремительное распространение компьютерной техники обуславливают трансформацию, развитие и совершенствование методов исследования сакрально-территориальных систем, сакральных объектов, явлений и процессов, в ближайшей перспективе позволит значительно улучшить качество таких исследований. К методам исследования сакральной географии входят как древние традиционные методы, и новые из применением современных технологий сбора и обработки информации;

общенаучные, межпредметные методы и методы, используемые в географических науках, в том числе и сакральной географии. Следовательно, только при условии глубокого всестороннего овладения новыми техническими, математическими и программными средствами, создания полноценных социогеоинформационных систем с сакрально-информационным блоком можно обеспечить адекватное современным потребностям развитие сакрально-географических знаний.

Поиск информации о сакральных объектах, использование цифровых моделей OnlineLab, Online Driver Model способствует развитию навыков использования цифровых технологий, интерактивному взаимодействию, повышению социальной активности, использованию интернет-библиотек.

8. *Физическое воспитание, здоровый образ жизни.*

Цель: создание пространства для успешного формирования навыков здорового образа жизни, сохранения физического и психологического здоровья, умения определять факторы, наносящие вред здоровью.

Мировой исторический опыт свидетельствует, что важнейшим фактором, влияющим на полноценное развитие человека, является здоровье. В Послании народу «Казахстан – 2030. Процветание, безопасность и улучшение благосостояния всех казахстанцев» Н.А. Назарбаев отмечает исключительную важность охраны здоровья населения на основе улучшения благосостояния народа, неуклонного развития здорового образа жизни в обществе [15]. Национальная политика в этих рамках открывает возможность для трансляции этой важной задачи. Сохранение и укрепление здоровья личности является главной прерогативой образовательного процесса на современном этапе развития казахстанского общества.

Исключительную значимость в решении обозначенных проблем представляет история казахской педагогической мысли. Культурологический, историко-системный, ретроспективный анализ в этом направлении показывает, что начиная с глубинных истоков, представленных Авестой, культурой саков и гуннов, орхоно-енисейскими письменными памятниками, деятельностью известных исторических личностей как аль-Фараби, Ибн Сино, Юсуф Баласагуни, Махмуд Кашгари, Кейкаус, Кожя Ахмед Яссауи и другими корифеями Востока, казахская педагогическая мысль в лице степных философов, педагогической школы акынов и жырау, осуществляет преемственность исторического опыта поколений. Изучение истории казахской педагогической мысли позволяет констатировать, что именно здесь сконцентрирован колоссальный запас идей о формировании здорового образа жизни, систематизируются и транслируются концептуальные взгляды известных ученых, мыслителей, обобщаются практические знания и народный опыт воспитания, разрабатываются эффективные пути по укреплению здоровья подрастающего поколения. Обращение к истокам проблемы формирования здорового образа жизни свидетельствует об историческом, этнокультурном и национальном богатстве казахского народа. Особого внимания в рамках разрабатываемой проблемы заслуживают ценные исторические документы

периода казахского ханства, наследие таких выдающихся личностей, как Асан Кайгы, Мухаммед Хайдар Дулати, Кыдыргали Жалаири и др.

В концентрированном народном опыте значительное место занимали идеи, направленные на формирование здорового образа жизни подрастающего поколения. В данном вопросе можно выделить следующие социальные институты воспитания:

- Институт биев и аксакалов
- Институт акынов и жырау;
- Ана мектебі – Школа Матери.
- Школа народных целителей

Основная роль этих институтов состояла в том, чтобы осуществлять преемственность поколений, доносить и передавать молодежи ценные идеи и опыт народа, прививать уважение к сложившимся вековым традициям, культурным истокам, систематизировать на этой основе свою прогрессивную точку зрения.

Компоненты формирования здорового образа жизни

Факторы: Слово (благословение); природа; традиции; обычаи; игра; труд.

Принципы: Жеті Ата; народности (следование народно-педагогическому опыту); преемственности знаний; Уш саулык: здоровье, хорошая супруга и мать, достаток.

Закономерности - учет возрастных, индивидуальных и половых особенностей; - взаимосвязь человека и окружающего мира; - развитие личности по законам природного естества; единство духовного и физического в человеке.

Направления: духовное физическое биогенетическое.

Методы: объяснение; беседа; рассказ; поощрения; наказания; упражнения; назидания; благопожелания.

Одна из особенностей воспитательных институтов в том, что каждый из них опирался на ведущий принцип Жеті Ата. Глава нашего государства Н.Назарбаев отмечает «...действуя по принципу «Жеті ата» потомки знали не только перечень своих дедов, но и узнавали о их выдающихся делах, подвигах, характере и даже физическом облике своих «баба» и их современников. В результате формировался единый разум нации как одной семьи, в которую как живые входят не только ныне живущие, но и все, кто сохранился в памяти через много поколений». Таким образом, принцип «семи колен» главой государства закономерно определяется как «могучее определяющее ядро, сердце этнической целостности на основе семейно-родовой любви.

Следующий важный принцип, на который независимо от закономерностей и определенных систем в практике своей деятельности опирались воспитательные институты в степи – это опора на народно-педагогический опыт. Значимым был принцип «ш саулы» - «Три богатства». Здоровье - выступало первым богатством; затем хорошая супруга, от которой зависело семейное благополучие; и третье - это достаток в семье.

Народ как творец педагогической культуры обладал мощным воспитательным потенциалом. Идеи формирования здорового образа жизни накапливались веками и отражались, главным образом, в двух направлениях: через устное народное творчество и традиционную культуру. Это ведущие воспитательные факторы развития здорового образа жизни подрастающего поколения. Здоровье как бесценное богатство находит отражение буквально во всех фольклорных источниках. Ядром устного слова, сконцентрировавшем идеи здорового образа жизни, были пословицы и поговорки, мудрые изречения: «Тот здоровья не знает, кто болен не бывает», «Здоровье – бесценное богатство». Идея здорового образа жизни находит отражение в устном слове, повествующем бережное отношение человека к воде. В степи считалось жестокостью загрязнять водоемы, колодцы. Отсюда живительная сила мудрых наставлений: «Не плюй в колодец, из которого воду пил».

Следует отметить, что в казахской степи существовала целая Школа материнства - Ана мектебі. Исследование в этом плане позволило выделить следующие направления их воспитательной деятельности: уроки невесткам или молодым женщинам по соблюдению личной гигиены, по уходу за новорожденным ребенком, использованию эффективных методов в воспитании детей, приучению девочек к чистоте ведения домашнего хозяйства и др. Целая система оздоровительных мероприятий существовала в отношении новорожденных младенцев. Молодой матери еще до рождения ребенка рекомендовалось прогуливаться верхом на лошади. По всей видимости, такой вид отдыха, а именно четкий и спокойный ритм движения животного благоприятно воздействовали на организм будущей матери [16]. Мудрые женщины рода давали ценные уроки по сохранению здоровья, в которых наставляли невесткам, больше проводить время на свежем воздухе, принимать целебные водные процедуры, заряжать себя положительной энергией. Благополучное рождение и развитие ребенка зависело от многих здоровьесберегающих факторов. Купание ребенка полынью благотворно влияло не только на физическое здоровье, но и на нравственный облик ребенка. Запах травы на всю жизнь сохранялся в генетической памяти молодого организма. Вместе с ним впитывалось особое чувство любви к родному краю, земле предков, что впоследствии отражалось на патриотических чувствах подрастающего поколения. Систематические воздушные ванны, эффективные методы купания, растирание натуральными мазями, настоями из животных жиров, растительных компонентов способствовали укреплению и закаливанию детского организма.

Исключительно важное значение имели для развития ребенка Благопожелания – Баталы сздер здоровьесберегающей тематики. Здесь также присутствует ряд обрядов и традиций. Укладывание ребенка в колыбель (бесік) способствует хорошей физической закалке, содержанию его в полной чистоте и покое. Народная педагогика в этом плане заявляет о себе в многообразных колыбельных песнях: Бесікті аластау, бесікке блеу. Замечателен народный опыт по уходу за телом ребенка. Об этом также свидетельствуют

многочисленные упражнения: «с-с» вытягивание рук, ног, пальцев; массаж тела. Немаловажным при этом для душевного здоровья ребенка являются напевы, что его благословят святые матери - Бибі Фатиха, Бибі Зухра, Умай Ана, амбар Ана. Во всем этом видится педагогический потенциал народа, его мудрость.

Благополучному развитию детского здоровья и формированию здорового образа жизни способствовали детские праздники. Не вызывает сомнения то, что ребенок, окруженный вниманием и заботой взрослых, обогащался духовно. Исключительное внимание было к каждому жизненному этапу ребенка. Отсюда целая линия детских традиционных праздников: Шілдехана, Бесік той, Тусау кесу, ырынан шыару, Сндет той, Ата мінгізу, Тіл ашар и др. Они заключали в своей многозначной символике возрастную периодизацию. Традиционные детские праздники в казахском народе – это фундамент, на котором строили «здание» всей жизни человека.

Особое место занимает уникальная по-своему содержанию деятельность воспитательного института в лице степных мыслителей, акынов, народных целителей. В контексте поставленной проблемы вызывает особый научно-исследовательский интерес общественная деятельность и передовые взгляды известного мыслителя казахского народа Отейбойдак Тлеукабылулы (1388-1478), автора энциклопедического труда «Шипагерлік баян». Предположительно состоящая из 7-8 томов рукопись «Шипагерлік баян» передавалась из поколения в поколение [17]. Каждое поколение вносило своеобразную лепту в содержание книги, оставляло свой почерк на его рукописных страницах. Эти факты говорят о колоссальном запасе знаний, мощном дидактизме и воспитательном потенциале исторического источника. Словно из живого источника, не одно поколение накапливало знания, опыт по предупреждению и исцелению болезней, нравственному воспитанию, знания этнографического содержания. Не одно поколение принимало участие в создании книги. «Шипагерлік баян» приобретает статус национального труда.

Значимыми для любого государства являются все святыни – любого вида и возраста, в том числе доисторические – петроглифы, мегалиты. Это и духовное и материальное историко-культурное богатство страны. Священные места могут быть никак не связаны с проживающими ныне народами, однако именно они имеют внациональное и даже мировое значение.

Священные места, как сверхценные феномены для человечества в целом и для отдельного человека, являются не просто вехами его культурного развития. Носители памяти о прошлом, они представляют собой своеобразные ориентиры в духовной жизни человека. Глубокое значение святынь состоит в том, что они привязывают народы к определенной территории, отдельных людей к своей Малой Родине. Они важны для осознания идентичности личности, этнической группы, народа.

2 МЕТОДИЧЕСКИЕ РЕКОМЕНДАЦИИ ПО РЕАЛИЗАЦИИ ВОСПИТАТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ В РАМКАХ ПРОЕКТА

«Сакральная география Казахстана» один из шести спецпроектов, реализуемых в рамках Программы «Рухани жаңғыру», пропагандирующий национальные культурные ценности, воспевающий историю народа, обнажающий духовные скрепы. Программа «Рухани жаңғыру» является мощным стимулом для подробного изучения краеведения и через него открытия новых фактов в истории и географии Казахстана. В этой связи *воспитательная работа по проекту «Духовные святыни Казахстана - Сакральная география Казахстана» сегодня должна стать составным элементом системы духовно-нравственного образования и воспитания в урочной и внеурочной деятельности в свете современных требований и с учетом особенностей обновления содержания образования.*

Возрождение духовности, обращение к национально-нравственным и культурно-эстетическим традициям является одной из важнейших задач современного общества. Принципы гуманизации образования и научной системности на всех этапах обучения и воспитания особенно важны в системе духовно-нравственного развития личности. Эту насущную социально-педагогическую потребность современной системы образования реализовать эффективно можно при условии внутренней перестройки, личностной переориентации на духовные ценности, путем духовного возрождения.

Нравственное и эстетическое богатство народной культуры способствует формированию патриотических чувств, основанных на понимании духовных ценностей и сохраненных многими людьми на протяжении длительного исторического пути. Воссоздание такой среды, где каждый учащийся имеет возможность проявить себя как личность – есть возрождение глубинного традиционного наследия.

Культурологический аспект в обучении способствует обогащению предметно-содержательного плана речи, вносит значительный вклад в воспитание, образование и развитие личности нового типа, ориентированной на ценностное отношение к родной стране, ее истории и традициям.

Рекомендации педагогам по моделированию воспитательной работы по проекту «духовные святыни казахстана - сакральная география казахстана»

В организациях образования необходимо организовать работу таким образом, чтобы у каждого обучающегося на всех возрастных ступенях была возможность исследовать познавательный историко-культурный мир Казахстана под эгидой «Рухани жаңғыру». *Отсюда решение актуальных задач духовного и нравственного возрождения посредством внедрения проекта «Духовные святыни Казахстана - Сакральная география Казахстана» в организациях образования должно осуществляться через:*

- создание механизмов единого регионального социально-воспитательного пространства, ориентированного на традиционные культурные ценности;

- осуществление процесса воспитания развитой личности, способной сберечь и преумножить лучшие национальные традиции на основе интеграции деятельности различных социальных субъектов, а также интегрированности современных механизмов воспитания и его приоритетов в обществе;

- создание социально открытого пространства в конкретной организации образования, когда педагоги, сотрудники школы, родители разделяют ключевые смыслы духовных и нравственных ценностей, положенных в основание данного проекта, стремясь к их реализации в практической жизнедеятельности: в содержании и построении уроков; в способах организации совместной деятельности взрослых и детей в учебной и внеучебной деятельности; в опыте организации индивидуальной, групповой, коллективной деятельности обучающихся; в специальных событиях, спроектированных с учётом определенной ценности и смысла; приобретение литературы о сакральных местах; разработка системы мероприятий, обеспечивающих работу по краеведению; создание тематических рекреаций различной направленности для использования в воспитательном процессе (школьных праздников, культурных событий, социальных проектов и др.).

В этой связи *учителям при моделировании воспитательной работы в данном направлении следует усвоить богатый арсенал методов, который использует сакральная география*, в том числе направления, способы и средства познания сакрально-территориальных систем и их элементов, сакрально-географических явлений и процессов, сакрально-географических объектов.

Важнейший метод исследования в сакральной географии – *геометод* (геопространственной парадигмы), а также ряд методов, которые используются в других науках (в частности, *картографические, моделирование, статистические, социологические*).

К методам исследования сакральной географии относят также и древние традиционные методы, и новые с применением современных технологий сбора и обработки информации; общенаучные, межпредметные методы и методы, используемые в географических науках, в том числе и сакральной географии.

Несмотря на достаточно полное теоретическое освещение в научной литературе понятий в аспекте проекта, *существует потребность в применении метода этимологии*.

В первую очередь учитель сам должен понимать, что изучает наука «сакральная география», которая сегодня актуализируется как система знаний о соотношении тех или иных объектов на земной поверхности с категориями священного [18].

Под сакральным объектом в проекте подразумеваются особо почитаемые памятники природного ландшафта и культурного наследия, светской и культовой архитектуры, мавзолеи, а также места, связанные с историческими и политическими событиями, имеющими непреходящую ценность в памяти народа Казахстана [19].

Примером использования метода этимологии может быть необходимость совершенствования понятийно-терминологического аппарата при осуществлении сакрально-географических исследований. Например, термин «сакральный» происходит от латинского слова *sacrum* — священная вещь или действие, и касается религиозного культа и ритуала. «Сакра» переводится с санскритского как «святая земля». Сакральным местом, то есть святой, священной землёй, может называться храм, постройка, город, страна, географический объект. В тех местах, которые воспринимаются как сакральные, возникают культовые объекты, или места поклонения. Их ещё называют почитаемыми ландшафтными объектами [20].

Индоевропейские корни сакральности связаны с такими значениями, как «праздновать, святить, освящать». В древнерусском смысле сакральность ассоциируется с понятиями «святой», «праздничный», «святыня». В современном значении «сакральный» предусматривает связь соответствующего объекта с религиозно-почтительной, божественной и дорогой святыней. Соответственно, сакрализация объекта предусматривает предоставление предметам, явлениям и людям священного, религиозного содержания.

Значение этимологического метода заключается в том, что с его помощью можно, во-первых, более полно раскрыть сущность сакральной географии и других проявлений сакрально-научного знания; во-вторых, данный метод позволяет определить основное значение слова и на этой основе совершенствовать научный понятийно-терминологический аппарат с целью повышения эффективности общественно-географических исследований.

Необходимо ориентироваться на то, что понятийно-терминологический аппарат сакральной географии формируется совокупностью терминов, отражающих систему понятий этой области знаний. *Становление и развитие понятийно-терминологического аппарата сакральной географии отличается такими специфическими особенностями:*

1. Философский смысл религии, ее мировоззренческое значение способствуют использованию в понятийно-терминологическом аппарате сакральной географии *значительного количества философских и общенаучных терминов, понятий.*

2. «Географичность» сакральной географии, то есть вхождение этой области знаний в систему географических наук, детерминирует использование в ее рамках понятийно-терминологической системы «География».

3. Феноменальность религии, ее давность и планетарность обусловили больше разнообразия и богатство по количеству, содержанию и географическим признакам понятийно-терминологической системы «Религия».

4. Относительная «молодость» сакральной географии – причина того, что на современном этапе очень важна для этой области знаний понятийно-терминологическая система «Сакральная география».

5. Научный язык сакральной географии отличается наличием в ее составе значительного количества абстракций, что характерно для всех социальных наук, в состав которых входит и эта самостоятельная отрасль знаний.

Ведущее место в понятийно-терминологическом аппарате сакральной географии занимает *понятийно-терминологическая система «Религия»*, которая распадается на несколько подсистем: «Культовые сооружения», «Священные книги», «Религиозные праздники», «Священные места» и др.

Понятийно-терминологическая система «Сакральная география» включает следующие понятия:

- объект исследования сакральной географии (человек, конфессиональные и другие общности людей, общество);

- предмет исследования сакральной географии (территориальная организация сакральной жизнедеятельности человека, конфессиональных и других групп населения, общества в условиях социального сакрального времени и социального сакрального пространства в конкретных геопространственных-временных координатах);

- сакрально-географические комплексы (сочетание конфессиональных общностей людей, сакральной инфраструктуры и т.п.);

- сакральное поведение человека, различных групп, общества в конкретных геопространственных-временных координатах;

- сакральная инфраструктура (совокупность культовых и других сооружений, обеспечивающих сакральную жизнедеятельность человека, групп людей, общества);

- территориальные сакральные системы (ТСС), в состав которых входят: функциональное ядро – совокупность заведений, осуществляющих главную функцию системы – предоставление религиозных услуг населению (мечети, церкви, монастыри, лавры) совокупность заведений, учреждений и предприятий религиозной инфраструктуры; совокупность заведений, учреждений и предприятий, которые выполняют периферийные функции относительно ядра системы (церковные школы, больницы и др.); совокупность заведений, учреждений управления религиозной жизнью и деятельностью [21].

Исследование сакральных пространств имеет свои особенности по отношению к другим исследованиям в социальной географии. Его особенностью является то, что сочетается *использование методик физической географии* (при исследовании сакральных ландшафтов и сакральных пространств) *и социальной географии, психологии и философии* (при исследовании георелигиозной сферы).

Исследовать сакральное пространство любой территории можно как явление, имеющее территориальное выражение, а также как составляющую социокультурных процессов. В общем смысле сакральное пространство – территория с особыми свойствами, которая выполняет духовную функцию. Свойства могут быть религиозными, природными и историческими.

Сакральные пространства наиболее целесообразно изучать на локальном уровне, в частности, в пределах административных районов или областей. В каждом городе, районе, селе есть разные религиозные объекты или местность, которой людьми дано мистическое значение. Это может быть озеро, гора или холм, который выделяется на местности, лес с особым биоценозом, или просто

часть поля или реки, которые оказывали заметное влияние на жизнь местного населения. То есть как религиозные, так и природные и исторические сакральные пространства лучше всего изучать на локальном уровне, конкретными пределами которого будут границы административных районов.

Наиболее целесообразным при комплексном изучении религиозной деятельности и сакральных пространств является выделение четырёх этапов исследования: теоретический (подготовительный); оценочный (полевой); аналитический (камеральный); конструктивный (районирование).

При исследовании сакральных пространств можно использовать *метод кейсов*, где кейсом выступает административный район, сакральные пространства которого подробно изучаются. Отдельно проводится анализ религиозных сакральных пространств, которых обычно больше, и отдельно исторические и природные сакральные пространства, которые отличаются по происхождению и духовному значению.

Также на этом этапе используют *сравнительно-географический анализ* который помогает путем сопоставления выявить сходства и различия в их пространственной организации, вычлнить наиболее существенные свойства и значимые признаки. Применяются *факторный анализ*, который наиболее приемлем по отношению к сложным системам (удаленные в пространстве и во времени рассматриваемые ландшафты), *картографический метод* (метод исследований, применение географических карт для научного анализа, познания и прогноза явлений. К. м. используют для исследования закономерностей пространственного размещения явлений, их взаимосвязей, зависимостей и развития), *кластерный анализ* (исследование объектов путем объединения их по однородным группам со схожими признаками). Следует отметить, что довольно часто в процессе сбора материала приходится дополнять полученные данные информацией топонимического и этимологического содержания [22].

Реализация учителем задач проекта «Духовные святыни Казахстана - Сакральная география Казахстана» должна осуществляться при знании механизмов исследования сакральных пространств, которыми являются общенаучные подходы: исторический, системный, синергетический, а также географический (таблица 2).

Таблица 2 – Общенаучные подходы к исследованию сакральных пространств

Характеристика подхода	Исторический подход	Системный подход	Синергетический подход	Географический подход
Механизм реализации и установки	Анализ основывается на изучении исторических	Стремление к синтезу в рамках одной научной	Моделирование социокультурного системного развития,	Выполнение разнообразных функций экономических,

	фактов, документов, летописей, мемуаров и т.п. Особое внимание уделяется расследованию и учету обстоятельств, окружающей исторической среды, в которой имели место события	дисциплины на уровне новых знаний, носящих системообразующий характер	согласованное действие, непрерывное сотрудничество, совместное использование	социальных, экологических, социокультурных, политико-национальных и т. п
Объект исследования	Исторический подход предполагает формирование концептуальных взглядов на прошлое истории	Только системные объекты, т. е. целостные системы, состоящие из закономерно структурированных элементов	Процессы самоорганизации и саморазвития, протекающие в открытых природных и социальных системах	Территориально-общественные системы
Метод	Логический метод анализа исторических явлений	Системный подход в пространстве и во времени учитывает все показатели, влияющие на эффективность	Автономного поиска, ситуативный, самоорганизации, оптимального решения эксперимента	Географо-математические методы, социально-экономического районирования, картографирования, метод ключей, лежащий в основе выявления типичных территорий, явлений,

				процессов описательно- сравнительный, аналитический, объяснитель ный
Понятий ный аппарат	Изучение возникнове ние, формировани е, развитие, явления, объекты, системы, историчес кие этапы	Тенденция развития, элементы, связи, взаимодейств ие, целостность, внешняя среда, синергия	Самооргани зация, открытость, нелинейность, неравновес ность, бифуркация, флуктуация, диссипативные структуры, аттрактор	Территориаль ная структура, пространствен ные процессы, внутренние взаимосвязи компонентов
Принци пы	Принцип историзма, актуализма	Системность, иерархия, обратная связь, гомеостазис	Открытость, самооргани зация, альтернатив ность, направлен ность	Открытость, комплексность интеграция
Теория и практика	Теория- определяет рассмотрение генезиса изучаемого процесса или явления в историческом аспекте. Практика- поиск уникальности	Системология — теория систем, системотехни ка — практика, системный анализ — методология	Теория- нелинейность, недетерминиров анность, способность к непредвзятому, часто спонтанному выбору. Практика- необходимое, целенаправленн ое воздействие, которое, будучи даже очень слабым, порой совсем незаметным для окружающих, принесло бы	Теория - процессы природопользов ания, образования геосистем и антропогенных ландшафтов, территориально й организации общества, физико- и экономико- географического районирования, расселения населения, размещения производительн ых сил

			максимальный эффект в духовной трансформации ученика (актуализация высших духовных ценностей)	Практика-анализ на региональном (субрегиональном), национальном (страновом), районном, локальном уровнях
Общая характеристика	В его рамках различима конкретно-историческая составляющая. Это предписание изучения и теоретического воспроизведения истории того или иного объекта (явления, процесса) во всем ее многообразии, полноте взаимосвязей, богатстве конкретных проявлений и оттенков	Методологический (внутренний), ближе к природе объекта, целенаправленность, упорядоченность, организованность, как развитие комплексного подхода на пути к теории и методологии объекта исследования	Область исследований синергетики четко не определена и вряд ли может быть ограничена, так как ее интересы междисциплинарного направления	Подход, сочетающий при анализе любой территории (малого ареала и населенного пункта, района, страны, объединения стран, континента, глобальной системы) два требования: учёт пространства и комплексность
Особенности	Это постулат об уникальности и неповторимости каждого исторического события о невозможности	Широта охвата проблемы, но в условиях риска и неопределенности	Общим признаком является рассмотрение динамики любых необратимых процессов и возникновения	Подход помогает установить реальную картину взаимодействия различных факторов, включая наслед

	ти вычленения того или иного свершившего историческог о факта из историческог о контекста		принципиальны х новаций	ованные традиции в хозяйстве, менталитет народа, населяющего данную территорию и сложные зависимости, связанные с географическим положением
Развитие	Разнообразие исторически ориентирован ных принципов, концепций- методологиче ских течений в различных науках (как в естественных , так и в гуманитарны х) демонстрируе т поистине междисципли нарное значение историческог о подхода	В рамках одной науки (системо- логии) на уровне новых знаний системообраз ующего характера	Может быть использован для объяснения всех эволюционных процессов в мире	В ходе развития территориальны х общественных систем повышается сбалансированн ость всех функциональны х подсистем – демографическо й, экономической, социальной, рекреационной, природной, инфраструктурн ой, духовной и др.
Результат	Материал, полученный в ходе историческог о изучения, помимо самостоятель ной ценности, должен служить	Системный (эмерджентны й, синергически й) эффект	Кооперативное взаимодействие, Транслируемост ь опыта Духовная трансформация	Позволяет осуществлять интеграцию отдельных направлений и отраслей научного знания Положительно влияет на заинтересованно

	эмпирической основой для выявления и установления общих исторических закономерностей, присущих исследуемому предмету, явлению, процессам, научным идеям, теориям			сть и активность школьников, способствует более полному и глубокому усвоению знаний о природе, населении и хозяйстве страны в целом и ее отдельных регионов, развитию мышления и воображения учащихся, формированию опыта эмоционально-ценностных отношений
--	--	--	--	---

Системный подход также необходим при проведении мониторинга качества педагогического процесса духовно-нравственной направленности в контексте целей проекта.

Основные результаты духовно-нравственного развития и воспитания учащихся оцениваются в рамках мониторинговых процедур, в которых ведущими методами будут следующие:

- экспертные суждения (родителей, учителей);
- анонимные анкеты, позволяющие анализировать (не оценивать) ценностную сферу личности;
- различные тестовые инструменты, созданные с учетом возраста;
- самооценочные суждения детей.

Тестирование (метод тестов) - исследовательский метод, позволяющий выявить степень соответствия планируемых и реально достигаемых результатов воспитания и социализации обучающихся путём анализа результатов и способов выполнения обучающимися ряда специально разработанных заданий.

Опрос - получение информации, заключённой в словесных сообщениях обучающихся. Для оценки эффективности деятельности казачьего кадетского корпуса по воспитанию и социализации обучающихся используются следующие виды опроса:

анкетирование - эмпирический социально-психологический метод получения информации, на основании ответов обучающихся на специально подготовленные вопросы анкеты;

интервью - вербально-коммуникативный метод, предполагающий проведение разговора между исследователем и обучающимися по заранее разработанному плану, составленному в соответствии с задачами исследования процесса воспитания и социализации обучающихся. В ходе интервью исследователь не высказывает своего мнения и открыто не демонстрирует своей личной оценки ответов обучающихся или задаваемых вопросов, что создаёт благоприятную атмосферу общения и условия для получения более достоверных результатов;

беседа - специфический метод исследования, заключающийся в проведении тематически направленного диалога между исследователем и учащимися с целью получения сведений об особенностях процесса воспитания и социализации обучающихся [23].

Данные мониторингов помогут отследить такие результаты как уровень эстетического, этического, этнокультурного развития обучающихся, уровень социализированности, уровень учебной мотивации, ценностные ориентации, нравственные идеалы, составляющие основу религиозных и светских традиций, понимание их значения в жизни современного общества, а также своей сопричастности к ним.

Создавая воспитательное пространство с актуализацией на задачи проекта, педагог должен творчески подходить к отбору материалов о сакральных объектах, проявлять инициативу, использовать передовые педагогические технологии:

- коллективное творческое дело
- информационно – коммуникативные (создание сайтов, банка идей, видеосюжеты, Интернет, медиатека)
- нестандартные технологии (импровизация, дни науки и культуры, интеллектуальный марафон)
- социальное проектирование
- организационно-деятельностные игры (ОДИ)
- технология исследовательской деятельности
- технология проектов
- технология дидактической игры
- экологообразовательные
- кейс – технологии
- групповая проблемная работа (разработка проектов)
- диалоговые технологии (диспуты, дискуссии, дебаты).

Иллюстрацией системного подхода являются технологии, краткая характеристика которых представлена ниже.

Технология «КТД».

Технология коллективно-творческой деятельности - это система философии, условий, методов, приемов и организационных форм воспитания,

обеспечивающих формирование и творческое развитие коллектива взрослых и детей на принципах гуманизма. Ее цель - раскрепощение личности учащегося, формирование гражданского самосознания, развитие его способностей к социальному творчеству, воспитание общественно-активной творческой личности, способной преумножить общественную культуру, сделать вклад в построение правового демократического общества.

Важнейшая из воспитательных возможностей КТД в изучении сакральной географии заключается в развитии позитивной активности школьников, причем не зрительской, а деятельностной, сопровождающейся в той или иной мере чувством коллективного авторства.

Структурная схема КТД:

- Совместное решение о проведении дела;
- Коллективное планирование;
- Коллективная подготовка;
- Проведение дела;
- Коллективный анализ;
- Результат.

КТД становятся мощной силой, притягивающей в школу, обеспечивают широкую внеурочную занятость детей. КТД, по мнению Т.А. Стефановской, обогащая коллектив и личность социально ценным опытом, позволяют каждому проявить и совершенствовать лучшие человеческие задатки и способности, потребности и отношения, расти нравственно и духовно. Сила каждого КТД в том, что оно требует общего поиска, дает ему толчок и открывает для него широкий простор.

Воспитательные возможности КТД могут быть реализованы благодаря нескольким взаимосвязанным стадиям. *Структура любого КТД определяется шестью стадиями коллективного творчества (И.П.Иванов - родоначальник этой методики).*

Первая стадия - предварительная работа. На этой стадии педагог составляет модель, образ будущего КТД. Осмысливает воспитательные цели, задачи. Анализирует сложившуюся обстановку в детском коллективе. Определяет место КТД в общей системе воспитательной работы.

Таким образом, педагог отвечает на следующие вопросы:

Какова основная идея КТД?

В какой форме будет проходить КТД?

Кого привлечь к участию?

К кому обратиться за помощью?

Когда провести стартовую беседу?

В конце данной стадии учитель и проводит стартовую беседу. Ее суть заключается в том, что руководитель детского коллектива «зажигает» детей интересным и полезным делом. Здесь в черновом варианте обсуждается где? Что? Когда?

Вторая стадия - коллективное планирование КТД. Планирование происходит в микрогруппах, а также на общем собрании детского коллектива.

Составляется общий план жизни коллектива и планируется конкретное КТД. На сборе-старте выступают представители микроколлективов и отвечают на вопросы:

Что и для кого будем делать?

С кем вместе это будем делать?

Кто будет участником?

Кто и кому будет помогать?

Третья стадия - коллективная подготовка КТД. Самая сложная и ответственная стадия. Для подготовки и проведения выбранного КТД создается специальный орган-Совет дела, в который входят представители каждого микроколлектива. Это объединение действует только во время подготовки и проведения данного КТД. Для следующего дела подобный орган создается уже в новом составе. Проект КТД уточняется и конкретизируется сначала Советом дела, с участием руководителя коллектива, затем в микроколлективах, которые планируют и начинают работу по воплощению общего замысла.

Четвертая стадия - проведение КТД. Здесь предваряется в жизнь все, что было задумано. Длительность от 15 минут до целого дня. Главное для педагога на этом этапе - создание психологического комфорта.

Пятая стадия - подведение итогов КТД. Подведение итогов происходит на общем сборе, которому может предшествовать письменный опрос-анкета, содержащая первичные вопросы-задачи на размышление:

Что у нас было хорошо и почему?

Что не удалось осуществить и почему?

Что предлагаем на будущее?

Анализ проходит сразу после КТД. Педагог должен иметь в виду, что коллективный анализ включает в себя три ключевых момента: отметить все положительное. И его должно быть больше, чем негативного. Обсудить негативные моменты, имевшие место в подготовке и проведении дела. Намечить перспективы позитивного развития детского коллектива и отдельных личностей.

Шестая стадия - последствие. На этой стадии в исходных направляющих действиях воспитателей непосредственно реализуются выводы и предложения, выдвинутые при подведении итогов проделанной работы. Руководитель коллектива организует использование воспитанниками и в учебной работе, и во время внеучебной жизни опыта, накопленного при планировании, подготовке, проведении и обсуждении результатов КТД [24].

Социальное проектирование - особый вид деятельности, результатом которой является создание реального социального «продукта», имеющего для участников проекта практическое значение.

Целью социального проектирования является привлечение внимания воспитанников к актуальным социальным проблемам местного сообщества, включение старшеклассников в реальную практическую деятельность по разрешению одной из этих проблем силами самих учащихся.

Основные задачи социального проектирования - формирование социально-личностных компетенций, среди которых важнейшими являются навыки «разумного социального» поведения в сообществе, совершенствование полезных социальных навыков и умений (планирование предстоящей деятельности, расчет необходимых ресурсов, анализ результатов и окончательных итогов и т.п.), социальная мобильность, навыки командной работы.

Кейс-технология (метод конкретных ситуаций) – технология, основанная на использовании в учебном процессе специально смоделированной или реальной производственной ситуации в целях анализа, выявления проблем, поиска альтернативных решений, принятия оптимального решения проблемы.

Кейс (ситуация) – это соответствующая реальности совокупность взаимосвязанных факторов и явлений, размышлений и действий персонажей, характеризующая определенный период или событие и требующая разрешения путем анализа и принятия решения.

Цели, достигаемые при использовании кейс-технологии:

1. Интеллектуальное развитие обучаемых.
2. Осознание многозначности профессиональных проблем и жизненных ситуаций.
3. Приобретение опыта поиска и выработки альтернативных решений.
4. Формирование готовности к оценке и принятию решений.
5. Обеспечение повышения качества усвоения знаний за счет их углубления и обнаружения пробелов.
6. Развитие коммуникативных навыков.

Бурный научно-технический прогресс, стремительное распространение компьютерной техники обуславливают трансформацию, развитие и совершенствование методов исследования сакрально-территориальных систем, сакральных объектов, явлений и процессов.

Педагоги, при условии глубокого всестороннего овладения цифровыми ресурсами, смогут обеспечить адекватный современным потребностям обучающихся блок сакрально-географических знаний.

В настоящее время *разработаны различными компаниями на уровне государственного заказа ЦОР.*

1) Изучать сакральные места Восточного Казахстана рекомендуется через приложение «Тарихи жол» по проекту возрождения Истории Казахстана в дополненной реальности в рамках программы «Цифровой Казахстан» на пяти языках: казахском, русском, английском, турецком, китайском.

Уникальность приложения «Тарихи Жол» в своеобразной концепции, которая совместила в себе тенденции новых технологий и несет моральную ценность, сохраняя историю наших предков.

В приложении есть несколько опций: улучшение восприятия информации с помощью дополненной реальности в стиле исторических персонажей, видеоролики 360 градусов, которые создают виртуальную реальность и

«эффект присутствия» на сакральных местах региона, offline-режим позволяет пользоваться приложением даже в местах, где нет покрытия интернета.

Также приложением можно пользоваться как туристическим гидом. Оно интегрируется со всеми туристическими объектами.

2) *Виртуальные и интерактивные карты. Любой желающий может их посмотреть, имея только доступ к Интернету.* Многофункциональная виртуальная карта «Сакральная география Казахстана общенационального значения» даст краткую и полную информацию об исторических объектах, в частности, характеризует, в чем сакральность объекта. В функциях виртуальной карты есть фотогалерея, видеогалерея, использованы движущиеся иконки. Чтобы обеспечить динамику восприятия, для удобства пользователей предоставлена информация о том, какая турфирма обслуживает этот объект, указано время, когда начинается экскурсия, каким будет маршрут. На интерактивной карте «Сакральная география Казахстана локального значения» в свою очередь отображены региональные сакральные объекты Казахстана, с подробным описанием и фотогалереей, а также географические координаты, которые посредством геолокации позволят выбрать наиболее безопасный и кратчайший путь к выбранным сакральным объектам.

3) *Электронная книга «Легенды и сказания Восточного Казахстана»* Книга представляет собой антологию рассказов о 15 сакральных местах области. В книгу вошли 15 сакральных мест ВКО: река Иртыш, урочище Киин-Кириш, озеро Маркаколь, Рахмановское озеро, гора Белуха, Коныр-Аулие, Святой ключ, мавзолей Ыргызбай ата, Берельские курганы, Некрополь Шиликты, мазар Енлик-Кебек, мавзолей Козы-Корпеш и Баян Сулу, Кушикбай, крепость Аблайкит, Ак-Баур. В книге есть свои герои: мальчик по имени Санжар, который отправляется в путешествие по Восточному Казахстану со своим дедушкой. Старец, борода которого тянется из глубины веков, символизирует связь прошлого и настоящего, и, как опытный наставник, он передает ту мудрость, которую успел узнать за свою жизнь. Путешествия героев отображены на карте, которая присутствует в начале книги. Каждая легенда сопровождается картинками детей-победителей конкурса рисунков регионального центра «Дарын», детско-художественной школы Усть-Каменогорска и Дворца творчества школьников. Обложка книги украшена орнаментом, которые созданы по мотивам артефактов, найденных в Берельских курганах. Кроме того, в книге присутствуют различные пословицы народов, проживающих на территории области. В каждой легенде есть небольшая врезка, которая связывает одну легенду с другой, также присутствует мораль, объясняя, что это не просто интересное место, которое стоило бы посетить, но и то, чему оно может научить. Взывает к разным чувствам: отваге, гордости за свою страну, интерес к познанию нового [25].

Огромный пласт сакрально-географических знаний можно почерпнуть в материалах конференций, географических журналов, сборников, современных библиотечных изданий.

1) *Первый фолиант - книги «Сакральные объекты Казахстана общенационального значения» и «Региональные сакральные объекты Казахстана».* Авторами стали группы ученых, краеведов, историков, этнографов, культурологов, археологов.

В книге «Сакральные объекты Казахстана общенационального значения» – 185 объектов, разделенных на несколько категорий. Это особо почитаемые памятники природного наследия; археологические памятники и средневековые городские центры; религиозные и культовые объекты, являющиеся местами поклонения; сакральные места, связанные с историческими личностями; сакральные места, связанные с историческими и политическими событиями. Среди включенных в книгу: мавзолей Ходжи Ахмеда Ясави, мемориальный комплекс Коркыта-ата, городища Созак, Сарайшык, тюркские культовые комплексы Мерке, Жайсан и др. Книга издана на трех языках – казахском, русском и английском.

Во вторую книгу – «Региональные сакральные объекты Казахстана» вошло около 500 объектов со всей страны. В книге информация о сакральных объектах, известных и почитаемых в местах своего расположения, известных далеко за пределами конкретного региона: урочище Медеу, популярный горнолыжный курорт Шымбулак в Алматы, мавзолей сказителя Болтирик-шешена в Жамбылской области, космодром «Байконур» в Кызылдординской, место захоронения возлюбленной Акана Сери – Актоты в Акомлинском регионе и др.

При составлении информации об объекте использованы материалы поисковых экспедиций, публикации ученых, данные архивов, сведения, полученные от местных краеведов. Книга издана на двух языках [26].

2) *Энциклопедия «Қасиетті Қазақстан» («Священный Казахстан»).* Издательством «Арыс» был выпущен первый том данного издания. В эту энциклопедию включены священные места городов Алматы и Астана, а также Алматинской и Акмолинской областей, священные места, где проходили исторические события, особенные памятники национального и культурного наследия, которые представляют историко-культурную ценность. Самая главная издателей цель – впитать наше духовно-культурное наследие, нашу землю, нашу историю, нашу землю, узнать ее по-новому. Помнить о том, что сооружения основывались и формировались на протяжении многих лет как общенациональный облик. Главный аспект, на который опирается проект «Священный Казахстан» – это легенды. «Так как у нас мало письменных сведений, мы должны подойти к легендам и сказаниям с ученой точки зрения. На данный момент для нас особенно важны исследования краеведов, собранный ими материал. Сейчас почти не осталось тех ценных людей, которые рассказывают легенды и распределяют родословные линии. Во время получения материалов чувствовался дух местности либо близости к родословной линии. Но мы все упорядочили. Наша цель на данный момент – брать всю возможную информацию, которая имеется. Так как позже мы вообще не сможем ничего найти. Например, в Алматинской области есть перевал

Малайсары, народ поговаривает, что во времена набегов врагов на это место пришел батыр Малайсары из Сарыарки. На востоке, на Зайсане есть река Жеменей. Некоторые сказители говорят, что у нее есть прямая связь с Жеменеем Абая. Ради истории народа мы должны все сплотиться, основательно довести дело до конца. Самое главное оградиться от надменности, быть подальше от хвастовства» (*Директор печатной редакции «Арыс», профессор Гарифолла АНЕС*).

В первом томе, помимо почитаемых и священных мест, в конце книги дано приложение, список нематериального культурного наследия Казахстана, перечень особо охраняемых природных регионов, государственный список исторических и культурных памятников республиканской значимости и список объектов областного уровня. В список нематериальных источников наследия вошли образ жизни народа, традиции, праздники, искусство и культура, поэмы и эпосы, праздник в честь новорожденного (шілдехана), праздник, когда новорожденного впервые кладут в колыбель (бесік той), обряд открывания лица невесты (беташар), и даже такие игры, как «бес тас» (пять камешков), «соқыр теке» (слепой козел), «ақ терек пен көк терек» (белый тополь и зеленый тополь).

Наследие включает в себя и ювелирное искусство, музыкальные инструменты. А также методику дойки и приготовления кумыса, приглашение отведать кумыс первой дойки и др. Национальные обряды *беташар* и *тойбастар* (песня, которую поют в конце любого тоя), *сыңсу* (плач-прощание), а также другие традиции, в том числе и несравнимое ни с чем в мире искусство кюев, айтыс (*песенно-поэтическое состязание поэтов-импровизаторов*) – все это входит в список. Среди них есть и культурное наследие, вошедшее в список ЮНЕСКО. *Эти сведения помогут возвысить наше уникальное наследие.*

К 100 объектам, которые создал учено-исследовательский центр «Священный Казахстан», созданный для определения священных мест Казахстана, включены наглядные культурные объекты и музеи. Например, Музей Ахмета Байтурсынова в Алматы, является местом памяти Алаша, а памятник в Жаналыке – местом памяти жертв беженцев. Также главное здание Академии наук «Ғылым ордасы» – историческое место, где работали такие знатные личности, как Каныш Сатпаев, Мухтар Ауэзов, Алькей Маргулан, Ахмет Жубанов и другие [27].

Формы взаимодействия в ходе организации мероприятий по сакральной географии могут быть следующими:

- тематические встречи, круглые столы по духовно-нравственной тематике: «Духовные святыни Казахстана», «Путешествие по святым местам Казахстана», «Сакральные места Северного Казахстана», «Сакральные места Южно-казахстанской области», «Сакральные места Восточного Казахстана», «Сакральные места на карте Казахстана», «Сакральное пространство культовых памятников Казахстана» и т.д.

- интерактивные формы (диспуты, дискуссии, уроки духовности) «Популярность сакральных мест в Казахстане: как меняется сознание»,

«Сакральная география – это духовное развитие человека», «Что такое сакральное место и какой ценностью оно должно обладать?», «Создание Сакральной географии решает не только вопрос духовного обогащения человека, но и также отмечает богатство нашей истории, культуры и традиций», «Сакральные места – это места сохранения памяти», «Как народные святыни укрепят национальный иммунитет», «Культурно-географический пояс святынь Казахстана – один из элементов каркаса национальной идентичности» и др.;

- молодежное волонтерское движение, ориентированное на осуществление шефства над памятниками, оказание посильной помощи в благоустройстве сакральных территорий;

- научные исследования по изучению, выявлению и воссозданию святынь родного края с выходом на научно-практические конференции, семинары, конкурсы исследовательских работ школьников на уровне организации образования и других уровнях. Результатом их работы могут стать фотовыставки, тематические фильмы и презентации, проекты, разработка туристских маршрутов, издание краеведческих словарей;

- организация посещения фольклорных мастерских, библиотек, кинотеатров, театров, музеев, как мест духовной жизни нашей страны, экскурсии и др.

Воспитательные форматы образовательного пространства при изучении сакральной географии необходимо сопровождать проектно-исследовательской деятельностью по изучению святилищ, храмов, ритуальных захоронений и других сакральных мест на территории Казахстана. Это важно для формирования парадигмы принципиально нового знания и видения, отвечающего требованиям и вызовам времени и в целом модернизации общественного сознания. К целям можно отнести и такие как: 1. Развитие интереса обучающихся к краеведению, экологии, истории родного края. 2. Формирование навыков самостоятельной познавательной деятельности. 3. Формирование навыков исследовательской работы через метод проектов. 4. Развитие интеллектуальных, творческих способностей и критического мышления учащихся. 5. Развитие сетевой активности, формирование навыков работы в социальных сервисах Web2.0.

К примеру, студенты Казахстанско-Американского свободного университета, специальностей «Туризм» и «Журналистика», презентовали видеоролик под названием «Сакральные места Казахстана». По разработанному видеотуру можно побывать в таких сакральных местах, как мавзолей Есет батыра, мавзолей Айша биби, Аулие ағаш, мавзолей Ходжи Ахмета Яссави, источник Святой ключ. Сам ролик опубликован на видеохостинге «Youtube» [28].

Школьная проектно-исследовательская деятельность по духовным маршрутам краеведения должна находиться в тесной взаимосвязи с научными концептами, обогащающими проект «Сакральная география Казахстана».

Во-первых, как школьное, так и научное краеведение, используют одни и те же источники, а именно: документальные материалы местных архивов / областных, городских, районных, текущих архивов предприятий, колхозов, совхозов, учреждений/, архивы частных лиц, материалы и документы краеведческих музеев, этнографических и исторических экспедиций, местные археологические памятники, краеведческую литературу, местную периодическую печать, воспоминания очевидцев исторических событий.

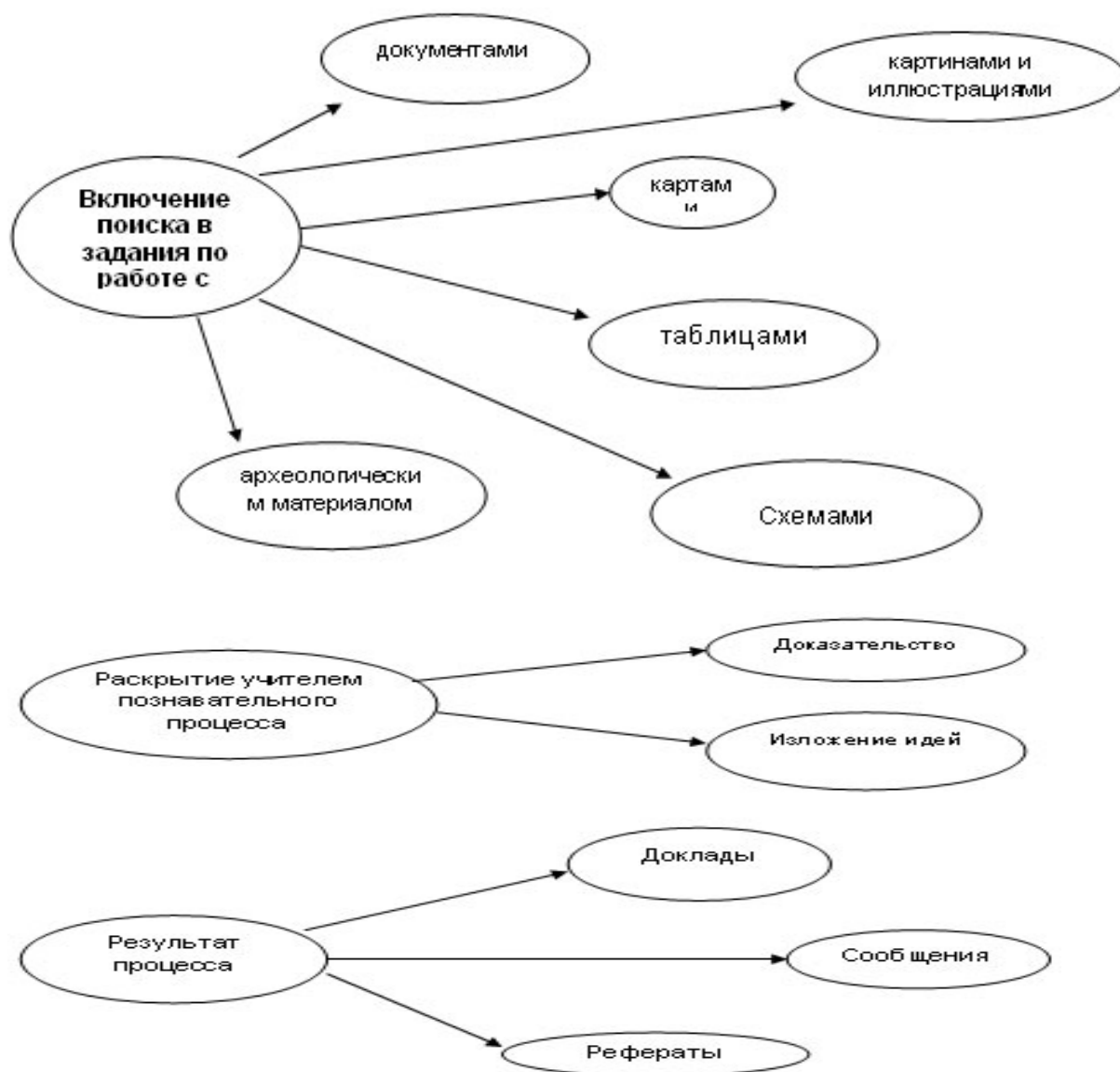
Во-вторых, научное и школьное краеведение занимаются одними и теми же объектами исследования: историй предприятий, сел, городов, колхозов, совхозов и т.д.

В-третьих, многие методы познания в научном и школьном краеведении тождественны. К ним относятся методы исторического исследования, непосредственного наблюдения, сравнительно-исторический, описательный методы.

В-четвертых, школьное краеведение опирается на данные научного краеведения, в основе которого лежит исследовательский метод, заключающийся в самостоятельном поиске нового. Однако нельзя отождествлять исследовательскую работу ученых и учащихся. Различие ее состоит в том, что в школе центром внимания являются, прежде всего, учебные цели; в научном исследовании центром внимания является объект изучения. Обучение путем открытий - актуальная проблема нашего времени. Ею занимаются как в нашей стране, так и за ее пределами.

Школьное краеведение включает в себя не только приобретение учащимися готовых знаний на уроках или из учебных пособий, но и самостоятельную работу, поисково-исследовательскую деятельность под руководством учителя. Следовательно, особенностью краеведческой работы является то, что она ставит учителей и учащихся в положение исследователей. Поэтому обязательной ее частью является участие в поисково - исследовательской деятельности как учителя, так и учащихся. При этом преследуются цели: научное исследование сакрального краеведческого объекта, педагогическая - приобщение учащихся к исследовательской деятельности и использование собранных материалов в учебно-воспитательном процессе.

Схема 1. Исследовательский метод в обучении

Сакральный краеведческий объект изучается по алгоритму: выбор темы, определение целей и задач исследования; разработка и принятие общего плана работы; подготовка программы сбора материала; определение форм, методов и приемов работы; определение итогов работы по каждому разделу плана / выпуск рукописной книги, журнала, альбома, написание летописи, подготовка очерка, доклада, реферата, проведение вечера, конференции, викторины, олимпиады, оформление витрины, краеведческого уголка, музея; изучение опубликованной литературы и других источников по теме исследования; выявление и изучение документальных источников, хранящихся в местных архивах и музеях; выявление участников исторических событий, их очевидцев и ветеранов, старожилов; консультация, координация и контроль учителя за работой учащихся; сбор, описание и изучение предметов материальной и духовной культуры; проверка достоверности собранного материала; обработка, систематизация оформление собранного материала.

Источники изучения краеведения:

- Краеведческая библиография;

- Статистические источники;
- Картографические источники;
- Архивные источники;
- Устные источники.

Основными критериями отбора материала являются:

- пригодность этого материала для достижения SMART цели обучения;
- соответствие этого материала познавательным способностям обучающихся;
- способность содействовать формированию ярких, образных представлений об историческом прошлом Казахстана, раскрытию духовных основ культуры народа;
- дискуссионность, проблемный характер материала;
- наличие [учебных пособий](#), хрестоматий, дополнительной литературы;
- соответствие рекомендуемым требованиям ГОСО РК.

Подготовка проектов может осуществляться на факультативных занятиях, где изучаются собранные базовые тексты, тексты информационно-расширяющего блока. На каждом занятии необходимо проводить обсуждение материала. Итогом творческого проекта могут быть маршруты экскурсий, с пояснениями экскурсоводов, презентации, стенды, плакаты о различных сакральных локациях, которые будут выставлены и могут занять место в школьном музее. К посещению таких выставок можно привлекать родителей.

Каждый этап исследования нацелен на овладение определёнными приёмами и навыками. Учащиеся должны научиться описывать событие, памятник культуры, давать характеристику личности, оценивать поступки, сопоставлять, сравнивать с указанным признаком, объяснять явления духовной жизни с использованием примеров и иллюстраций, давать объяснения на основе аналитического или синтетического характера, решать разноуровневые познавательные задачи. Учащиеся должны пополнить свой словарный багаж целым рядом специфической терминологии философского, религиозно-мифологического содержания. Проект «Сакральная география Казахстана» позволяет расширить информационное поле учебного знания, а также ввести в содержание школьного образования образцы духовной культуры общенационального характера. Культурологическое многообразие побуждает учащихся размышлять по проблемно-нравственным темам: трудолюбие, святость, честь, милосердие и др.

Требования для докладов научных конференций:

- Ясный и понятный язык изложения;
- Оригинальность, систематичность и существенность исследования;
- Эмпирический или аналитический характер исследования (а не просто описательный);
- В документе должны быть указаны: теоретическая основа, методология, методы исследования, предпосылки, результаты и выводы авторов;
- Четкое и последовательное представление используемой литературы.

Требования к постерам.

Постер должен представлять обзор проведенного исследования (мини-исследования) с анализом полученных данных. Постер должен быть не только красивым, но и функциональным. Постер обычно оформляется с использованием программы Power Point. Устная презентация должна укладываться в приблизительно 5 минут.

В оформлении постера рекомендуется:

- текст выравнивать по левому краю, а не по центру (это позволяет визуально лучше воспринимать текстовый материал);
- пространство постера не заполнять до предела, заполнять текстовой информацией около 50% площади постера, а свободное место использовать для иллюстраций, графиков, таблиц и т.д.
- не допускать излишней пестроты, которая будет отвлекать внимание от восприятия материала исследования.

Формат: размер постера — А1; размер шрифта не менее — 28 пт; титульный заголовок; цвета фона и текста должны быть контрастными (белый фон – черный текст; темно-синий фон – светло-желтый текст и т. д.).

Структура постера должна включать следующие разделы:

1. Цель, актуальность темы;
2. Вопросы исследования;
3. Методология (участники исследования, инструменты исследования, такие как анкетирование, интервью, фокус группы, анализ документов и др.);
4. Результаты и анализ;
5. Выводы;
6. Список использованной литературы.

Системно следует вести активную работу по исследованию и развитию сакральных мест нашей страны, вовлекая обучающихся в экскурсии.

Экскурсионно-туристические маршруты сегодня активно разрабатываются специалистами для школьников во всех регионах Казахстана.

Таких примеров множество. Экскурсия по сакральным местам Жамбылской области включает историко-культурный комплекс «Көне Тараз» (археологический парк и музей), мавзолей Карахан баба XI века, Жамбылский областной историко-краеведческий музей, парк Победы, мавзолей Айша биби, Бабаджи хатун, «Тектурмас» XI-XII веков, памятник, посвященный 550-летию Казахского ханства, спортивный комплекс «Тараз Арена», а также другие культурные объекты святого города Тараза [29].

Экскурсионный тур по Южно-Казахстанской области включает сакральные места и главные туристические достопримечательности: мавзолей Арыстан-Баб, этно-исторический комплекс «Казына», древнее городище Отрар, мемориальный комплекс Азрет-Султан, мавзолей Карашаш-Ана, мавзолей Ибрагим-Ата, минарет Хызыра, подземную мечеть Хильвет, «Сундук желаний», исцеляющий родник, каменные изваяния животных, очищающую скалу Адам и Ева» [30].

Экскурсия в Акмолинской области может проходить по специальному туристическому маршруту «Абылай ханның ордасы», представленному

сакральными объектами Бурабайского района: «Абылай хан алаңы» (Поляна Абылай хана), «Хан тағы» (Трон хана), комплекс «Ставка Абылай-хана», Музей истории поселка Бурабай. «В этноауле «Жайлау» Бурабайского района отражены быт, традиции, культура кочевой цивилизации 18-19 веков [31].

84 археологических и 31 исторических памятников местного значения расположены на территории Буландынского района. Естественный холм из камней, являющийся местом захоронения известного певца и композитора казахского народа, а также прославленного борца Балуан Шолака, на котором расположена мемориальная стела. Внушительное возвышение, на котором по кругу расположены 5 квадратных мраморных камня, а посередине – устремленное вверх мраморное сооружение высотой 5 метров, являющееся памятным комплексом «Ата-тобе» («Холм предков»). Все это, и многое другое можно увидеть в экскурсионном походе [32].

Кызылординский областной историко-краеведческий музей организовал историко-познавательные экскурсии по сакральным объектам восточной части области. Экскурсии получили названия «Қазақстанның киелі жерлеріне саяхат» и «SACRAL TYP» [33].

Актюбинская область. Экскурсия на Абат Байтак в Хобдинском районе – уникальный исторический памятник 14-15 веков. Он находится в центре некрополя и сложен из жженого кирпича. На то, чтобы восстановить полуразрушенный мавзолей, специалистам потребовалось около трех лет. Реставрация оказалась работой не из легких. В общей сложности потребовалось 32 тыс. кирпичей, глину для которых брали из тех же карьеров, что 500 лет назад [34].

В истории нашей многонациональной страны самыми страшными страницами являются годы массовых политических репрессий. Недалеко от Караганды расположено исторически-важное место — Спасский мемориальный комплекс, он образован на месте захоронений военнопленных. По архивным данным, на Спасском кладбище было захоронено свыше 5000 военнопленных более 50 национальностей. Ныне на Спасском мемориальном комплексе разными государствами установлено 26 памятных знаков жертвам политических репрессий. Первыми в 1987 году память погибших в лагерях сограждан увековечили японцы. В 2004 году по инициативе карагандинских властей был воздвигнут памятник всем жертвам политических репрессий, покоящимся в казахстанской земле [35].

Педагогический потенциал экскурсий, туристско-краеведческих экспедиций содействует самореализации личности, выступает средством формирования гражданина патриота, расширяет культурное и познавательное пространство ребенка. Также учитель создает условия через экскурсию, как вид внеурочной работы, для обогащения личного опыта ребёнка, способствует развитию интереса к различным видам деятельности, желая активно участвовать в них; умения жить в коллективе, т.е. сотрудничать друг с другом. В содержании такой внеурочной деятельности должны быть отражены базовые

ценности, которые расширяют опыт учащихся конструктивного, творческого, нравственно-ориентированного поведения в социуме.

Экскурсии проходят эффективно в том случае, если ранее был составлен историко-краеведческий маршрут. В него входят следующие пункты:

1. Название (с указанием региона республики, района): настоящее название, прежнее название.

2. Время возникновения и первое письменное упоминание о документах.

3. Тип населенного пункта (город, аул, поселок и др.).

4. Географическое положение:

- относительно источника воды, указать название реки, озера, ключа.

- относительно центра населенного пункта, города областного/ районного значения, столицы республики, окрестности, топонимика, окрестности (местное название), легенды, сказания, связанные с ними.

5. Историческое название населенного пункта, предания и рассказы о времени и обстоятельствах основания данного селения имеются ли археологические свидетельства, краткая история населенного пункта (важные века), какие природные и исторические памятники имеются в данной местности: святые ключи, мечети, часовни, курганы, старинные клады, памятники.

6. Население: численность жителей данного населенного пункта; национальный состав (кто преобладает); основные занятия жителей (прежде и в настоящее время); традиционные верования (мусульмане, христиане и др.); основные наиболее распространенные фамилии и имена в данном населенном пункте, легендарные и знаменитые люди, чем они прославились; наиболее распространенные роды данного населенного пункта (легенда возникновения одного из родов).

7. Чем интересен данный маршрут-экскурсия.

8. Дата составления.

Блок вопросов исследования памятника как сакрального объекта:

1. Как называется изучаемый памятник?

2. Где его местонахождение?

3. Какие события (эпохи) отражает памятник?

4. Почему памятник можно отнести к сакральным объектам?

5. Какова роль памятника в духовно-нравственном, патриотическом воспитании?

Необходимо, чтобы ученики не просто восхищались археологическими и культурными памятниками, но и понимали ценность этих памятников.

Ответить на вопросы поможет учетная карточка.

Учетная карточка сакральных мест включает в себя:

- сведения о месторасположении объекта;

- описание внешнего облика;

- функциональную характеристику;

- техническое состояние на момент составления учетной карточки;

- фотографию и план-схему объекта;

- рекомендуемую охранную зону.

В целях исследовательской работы по алгоритму необходимо собрать как можно более полную информацию об объекте, чтобы весомо аргументировать его культурно-историческую ценность.

1) Для этого необходимо привлечь такой важный источник, как устную народную традицию, бытующую в виде сказаний, легенд, быличек, ритуальных призываний и заговоров, примет, касающихся сакрального места. Носителями традиционных знаний являются старейшины родов, старожилы, любители старины, служители культа, местные краеведы.

2) Устную информацию необходимо фиксировать письменно с точным указанием даты записи, полных фамилии, имени и отчества информанта, его возраста, родо-племенной принадлежности, места жительства, места рождения, места записи и других значимых данных. При сборе устной информации целесообразно использование диктофона.

3) Особой ценностью для аргументации историко-культурной ценности объекта обладают письменные источники - ритуальные тексты, легенды, родословные истории и таблицы. Выявление и приобретение копии или оригинала подобных текстов очень важно для комплектации пакета документов и паспортизации объекта.

4) Для углубления информации об объекте необходимо учитывать данные о научных исследованиях, ранее проводившихся в данной местности, даже если они не касались религиозной и культовой тематики. Упоминание в исторических документах, полевых записках и материалах ранних исследователей могут содержать косвенную или прямую информацию об истории почитания населением священных объектов.

5) Датировка или определение возраста культового объекта, периода времени, когда данный объект стал почитаться как святыня или на этом месте начали проводиться общественные ритуалы. Это наиболее сложный вопрос, и он должен быть хорошо аргументирован. В качестве косвенного доказательства древности культового объекта могут служить выявленные археологические памятники, находящиеся на данном месте, в непосредственной близости с объектом, либо обнаруживающие системную взаимосвязь с объектом культового почитания. Кроме того, следует опираться на данные, полученные от традиционных служителей культа, старожил-информантов, носителей традиционных знаний, материалы ранних исследователей, путешественников, архивные данные.

6) При полевом обследовании археологического объекта необходимо выявить формы визуального памятования, которые могут характеризовать объект как культовый, или имеющий особое значение для современного коренного населения. Это могут быть следующие сооружения и атрибуты: наличие цветных лент непосредственно на объекте или рядом с ним, остатки жертвоприношений в виде кострищ, золы, костей, монет. Среди древних наскальных рисунков, современные отличаются более светлым оттенком, отчетливо видна их «свежесть».

7) При описании объекта необходимо сфотографировать как древние, так и современные рисунки, описать их внешний вид, технику выполнения (выбивка, прочерчивание).

8) Во время проведения опроса местных жителей необходимо выяснить, какие древние объекты им известны в конкретной местности и как они используются в современной обрядовой практике [36].

Учащиеся должны соблюдать правила поведения в сакральных местах.

Правила посещения священных мест и объектов

Узнайте о традициях, обычаях и религии, исповедуемой жителями, проживающими на территории, выбранной для путешествия.

Не разбивайте лагерь и не оставляйте следов своего пребывания в местах, считающихся священными у местного населения, возле источников или на горных перевалах.

Не ломайте и не рубите дрова, не собирайте камни и растения на территориях.

Не нарушайте спокойствие местности, особенно в вечернее и ночное время шумными возгласами, громким пением и музыкой, позвольте господствовать звукам Природы, говорите, как можно тише и постарайтесь уменьшить любой шум.

При посещении мест и памятников культурной важности, не совершайте какие-либо действия, приводящие к изменению их вида и ландшафта.

Не пытайтесь самостоятельно воспроизводить местный ритуал (повязывание лент, совершение обрядов и др.), не зная его истинного значения и правил поведения.

На перевалах и вершинах гор не шумите, и не разжигайте костры, не оставляйте мусор и не берите вещи, оставленные другими людьми.

Не оставляйте после себя надписи на скалах, камнях и деревьях. Такие автографы - недобрая «память» на долгие времена.

Узнайте у местных жителей, своего гида или сотрудников сакральных объектов, можно ли проводить фото- или видеосъемку в выбранном вами месте или интересующего вас объекта.

Уважайте других посетителей, которые совершают паломничество и традиционные ритуалы на священных для них местах.

Будьте уважительны и дружелюбны к местным жителям, и они ответят вам тем же.

Помните, что местные традиции основаны на законах Природы и сосуществования Человека и Природы [37].

На организационном уровне актуально составить отдельный план экскурсионной работы на год. Большое место в этом плане должны занять различные экскурсии и путешествия к местным сакральным местам, загородные экскурсии по историческим местам. К таким экскурсиям рекомендуется составлять полноценные экскурсионные программы, возможно при совместной работе с экскурсионной либо туристской организацией.

Наряду с этим можно организовать секцию учащихся экскурсоводов, которые будут предметно изучать материал о сакральных объектах, с фотографиями экскурсионных объектов. Эти тематические циклы можно продуктивно использовать на школьных уроках географии, познания мира, истории и др. Экскурсии рекомендуется разрабатывать с учетом возрастных особенностей по категориям: 1-4 классы, 5-8 классы, 9-11 классы. Большую роль играет активность участников экскурсии во время маршрута. С этой целью прежде всего готовится путевой лист-задание с экскурсионной информацией и запланированными вопросами. Учителю следует предусмотреть широкое применение приемов сравнения, краеведческих наблюдений, встреч с интересными людьми для формирования географических образов и понятий об отдельных сакральных объектах.

При наличии памятников истории и культуры, исторических мест, памятников природы (бор, роща, заповедный лес) могут быть проведены экскурсии – исторические, архитектурные, природоведческие, литературные, искусствоведческие. Для раскрытия темы экскурсии надо найти методические приемы, а также точки для осмотра экскурсионных объектов. Необходимо принять все меры, чтобы задуманная экскурсия не превратилась в обычную путевую экскурсионную информацию на маршруте. Нельзя допускать и другое – чтобы обилие фактического материала, преобладание рассказа утомляло учащихся. После экскурсии, не обязательно в тот же день, можно провести беседу, дискуссию по поводу увиденного и услышанного.

В качестве альтернативы можно разнообразить летний отдых школьников, через познавательные экскурсии, туры в сакральные и исторические места региона.

В целях последовательного формирования общей культуры обучающихся образовательный процесс следует обогатить программами дополнительного образования, элективными курсами, кружками, где будет введен модуль, ориентированный на развитие у школьников ценностного отношения к родной стране, ее истории и на понимание их значения в жизни современного общества, а также своей сопричастности к ним.

Знание методов изучения сакральной географии своего края имеет практический смысл, так как большинство учащихся, окончивших школу, остается жить и работать в пределах своей административной области, своего региона. Это послужит [Стартапом \(Startup\)](#) или так называемой жизненной навигацией в областях профессионального выбора и будущего карьерного роста выпускников.

В контексте вышеуказанного можно рекомендовать авторскую программу прикладного курса «Сакральная география Казахстана» для учащихся общеобразовательных школ Карюгиной М.Л.

В основу программы взят список 100 сакральных мест Казахстана национального уровня, который составлен казахстанскими учеными и предоставленный Центром «Сакральный Казахстан» Национального музея РК. В авторской программе отражаются основные вопросы изучения сакральных

мест с целью помочь молодому поколению получить более полные и глубокие знания о своей малой Родине через вопросы истории становления и развития, археологические памятники региона, этносоциальную и этнополитическую историю населения, роль и место исторических личностей края, сакральной географии (топонимика, ономастика, лингвистика).

Пояснительная записка

Актуальность

Первый Президент Казахстана Н. Назарбаев в программной статье «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания» отметил, что первым условием модернизации нового типа - сохранение своей культуры, собственного национального кода: «Это платформа, соединяющая горизонты прошлого, настоящего и будущего народа». Елбасы инициировал создание проекта «Духовные святыни Казахстана» или «Сакральная география». Крайне важно, чтобы каждое место святое было таковым для казахстанцев вне зависимости от их места проживания, национальной, религиозной, родовой и прочей принадлежности.

Цель программы:

- сохранение национальной идентичности (нашей духовной культуры);
- ознакомление со 100 сакральными местами Казахстана;
- воспитание уважительного отношения к истории и культурно-историческим памятникам;
- создание источников донесения информации на тему «Культурно-географический пояс Казахстана» (презентации, туристические маршруты, выставка).

Задачи программы:

- определение роли и места проекта «Сакральные места Казахстана»;
- формирование и развитие у учащихся общенациональных ценностей: казахстанский патриотизм, гражданская ответственность, уважение культуры и традиций народа Казахстана, труд и творчество, сотрудничество, открытость, образование в течение всей жизни;
- формирование основ исследовательских навыков и умений, организация активной деятельности обучающихся по самостоятельному «добыванию» знаний, развитие навыков применения информационно-коммуникационных технологий.

Межпредметные связи: археология, история, литература, религиоведение, философия.

Формы организации занятий: беседа, исследование, виртуальные экскурсии.

Форма завершения курса: презентации, туристические маршруты.

Программа «Сакральная география» рассчитана на 34 часа, 1 час в неделю.

Авторская программа прикладного курса «Сакральная география Казахстана» для учащихся общеобразовательных школ [38].

Календарно – тематическое планирование прикладного курса «Сакральная география Казахстана» для учащихся общеобразовательных школ
(всего 34 часа, 1 час в неделю)

№	Тема урока	Кол-во часов	Дата
Раздел I. Введение – 2 часа			
1	Что изучает наука сакральная география. Сакральная география – основные понятия.	1	
2	Где находятся сакральные места Казахстана? Аномальные и загадочные места Казахстана	1	
Раздел II. Особо почитаемые памятники природного наследия – 3 часа			
3	Особо почитаемые памятники природного наследия на территории Центрального и Северного Казахстана: памятник природного наследия Белая мечеть Святой горы, гора и пещера Бектау ата, пещера «Коныр-Аулие» в горе Жамбақы	1	
4	Особо почитаемые памятники природного наследия на территории Восточного Казахстана: гора Мұзтау (Белуха, Алтай) и пещера Коныр-Аулие в Абайском районе	1	
5	Особо почитаемые памятники природного наследия на территории Западного и Южного Казахстана: историко-культурный комплекс «Отпан тау», пик Хан Тенгри, Шарынский каньон, гора Казыгурт и пещера Жылаған-ата	1	
Раздел III. Археологические и архитектурные памятники – 4 часа			
6	Археологические памятники на территории Центрального Казахстана: урочище Теректы и археологический комплекс Бегазы	1	
7	Археологические и архитектурные памятники на территории Северного Казахстана: городище Бозок, поселение Ботай, мемориальный комплекс Косбатыр-Кумай, музей - усадьба Сырымбет	1	
8	Археологические памятники на территории Восточного Казахстана: могильники Берель, Шиликтинские курганы, Царская долина	1	
9	Археологические памятники на территории Южного Казахстана: Боралдайские сакские курганы, Иссыкские сакские курганы, археологический комплекс Танбалы (Тамгалы), тюркские культовые памятники Мерке-Жайсан и крепость Акыртас	1	
Раздел IV. Крупные средневековые городские центры и столицы Казахского ханства – 4 часа			

10	Крупные средневековые городские центры и столицы Казахского ханства на территории Северного и Западного Казахстана: городище Святой Акколь или Акколь-Жайылма, городище Сарайшык, городище Жайык (Теке)	1	
11	Крупные средневековые городские центры и столицы Казахского ханства на территории Кызылординской области: городище Жанкент, городище Сыганак, городище Ширик-Рабат, городище Жент (Дженд)	1	
12	Крупные средневековые городские центры и столицы Казахского ханства на территории Алматинской и Жамбылской областей: городище Койлык, город Талгар (Талхиз), городище Тараз, городище Туймекент	1	
13	Крупные средневековые городские центры и столицы Казахского ханства на территории Южно – Казахстанской области: город Отрар, город Туркестан (Яссы), город Сауран, город Сайрам (Исфиджаб), город Созак	1	
Раздел V. Религиозные и культовые объекты – 11 часов			
14	Религиозные и культовые объекты Северного Казахстана, являющиеся местами поклонения: Екідін, мавзолей Машһур-Жусип Копейулы, этнографо-археологический комплекс Аккол-Жайылма, Храм Всех Святых, Покровская церковь, Храм Пресвятого Сердца Иисуса	1	
15	Религиозные и культовые объекты на территории Восточного Казахстана, являющиеся местами поклонения: мазар Козы Корпеш и Баян сулу и мавзолей Ыргызбай Ата	1	
16-17	Религиозные и культовые объекты, являющиеся местами поклонения: некрополи и подземные мечети Мангыстау: подземная мечеть Бекета - ата в местности Огыланды, XVIII вв., Шопан-Ата, X-XIX вв., некрополь Древний Бейнеу, XI–XIX вв., некрополь и подземная мечеть Караман ата, XIII–XIX вв., подземная мечеть Масат ата, X–XIX вв., подземная мечеть Шакпак ата, IX–X вв., XIV–XIX вв., некрополь Султана-епа, X– XIX вв. н.э., мавзолей Абат-Байтак (XIV-XV вв.), некрополь Сисем ата, XIII–XIX вв., некрополь Ушкан Ата, некрополь Акмешит	2	
18-19	Религиозные и культовые объекты, являющиеся местами поклонения на территории Сайрамского и Созакского районов, у подножья гор Каратау и Казыгурт в Южном Казахстане: мавзолей Карашаш	2	

	ана, мавзолеев Ибраһим ата, мавзолеев Карабура, мавзолеев Баба Тукти Шашты Азиз, мавзолеев Домалак ана, архитектурный комплекс Исмаил-ата, мавзолеев Укаша ата, мавзолеев Байдибек ана		
20-21	Религиозные и культовые объекты, являющиеся местами поклонения на территории города Туркестана: комплекс мавзолеев Ходжи Ахмеда Яссауи, мавзолеев Рабии Султана Бегима, подземная мечеть Большой Кылуэт, городище Култобе, мавзолеев Арыстан баб, мавзолеев Гауһар ана	2	
22	Религиозные и культовые объекты, являющиеся местами поклонения на территории г. Алматы и Алматинской области: Центральная мечеть, Вознесенский Кафедральный собор, Храм Христа Спасителя в честь Рождества Христова, архитектурно-художественный музей «Жаркентская мечеть»	1	
23	Религиозные и культовые объекты, являющиеся местами поклонения на территории Кызылординской области: мавзолеев Окшы ата, мавзолеев Хорасан Ата, мазар-комплекс Толегедай-Кылышты ата, башня Бегим ана, мемориальный комплекс Қорқыт ата	1	
24	Религиозные и культовые объекты, являющиеся местами поклонения на территории г. Тараз и Жамбылской области: архитектурный комплекс «Тектурмас», мавзолеев (Аулие ата) Карахана, мавзолеев Айша биби, мавзолеев Бабаджы Хатун	1	
Раздел VI. Сакральные места, связанные с историческими личностями – 5 часов			
25-26	Сакральные места, связанные с историческими личностями на территории Северного Казахстана: экспозиционные, музейные и мемориальные комплексы: экспозиционный комплекс «Ставка Абылай хана», мемориальный комплекс «Резиденция Абылай-хана», мемориальный комплекс батырам Шапрашты - Карасаю и Аргын –Агынта, мавзолеев Мыржакыпа Дулатова	2	
27	Сакральные места, связанные с историческими личностями на территории Северного Казахстана: мавзолеев и пещера Кенесары: мавзолеев-некрополь «Кабанбай батыра», пещера Кенесары, мавзолеев Ыбрая Алтынсарина, мавзолеев предводителей восстания 1916 г. (место погребения А. Иманова; Комплексы Абдыгаппар и Кейкы батыра)	1	
28	Сакральные места, связанные с историческими	1	

	личностями на территории Западного Казахстана: мавзолеем Кобланды батыра, мемориальный комплекс на некрополе «Хан моласы», мавзолеем Тама Есет Кокыұлы, мавзолеем прославленного поэта и батыра Махамбета Утемисова, мемориальный комплекс Т.Г.Шевченко		
29	Сакральные места Южного Казахстана, связанные с историческими личностями: мавзолеем Райымбек батыра, мавзолеем Есим-хана, литературно-мемориальный музей Жамбыла Жабаева, дом - музей Ахмета Байтурсынова, мемориальный комплекс Шокана Уалиханова	1	
Раздел VII. Сакральные места, связанные с историческими и политическими событиями – 5 часов			
30	Сакральные места, связанные с историческими и политическими событиями на территории Центрального Казахстана: стела «Булантинская битва», музей памяти жертв политических репрессий в поселке Долинка	1	
31-32	Сакральные места, связанные с историческими и политическими событиями, на территории Северного Казахстана: монумент «Отан корғаушылар», монумент «Ашаршылық құрбандарына ескерткіш», монумент «Байтерек-Астана», монумент «Қазақ елі», триумфальная арка «Мәңгілік ел», мемориальный комплекс жертв политических репрессий «АЛЖИР»	2	
33	Сакральные места Восточного и Западного Казахстана, связанные с историческими и политическими событиями: дом-музей «Алаш арыстары – М. Ауэзов», монумент «Сильнее смерти», Бокейординский историко-музейный историко-революционный комплекс	1	
34	Сакральные места на территории Южного Казахстана, связанные с историческими и политическими событиями: памятник монумент «Памятник Орбулакской битвы», монумент «Памятник Аныракайской битве», историко-культурный национальный заповедник «Ордабасы», площадь Республики	1	

Рекомендуется использовать возможности интернет-сайтов организаций образования для размещения информации о работе по формированию моделей воспитательной работы по проекту «Духовные святыни Казахстана - Сакральная география Казахстана».

Важным звеном в модели воспитательной работы по проекту должна стать работа с семьей. Она предполагает выстраивание взаимодействия образовательной организации с семьей на основе общих стратегических принципов:

в принцип системности, ориентирующий родителей на включение ребенка в систему единых социокультурных ценностей единого воспитательно-образовательного пространства с учетом эстетики степной цивилизации;

в принцип интерактивности, ориентирующий на формирование активного нравственного сознания всех участников педагогического процесса; активного культурного и духовного сознания педагогов; активного педагогического сознания родителей; активной и творческой мотивации через использование различных форм социокультурного просвещения, направленных на реформирование духовных ценностей;

в принцип культуросообразности, способный содействовать обеспечению преемственности социокультурных традиций, утверждению их в качестве основной духовно-нравственной опоры и главных ценностных ориентиров в перспективе личностного и цивилизационного развития;

в принцип приоритета ведущих ценностных ориентаций модернизации общественного сознания, лежащих в основе национального кода, с общим контекстом проекта «Духовные святыни Казахстана - Сакральная география Казахстана», его основополагающих ценностей, идеалов и смыслов ради осознания себя деятельными субъектами сохранения и приумножения социокультурного опыта.

Таким образом, содержание духовно-нравственного воспитания и детей, и родителей в процессе педагогического сопровождения семейного духовно-нравственного воспитания должно быть сориентировано на сферу общенациональных подлинно духовных ценностей.

Значительным компонентом в модели воспитательной работы по проекту «Духовные святыни Казахстана - Сакральная география Казахстана» может стать краеведческий компонент.

Для достижения поставленной цели учителям и организаторам данного направления *необходимо акцентировать внимание на решении ряда методических задач:*

- совершенствовать уровень планирования;
- переориентировать содержание школьного краеведческого образования с учетом требований проекта;
- отбирать наиболее приемлемые формы краеведческой работы, различные методы, вычлняя рациональный опыт и традиции;
- выражать и обосновывать свою позицию по вопросам, касающимся ценностного отношения к общенациональным природным, коренным объектам и комплексам, которые представляют историко-культурную ценность.

Методическая работа должна быть сконцентрирована на обеспечении содержания образования через интегративную краеведческую деятельность обучающихся.

При отборе содержания краеведческой деятельности важно учитывать такие критерии как: научность; адекватность целям образования и потребностям учащихся; полипредметность (рассмотрение территории с позиций разных учебных дисциплин); комплексность (отбор фактов, явлений, позволяющих рассматривать их в системе); познавательную значимость (ориентир на ценностную мотивацию к учению); познавательную доступность (возможность освоения содержания с учетом индивидуальных и возрастных психолого-физиологических особенностей детей); практикоориентированность и общественно-полезную направленность; генерализацию (выделение главного, отсутствие малозначимых фактов, событий и т.п.); субрегиональный подход (учет территориальной доступности используемых ресурсов краеведческой деятельности); предметную логику; дидактическую значимость (возможность использования конкретного содержания для организации целенаправленной, запланированной, разнообразной образовательной деятельности, обеспечивающей воспитание, обучение и развитие в единстве); диагностичность (возможность организации мониторинга и образовательных результатов краеведческой деятельности). В эту систему критериев необходимо включить сакральность. Почетный академик НАН РК Абсаттар Дербисали, лауреат Государственной премии РК Ахметкал Медеу, члены-корреспонденты НАН Бауыржан Байтанаев, Уалихан Калижанов и другие ученые определили несколько критериев сакральности объекта.

«В первую очередь это должны быть широко известные религиозно-культурные сооружения и иные объекты, которые с давних времен являются местами паломничества. Следующая группа – это прочно утвердившиеся в общественном сознании объекты и места, связанные с выдающимися историческими событиями и личностями. Сакральными также являются признанные населением места, где в определенное время года совершаются обряды и ритуалы, отражающие верования, мировоззрение, образ жизни протоказахов. К сакральным следует отнести и конкретное пространство, обладающее пока еще неизученными и неизведанными свойствами позитивного воздействия на человека и его здоровье» [39].

Реализация задач, решаемых средствами краеведения, возможна при соблюдении организационных условий: комплексное использование всех ресурсов краеведения; реализация ресурсного потенциала в системе разнообразных взаимодополняющих форм краеведческой деятельности; обеспечение возможности активного участия во всех формах краеведческой деятельности каждым ребенком. Есть необходимость в создании комплекса форм организации деятельности, позволяющего вовлечь каждого ученика, как в систему обязательных форм, так и к участию в нескольких формах краеведческой деятельности, выбираемых самим учеником. *Формы, в которых принимают участие все школьники:* уроки самостоятельного курса «краеведение», интегрированные краеведческие курсы и курсы, содержащие краеведческий компонент образования; внеурочные и внеклассные мероприятия. *Формы, в которых учащиеся принимают участие в зависимости*

от своего выбора: занятия факультативных, элективных краеведческих курсов; туристско-краеведческие, экспедиционные, музейные, экскурсионные объединения, формы семейного краеведения.

Содержание функций управления краеведческой деятельностью организаций образования должно быть наполнено новым содержанием.

Информационно-аналитическая функция: ___получение и анализ информации о: природно-рекреационных, социокультурных, образовательных ресурсах территории и условиях их эффективного использования; кадровом обеспечении краеведческой деятельности, потребностях педагогов в повышении профессиональной компетентности; потребностях учащихся, образовательных учреждений, социума в освоении ресурсов краеведческой деятельности; опыте целеполагания, мотивации, определения содержания, организации и результативности краеведческой деятельности. *Мотивационно-целевая функция:* постановка спектра целей, отвечающих потребностям конкретного индивида, организации образования, социума по формированию адаптивной образовательной среды на основе ресурсов краеведческой деятельности; коллегиальное формирование целей и задач; использование мотивов: возможности выбора целей, содержания, форм деятельности; непосредственного познавательного интереса к процессу и результатам деятельности; возможности коллективных, групповых, индивидуальных, семейных, дистанционных форм образования; доступности ресурсов деятельности; реализации межпредметных связей. *Планово-прогностическая функция:* планирование разнообразных направлений деятельности; поэтапное дифференцированное планирование содержания и форм деятельности; отбор содержания, используемых ресурсов, эффективных средств и форм деятельности с учетом возможностей их оперативной коррекции. *Организационно-исполнительская функция:* обеспечение системности деятельности; учет приоритета коллективных творческих форм деятельности; самостоятельная организация основных форм деятельности; сочетание разнообразных взаимодополняющих организационных форм деятельности. *Контрольно-диагностическая функция:* организация оперативной обратной связи о реализации задач деятельности; диагностика эффективности деятельности по промежуточным и конечному результату. *Регулятивно-коррекционная функция:* обеспечение оперативного регулирования и коррекции в процессе реализации всех функций управления.

Новая парадигма краеведения сегодня тесно связана с цифровыми образовательными ресурсами (ЦОР) на базе ИКТ, которые стали использоваться в этой сфере. Уже накоплен большой опыт эффективного сопровождения школьного краеведения средствами ИКТ. ИКТ не дополняют сложившийся традиционный учебный процесс, с их помощью, на их базе, создается иной учебный процесс, с другой целевой ориентацией, иными ролевыми функциями участников, иной средой обучения.

Сегодня педагог - не единственный носитель краеведческих знаний, следовательно, *от обучающегося сегодня требуется не просто «усваивать»*

предлагаемый материал, но и познавать окружающий мир, вступая с ним в активный диалог; осуществлять сбор, обработку и преобразование информации; самому искать ответы и не останавливаться на достигнутом.

При планировании отборе содержания и организации краеведческой работы в общеобразовательных организациях также важны следующие методические постулаты:

- методологической основой школьного краеведения являются общие принципы (принципы соответствия содержания и методов краеведческой работы уровню развития и подготовки учащихся, творческих способностей учащихся и привития им навыков исследовательской деятельности и др.);

- нельзя представить краеведческую работу школы вне вопросов охраны природы и экологического образования и воспитания на основе принципов экологического краеведения (подчинение экологического краеведения содержанию и задач учебно-воспитательной работы и соответствие его уровню развития и подготовленности учащихся, комплексный подход в организации краеведческой работы по экологии, систематичность и непрерывность, поисково-исследовательский характер краеведения, общественно-полезная значимость, природоохранная направленность);

- учебное и внеклассное краеведение тесно связаны между собой на основе принципа комплексного подхода (всестороннее изучение родного края - его истории, природы, хозяйства, этнографии, литературы, искусства и др.);

- краеведческая работа дает эффективные результаты в том случае, если в ее организации соблюдается принцип систематичности и непрерывности (последовательное расширение и углубление краеведческих знаний и умений школьников в определенно плановой системе в течение всего учебного года, как на уроках, так и во внеклассной работе);

- краеведческая работа на основе поисково-исследовательского принципа вооружает учащихся элементарными приемами научного исследования (самостоятельное решение учебно-познавательных задач путем постановки проблемы, планирования поиска, нахождения приемов и способов решения различных задач в процессе наблюдений, обобщение краеведческих материалов и соответствующее их оформление);

- важной стороной краеведческой работы является практическое осуществление принципа общественно полезной значимости (активное участие краеведов в решении общественно-практических задач родного края через проведение природоведческих наблюдений, участие в мероприятиях по охране природы по всему комплексу проблем - природных, социально-экономических, культурных и др.).

Краеведческая работа может осуществляться по ряду направлений:

- Историческое краеведение (военно-историческое, историко-культурное, историко-архивное, археологическое и др.);

- Естественно-научное краеведение (географическое, экологическое, биологическое, геологическое и др.);

- Этнокультурное и социолого-демографическое краеведение (фольклорное, художественное, литературное и др.);
 - Туристско-краеведческая деятельность (краеведческие исследования во время туристических походов);
 - Спортивный туризм (совершение спортивных туристических походов в сочетании с проведением краеведческих наблюдений и разносторонним изучением района похода);
 - Оздоровительный туризм (совершение некатегорийных походов по родному краю в сочетании с проведением краеведческих наблюдений, исследований и изучением отдельных особенностей района похода);
 - Музейное краеведение (изучение родного края на базе школьного краеведческого музея);
 - Экскурсионное краеведение (изучение родного края во время подготовки и проведения самостоятельных, или участия в плановых экскурсиях);
 - Семейное краеведение.

Таким образом, моделирование воспитательной работы по проекту «Духовные святыни Казахстана - Сакральная география Казахстана» должно основываться на выборе современных средств, форм, методов, знании методологических основ педагогики, психологии, философии, социологии. Эффективное моделирование создаст условия для духовно-нравственного развития обучающихся, самореализации и индивидуального самосовершенствования, будет способствовать активному осмыслению роли и места духовных святынь в прошлой истории и современных реалиях Казахстана, сохранению непреходящих ценностей в памяти молодого поколения.

Заключение

Новые вызовы эпохи глобализации, экономическое и политическое развитие страны в современных условиях обостряют необходимость развития идеологической составляющей, расширения границ национального самосознания, возрождение духовности. Особая ответственность в решении этой задачи лежит на системе образования, одной из главных задач которой является духовно-нравственное развитие подрастающего поколения. Обращение к народным истокам, нашей богатой культуре и истории способствует формированию патриотических чувств, основанных на понимании духовных ценностей и сохраненных многими людьми на протяжении длительного исторического пути.

Духовные ценности не образуются революционным путем, они возникают на всех этапах развития общества в соответствии с его потребностями, отражают жизнь того или иного периода и не исчезают с изменением общества, а остаются наследием для последующих поколений. Каждое поколение не создает духовность заново, оно опирается на существующее наследие, однако не слепо перенимает его, а принимает и развивает с точки зрения созидания, гуманности, справедливости.

В этой связи проект «Сакральная география Казахстана», основной целью которого является сохранение и пропаганда сакральных исторических объектов, дает превосходную возможность усилить духовно-нравственную составляющую воспитательного процесса в организациях образования Казахстана.

Модель воспитательной работы в этом направлении должна включать как урочную, так и внеурочную деятельность. В распоряжении учителей богатый арсенал методов сакральной географии, в том числе направления, способы и средства познания сакрально-территориальных систем и их элементов, сакрально-географических явлений и процессов, сакрально-географических объектов. При этом педагогу необходимо владеть такими подходами исследования сакральных пространств, как исторический, системный, синергетический, географический.

Такие передовые педагогические технологии, как [технология коллективно-творческой деятельности](#), социальное проектирование, кейс-технология (метод конкретных ситуаций) могут успешно применяться для создания воспитательного пространства при изучении сакральных объектов. Особое место в данном направлении занимает научно-исследовательская работа, а также использование цифровых ресурсов. Огромный пласт сакрально-географических знаний можно почерпнуть в материалах конференций, географических журналов, сборников, современных библиотечных изданий. Мероприятия по сакральной географии могут включать тематические встречи, круглые столы по духовно-нравственной тематике, - интерактивные формы (диспуты, дискуссии, уроки духовности). Системно

следует вести активную работу по исследованию и развитию сакральных мест нашей страны, вовлекая обучающихся в экскурсии, элективные курсы, кружки.

Важным компонентом воспитательной работы по проекту должна стать работа с семьей, выработка общих стратегических принципов ее взаимодействия со школой. Неотъемлемой частью воспитательной работы по проекту «Духовные святыни Казахстана - Сакральная география Казахстана» является также краеведческий компонент.

В конечном итоге, эффективность модели воспитательной работы по проекту «Духовные святыни Казахстана - Сакральная география Казахстана» определяет насколько морально устойчивым и духовно богатым вырастет молодое поколение XXIв.

Список литературы

1. Закон Республики Казахстан «Об образовании» от 27 июля 2007 года № 319-III.
2. Концептуальные основы воспитания в условиях реализации программы «Рухани жаңғыру», утвержденные приказом Министра образования и науки Республики Казахстан от 15 апреля 2019 года, № 145
3. Н. Назарбаев «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания», 12 апреля, 2017 года;
4. Голубев С.В. Сакральная география. аспекты познавательного и паломнического туризма. 2014. <https://nsportal.ru/vuz/istoricheskie-nauki/library/2014/01/28/sakralnaya-geografiya-aspekty-poznavatel'nogo-i>
5. Список объектов Всемирного Наследия ЮНЕСКО. <https://wikitravel.org/ru/%D0%A1%D0%BF%D0%B8%D1%81%D0%BE%D0%BA>
6. <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D0%B0%D0%BB%D0%B1%D0%B0%D0%BB>
7. В. Л. Огудин. Природные места поклонения в религиозных представлениях современного населения Ферганы. Автореф. дисс. докт. ист. наук. Москва, 2003. 10с.
8. <https://ruh.kz/geo/>
9. https://ru.sputniknews.kz/Sacral_Kazakhstan/20170526/2341917/ne-nauchnaya-dilemma-kak-v-kazahstane-sozdatut-reestr-sakralnyh-mest.html/
10. 100 общенациональных сакральных объектов Казахстана. Qazaqstan [non] official. IQAR.KZ – онлайн-журнал о духовно-нравственном наследии Великой Степи. 26/08/2018
11. <https://khabar.kz/ru/news/kultura/item/101603-sozdana-virtualnaya-karta-sakralnaya-geografiya-kazakhstana>
12. http://studwood.ru/1902956/pedagogika/osobennosti_etnicheskogo_vospitaniya
13. В. Б Захаров, А. Т Смайлова. Казахские народные пословицы и поговорки. Издательский дом «Кочевники», 2005. 230с.
14. Н.А. Бердяев. Национальность и человечество. Москва, 1918.
15. Казахстан -2030. Процветание, безопасность и улучшение благосостояния всех казахстанцев. Послание Президента страны народу Казахстана 1997 года. http://adilet.zan.kz/rus/docs/K970002030_
16. Курманалиева Э. Т. Развитие идей формирования здорового образа жизни в истории казахской педагогической мысли (период казахского ханства). Автореф. дис.канд. пед. наук Алматы, 2008
17. <https://www.elim.kz/article/286>
18. <http://sacral-altai.ru/sacral-geography/>
19. www.caravan.kz/gazeta/sakralnyjj-kazakhstan-vozvrashhenie-k-istokam-
20. Окунева И.В. Понятие «сакральная география» // Перспективы развития науки и образования: сборник научных трудов по материалам Международной научно-практической конференции 28 февраля 2015 г.: в 13

частях. Часть 6. – Тамбов: ООО «Консалтинговая компания Юком». – 2015. – С. 111-112.

21. [Поступ сакральной географии в XXI веке - Социальная география...
uchebnikirus.com/soziologia/...](http://uchebnikirus.com/soziologia/)

22. Атаман Л. В. Исследование сакрального пространства региона: методология и принципы Псковский регионологический журнал No 23/2015
<http://docplayer.ru/45117526-Issledovanie-sakralnogo-prostranstva-regiona-metodologiya-i-principy.html>

23. <http://ua.convdocs.org/docs/index-190577.html?page=5>

24. Источник: <http://5fan.ru/wievjob.php?id=8209>

25. <https://mail.kz/ru/news/kz-news/vypushchena-antologiya-skazanii-o-sakralnyh-mestah-vostochnogo-kazahstana#hcq=zO2imtr>

26. <https://www.kazpravda.kz/articles/view/sakralnaya-geografiya-strani/>

27. <http://kazgazeta.kz/?p=66334>

28. <https://ru.qamshy.kz/article/35668-studenty-v-vko-razrabotali-videotur-po-sakralnym-mestam-kazahstana>

29. ru.zhambylnews.kz/lentanews/

30. <https://ru.qamshy.kz/article/38655-puteshestvie-po-sakralnym-mestam-yuko-sovershili-deti-iz-pavlodar>

31. aqmola.ortcom.kz/content/

32. http://dailynews.kz/society/ekskursiju_pohod_po_sakralnym_mestam_so_vershili_shkolniki_akmolinskoj_oblasti

33. https://www.kt.kz/rus/society/v_kizilordinskoj_oblasti_provodjat_ekskursii_po_sakralnim_mestam_1153664235.html

34. tubov.online/videoplayer_eUZrc3A.

35. http://novoetv.kz/2017/10/karagandinskie-studenty-izuchayut-i_storiyu-sakralnyx-mest/

36. <http://docs.cntd.ru/document/473313896>

37. <http://putevoditel-altai.ru/load/1822-svyaschennye-mesta-narodov-respubliki-altay.html>

38. <https://videouroki.net/razrabotki/avtorskaia-programma-prikladnogho-kursa-sakral-naia-ghieoghrafiia-kazahstana-d.html>

39. <https://www.kazpravda.kz/fresh/view/s-nauchnim-podhodom/>

Сакральные объекты Республики Казахстан по областям

№	Область	Сакральный объект
1	г.Алматы	<ol style="list-style-type: none"> 1. Боралдайские сакские курганы 2. Вознесенский кафедральный собор 3. Храм Христа Спасителя 4. Мавзолей батыра Райымбека 5. Мемориальный дом Ахмета Байтурсынова 6. Здание «Дома Правительства», где в 1991 г. Принята декларация о независимости 7. Площадь Республики - Монумент Независимости 8. Памятник, посвященный участникам декабрьских событий 1986 года – «Тәуелсіздік таңы»
2	г.Астана	<ol style="list-style-type: none"> 1. Городище Бозок 2. Мусульманское кладбище Караоткел 3. Место захоронения Смагула Садвакасова 4. Монумент «ашаршылық құрбандары», посвященный жертвам голода 1932-1933 гг. 5. Монумент, посвященный защитникам отечества и памяти погибшим во второй мировой войне – «отан-ана» 6. Монумент "Астана-Байтерек" 7. Монумент "Қазақ Елі" 8. Дворец Мира и Согласия 9. Триумфальная арка "Мәңгілік Ел"
3	Туркестанская область	<ol style="list-style-type: none"> 1. Пещера и озеро Жылаган-ата 2. Пещера Акмешит 3. Гора Казыгурт 4. Хан-Тенгри 5. Городище Отырар 6. Городище Яссы 7. Комплекс "Акыртас" 8. Городище Сайрам 9. Городище Сауран 10. Городище Созак 11. Мавзолей Укаша-ата 12. Мавзолей Баба Тукти Шашты Азиз 13. Мавзолей Ибрагим-ата

		<ul style="list-style-type: none"> 14. Мавзолей Карашаш-ана 15. Мавзолей Гауһар-ана 16. Мавзолей Домалак-ана 17. Архитектурный комплекс Исмаил-ата 18. Мавзолей Ходжа Ахмета Яссауи 19. Мавзолей Рабии Султан бегим 20. Мавзолей Арыстан-баб 21. Мавзолей Карабура 22. Мечеть Аппак-Ишана 23. Мавзолей Есим-хана 24. Мавзолей хана Хакназара 25. Мемориальный комплекс «Бірлік-Ордабасы»
4	СКО	<ul style="list-style-type: none"> 1. Поселение Ботай 2. Мавзолей Кожабергена-жырау 3. Кулсары Кудайбердыулы 4. Мемориальный комплекс батыров Карасая и Агынтая 5. Резиденция Абылай-хана 6. Усадьба Сырымбет
5	Павлодарская область	<ul style="list-style-type: none"> 1. Пещера Коныр аулие в Баянауле 2. Городище Акколь-Жайылма 3. Мавзолей Бухар-жырау 4. Исабек Хазрет 5. Мавзолей Машхур-Жусип Копейулы 6. Мавзолей Малайсары Токтауылулы 7. Место захоронения Жасыбая Омирулы 8. Озеро Жалаулы
6	Мангистауская область	<ul style="list-style-type: none"> 1. Историко-культурный комплекс Отпан тау 2. Городище Кызылкала 3. Шопан-ата 4. Караман-ата 5. Масат-ата 6. Шакпак-ата 7. Султан-епа 8. Сисем-ата 9. Мавзолей Барака Сатыбалдыулы 10. Мавзолей Исы Тиленбайулы 11. Мавзолей Досана Тажиулы 12. Мавзолей Балуанияза Мусрепулы

		13. Мемориальный комплекс Т.Г. Шевченко
7	Кызылординская область	<ol style="list-style-type: none"> 1. Городище Ширик-Рабат 2. Городище Жанкент 3. Городище Сыганак 4. Городище Жент 5. Мемориальный комплекс Коркыт-ата 6. Башня Бегим-ана 7. Мавзолей Хорасан-ата 8. Комплекс Толегетай-Кылышты ата 9. Мавзолей Окшы-ата 10. Мавзолей Жанкожи Нурмухамедулы 11. Мавзолей Бухарбая Естекбайулы
8	Костанайская область	<ol style="list-style-type: none"> 1. Тургайские геоглифы 2. Укрепленное поселение Камысты 3. Культовый памятник Екидын 4. Мавзолей Барака Жанузакулы 5. Мавзолей Жауке Назаргулулы 6. Мавзолей Миржакыпа Дулатова 7. Место захоронения Амангельды Иманова 8. Мавзолей Абдигаппара Жанбосынулы 9. Мавзолей Кейки-батыра
9	Карагандинская область	<ol style="list-style-type: none"> 1. Гора Аулиетау (Акмешит) 2. Гора Едыге 3. Алтын шокры 4. Гора и пещера Бектау-ата 5. Петроглифы Теректы аулие 6. Археологический комплекс Бегазы 7. Культовый памятник Домбауыл 8. Мавзолей Жубан-ана 9. Мавзолей Жошы-хана 10. Мавзолей Алаш-хана 11. Мечеть Кунанбая Ускенбаева 12. Мавзолей Шанышкылы Бердикожы 13. Мавзолей Жидебая Кожаназарулы 14. Место захоронения батыра Баяна 15. Место захоронения Байгозы Наймантайулы 16. Мавзолей Агыбая Конырбайулы 17. Мавзолей Таттимбета Казангапулы

		18. Историко-культурный центр Первого Президента 19. Место Булантинского сражения 20. Музей КарЛАГА
10	Западно-Казахстанская область	1. Городище Жайык 2. Жумагазы Хазрет 3. Мавзолей Даулеткерей Шыгайулы 4. Место захоронения Гумара Караша 5. Исторический комплекс "Бокей Ордасы" 6. Дом Алаш Орды в Жымпиты
11	Жамбылская область	1. Городище Тараз 2. Комплекс "Акыртас" 3. Тюркские культовые памятники Мерке-Жайсан 4. Мавзолей Айша-биби 5. Мавзолей Бабаджа-Хатун 6. Мавзолей Карахана 7. Комплекс Тектурмас 8. Мавзолей батыра Байзака
12	Восточно-Казахстанская область	1. Пещера Коныр аулие 2. Гора Музтау (Белуха) 3. Историко-археологический комплекс "Акбауыр" 4. Историко-археологический комплекс Берел 5. Историко-археологический комплекс Шиликти 6. Таксайский курганный комплекс 7. Мавзолей Козы-Корпеша и Баян-Сулу 8. Мавзолей Ыргызбай-ата 9. Памятник Жанибеку Бердаулетулы 10. Историко-культурный комплекс Абая "Жидебай-Борили" 11. Литературно-мемориальный дом-музей Ф.М. Достоевского 12. Дом "Алаш Арыстары" в Семее 13. Монумент «Сильнее Смерти»
13	Атырауская область	1. Комплекс Иманкара 2. Историко-археологический комплекс Аралтобе 3. Городище Сарайшык 4. Бекет-ата 5. Некрополь Ушкан-ата 6. Некрополь Акмешит 7. Подземная мечеть Кулшан-ата

		8. Мавзолей Махамбета Утемисулы 9. Мавзолей Исатая Тайманулы
14	Алматинская область	1. Чарынский каньон 2. Озеро Алаколь 3. Кольсайские озера 4. Археологический комплекс Танбалы (Тамгалы) тас 5. Родник Тамшыбулак 6. Иссыкские сакские курганы 7. Городище Койлык 8. Мавзолей Байдибек би 9. Архитектурно-художественный комплекс "Жаркентская мечеть" 10. Мавзолей батыра Капала 11. Мавзолей Наурызбая Куттымбетулы 12. Ч.Ч. Валиханова в Алтынемеле 13. Мавзолей Жамбыла Жабаева 14. Ереуил-тобе 15. Памятник Танбалы Тас 16. Место Орбулакского сражения. 17. Место Аныракайского сражения 18. Место захоронения жертв политических репрессий в поселке Жаналык
15	Актюбинская область	1. Кратер Жаманшин 2. Мавзолей Абат-Байтак 3. Некрополь Ойсылкара 4. Мечеть Досжан-ишана 5. Мемориальный комплекс Кобланды-батыр 6. Мавзолей Есета Кокыулы 7. Мемориальный комплекс "Хан моласы" 8. Мавзолей Есета Котибарулы 9. Захоронение Бопай-ханым
16	Акмолинская область	1. Скала Окжетпес 2. Кургальджинское озеро 3. Мемориальный комплекс "Косбатыр-Кумай" 4. Мавзолей Ботагай 5. Науан Хазрет 6. Мавзолей Кабанбая-батыра 7. Мавзолей Олжабая Толебайулы

	8. Поляна Абылай-хана 9. Пещера Кенесары-хана 10. Мавзолей Баубека Бекмурзаулы 11. Мавзолей Беспакыр 12. Мемориальный комплекс "АЛЖИР"
--	--

Источник: <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%90%D0%BB%D0%BC%D0%B0-%D0%90%D1%82%D1%8B> "title="Алма-Аты">

Приложение 2

Пример урока, посвященного сакральным местам региона.

Тема: Сакральная география Павлодарской области

У каждого народа, у каждой цивилизации есть святыне места, которые носят общенациональный характер, которые известны каждому представителю этого народа. Это одно из оснований духовной традиции».

Н. Назарбаев

Цель: - духовно-нравственное воспитание учащихся через знакомство с проектом «Духовные святыни Казахстана» или «Сакральная география Казахстана»;

- воспитание патриотизма, чувства гордости за край, в котором живешь.

Оборудование: мультимедийное сопровождение, презентация «Памятники природы Павлодарской области», листы бумаги, ручки, маркеры, карандаши.

Ход занятия

❖ Слово учителя: - В рамках программы «Рухани казына» по реализации специального проекта «Духовные святыни Казахстана» в настоящее время в стране прорабатываются вопросы создания проектов «Сакральная география Казахстана» и «Туған жер», предложенных в программной статье Президента «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания». Эпиграфом нашего мероприятия взяты слова нашего президента:

«У каждого народа, у каждой цивилизации есть святыне места, которые носят общенациональный характер, которые известны каждому представителю этого народа. Это одно из оснований духовной традиции».

Вопрос: Что такое сакральные места? (просмотр видеоролика, ответы детей)

Выступление 1 группы: (флипчарт)

У каждого народа, у каждой цивилизации есть святыне места, которые носят общенациональный характер, которые известны каждому представителю этого народа. Это одно из оснований духовной традиции.- сказал наш президент Нурсултан Абишевич Назарбаев.

На сегодня мы имеем единое сакральное пространство, олицетворяющее собой неразрывную связь каждого поколения, каждого периода истории народа Казахстана и государства. Правда, оно до сих пор нами не осмыслено... Поэтому для удобства мы решили разбить список на шесть блоков:

1. Особо почитаемые памятники природного наследия

Часть их уже находится под охраной государства и рассматривается как местным населением, так и туристами в качестве сакральных объектов. Их легендарные истории гармонично вплетены в мифологическую ткань сакральной географии мирового и локального пространств. К примеру, пещеры в мифологической картине мира связаны с рождающим, плодоносящим началом Земли и поэтому до сих пор воспринимаются как места, где можно обрести здоровье и изменить жизненную стратегию.

2. Археологические и архитектурные памятники

Они служат в качестве мест поклонения. Это практика достаточно недавняя, и она связана с осмыслением этих объектов местным населением как наследия, доставшегося нам от предков – наследников степного пояса Евразии. Среди объектов, включенных в данную группу, - городища, крепости, петроглифы и, в значительной степени, погребально-поминальные сооружения.

3. Крупные средневековые городские центры и столицы Казахского ханства

Они представляют собой отражение истории становления и развития Казахского государства, Великого Шелкового пояса, а также политической истории Великой Евразийской степи, полной впечатляющих и драматических событий.

4. Религиозные и культовые объекты – места поклонения

В значительной степени данная группа сакральных объектов связана с феноменом эулие – святых. Охват персонажей включает древние легендарные личности эпохи дотюркского периода, эпохи общетюркского единства и реальные исторические лица позднего средневековья вплоть до конца XIX – начала XX века. Каждый из мемориальных памятников связан с конкретным гением места, о котором существуют предания мифологического, исторического и религиозного содержания. Это в том числе Вознесенский кафедральный собор, архитектурно-художественный комплекс «Жаркентская мечеть», храм Христа Спасителя. Каждый из названных архитектурных

памятников повествует об истории формирования полиэтничного состава населения (православные славяне, дунгане, уйгуры) современного Казахстана.

5. Сакральные места, связанные с историческими личностями

Эта группа сакральных мест включает в себя объекты мемориального характера, связанные с легендарными и историческими личностями. В их числе ханы-правители, знаменитые батыры, государственные и политические лидеры партии «Алаш», поэты, ученые, просветители, внесшие важный вклад в дело обретения независимости Казахстана, в развитие его науки, образования и культуры. К примеру, литературно-мемориальный дом Ф.М. Достоевского и мемориальный комплекс Т. Г. Шевченко (1847-1857 гг.) также включены в эту группу, поскольку оба персонажа символизируют такие важные человеческие ценности, как сила духа, свобода и независимость.

6. Сакральные места, связанные с историческими и политическими событиями

Сакральные объекты, включенные в этот блок, повествуют о героических сражениях, единстве казахского народа и драматических вехах в истории казахской степи. В свою очередь, современные памятники символизируют качественно новое осмысление истории и культуры Казахстана, его героического и драматического прошлого.

❖ Слово учителя: - Сегодня мы с вами поговорим об особо почитаемых памятниках природного наследия.

Выступление 2 группы: (карта Казахстана)

Ведущий: - У каждого человека есть своя Родина, т.е. место, где он родился. Для большинства из вас Родиной является РК.

Для нашего края – небо не выше шатра.

От того просыпается солнце с утра,

Чтоб успеть до полудня его обойти,

На его красоту наглядеться в пути.

К особо почитаемым памятникам природы Казахстана относятся

1. Гора Ақмешіт (Улытау).

2. Пик Хан Тенгри.

3. Гора Мұзтау (Белуха, Алтай).

4. Чарынский каньон.

5. Гора Казыгурт.

6. Пещеры Коныр-Аулие в горе Жамбакы и в Абайском районе.

7. Историко-культурный комплекс «Отпан тау».

8. Гора и пещера Бектау ата.

9. Пещера Жылаған-ата.

1. Улытау (Великие горы)

Улытау — массив невысоких гор на юго-западе Казахского мелкосопочника. Сложен преимущественно гранитами. Склоны расчленены ущельями временно действующих водотоков, голы и скалисты. На склонах встречаются сосновые боры и степи, местами в увлажнённых понижениях берёзовые колки, в расщелинах скал — степные злаки, полынь, эфедра; на каменистых осыпях — кустарники. Улытау — один из древнейших горных массивов Сарыарки. Протянут с севера на юг на 200 км. Его самая высокая точка — пик Акмешит (1133 м). Улытау называют «страной озёр и родников». О целебных свойствах горной родниковой воды Улытау знали далеко за пределами этого края.

2. Сакральная ледяная гора

Гора «Мұзтау» («Белуха») — это высшая точка Катунского хребта и высшая точка Сибири. Является одной из природных достопримечательностей Усть-Коксинского района Горного Алтая. Гора имеет две вершины, которые имеют форму неправильных пирамид — Западную (4435 м) и Восточную (4506 м). Между вершин располагается понижение — седло Белухи, высота которого 4000 м. Вершины горы вместе с расположенными справа и слева вершинами Короной Алтая и Делоне, образуют Аккемскую стену, практически вертикально падающую вниз в направлении Аккемского ледника. Все ледники достаточно крупные, от 2 кв. км до 10 кв. км.

Название «Белуха» горе было дано русскими из-за большого снежного покрова на вершинах. Казахи называли ее Мұзтау, что означает «ледяная гора».

3. Высокая точка Сарыарки.

Аксоран — вершина горы Кызыларай в Актогайском районе Карагандинской области, с абсолютной высотой 1565 м. Склоны горы крутые, скалистые, сильно расчлененные, состоит из пермских гранитов. Аксоран является самой высокой точкой Центрального Казахстана.

4. Историко-культурный комплекс «Отпан тау»

Гора Отпан тау является самой высокой на Мангистау и возвышается на 532 метра над уровнем моря. На ее вершине установлен 37-метровый памятник Адаю — исторической личности и батыру, в честь которого в 2007 году был открыт историко-культурный комплекс «Отпан тау». Там же на горе Отпан тау расположена статуя Великой волчицы — символа силы и свободы духа, по легенде, именно она считается прародительницей всего тюркского народа. Когда-то гора Отпан тау служила сигнальной башней. На ее вершине зажигали огонь, предупреждая весь Мангистау о надвигающейся опасности. Как гласит предание, увидев сигнал, сюда со всех концов спешили батыры, для того чтобы дать отпор захватчикам, защитить и сохранить родную землю для потомков.

5. Каменный казан пещеры Коныр-аулие

Название «Коныр-Аулие» идет со времен пророка Ной (Нух), спасителя мира, зверей и птиц. При всемирном потопе, три предсказателя опаздывали в корабль пророка Ноя, там уже не было мест, тогда связав три бревна, они сели на них и привязались к кораблю. Шли они по всемирному течению с севера на юг. Первым наткнулось на камень и оторвалось бревно старшего святого Кулана. Это было в районе горы Кызыл Тау (также называют Аулие-тау). Вторым наткнулось на камень бревно среднего аулие Кырана, к горе Акбет – самой высокой горе. После спада воды, когда начались открываться горы и сопки, бревно третьего святого Коныра приплыло к пещере, где он и обосновался. Поэтому пещера издавна считается святым местом паломничества.

Причиной такого поклонения является находящийся в глубине пещеры каменный казан, на дне которого постоянно скапливается вода. Этой воде приписываются свойства избавлять от всех болезней. Общая протяженность пещеры – около 30 м, пещера состоит из двух камер.

6. Гора и пещера Бектау ата.

Местность Бектау-Ата разнообразна и противоречива – среди живописных скал образовались небольшие равнины, где в углублениях после дождя скапливается прохладная пресная вода. Благодаря тысячелетней работе воды, солнца и ветра появился фантастический пейзаж. Процессы выветривания долгие годы разрушали породу, и там, где гранит оказался менее прочным, приняли самые невероятные формы. Буквально на голых скалах, пробивая каменную броню, растет арча, а мох яркими пятнами обволакивает горные породы. В Бектау-Ата целебны не только воды в пещерах, но и сам воздух, пропитанный запахом шиповника, таволги, боярышника, жимолости, смородины. Здесь сохранились очень редкие растения, занесенные в Красную книгу, такие как копеечник бектауатавский.

7. Пещера Жылаған-ата

К западу от аула Карнак Южно-Казахстанской области располагается пещера Жылаған ата. Легенда гласит, что пожилые супруги никогда не имели детей. По некоторым обстоятельствам ребенок у них так и не появился. Отец так и не рожденного малыша, убитый горем, рыдал горько и безутешно. На том месте возник водопад из его слез. И плакали скалы на противоположном берегу речки, где лила слезы бедная мать.

Вход в пещеру находится на высоте 15 метров над маленькой рекой. И река тоже называется «Жылаған ата». С правой стороны ущелья родник, протекающий сквозь камни. По словам местных жителей это слезы Жылаған ата.

❖ Слово учителя: - Особо почитаемые памятники природы нашей области.

Выступление 3 группы: (карта Павлодарской области)

Этот год особенный для Павлодарской области - юбилейный. Вот уже 80 лет на берегу Иртыша расположен наш регион. Наша область — это богатая природа с красивейшими ландшафтами, среди которых можно выделить особо почитаемые памятники природы.

1. Баянаульский государственный национальный природный парк

Окрестности Баянаула – климатическая курортная местность, где с 1985 года создан Баянаульский природный парк, главными достопримечательностями которого является природа.

Район Баянаула славится очень интересными и своеобразными объектами, созданные природой в процессе ветровой и водной эрозии. Различные каменные изваяния, столбы, пещеры, грибообразные камни, гроты и другие естественные каменные сооружения привлекают внимания и вызывают восхищения. Так, на южном берегу озера Жасыбай есть грот «Кувшин» напоминающий своим видом сосуд с узким горлом. Другой знаменитый грот, на этом же берегу, недалеко от скалы «Атбасы» носит имя открывателя члена Русского географического общества П.Л. Драверта. Грот Драверта интересен не только как природное чудо, но и место, где обнаружены древние писаницы (схематические рисунки древних людей).

2. Кызылтауский государственный зоологический заказник

Государственный природный заказник — Кызылтау — находится на юго-западе Баянаульского района, в Северо-восточной части Сарыарки. Общая площадь 60 000 га. Организован с целью охраны и воспроизводства редких видов животных и мест их обитания, в частности — архара. Положение в системе природного районирования — степная ландшафтная зона умеренного пояса, южная подзона типчаково-ковыльных степей, страна Казахского плато и мелкосопочника, Баянаул-Каркаралинский округ, Баянаульский район.

3. Государственный природный лесной резерват «Ертіс орманы»

Государственный лесной природный резерват «Ертыс орманы» — особо охраняемая природная территория со статусом природоохранного и научного учреждения. Создан в 2003 году и расположен в ленточных борах Павлодарской области на площади 277961 га.

Основной лесообразующей породой является сосна обыкновенная, которая обладает исключительной устойчивостью к неблагоприятным погодноклиматическим условиям. В растительном покрове господствует ковыльно-типчаковая формация: ковыль Иоанна, типчак, тонконог сизый, осока приземистая, полынь полевая и др. Количество видов достигает 35-40, многие

из которых являются редкими и исчезающими и подлежат первоочередной охране.

В борах распространены лось, косуля, лисица, корсак, заяц-беляк и русак, степной сурок, волк, рысь, белка, хорек, тушканчик и др.

4. Палеонтологический памятник природы республиканского значения

«Гусиный перелет»

Памятник расположен на правом берегу р. Иртыш, на северной окраине г. Павлодара, в 500 м к югу от железнодорожного моста. Был открыт в 1928 г. московским палеонтологом Ю. А. Орловым, после чего здесь были произведены палеонтологические раскопки в 1929-30 гг., в ходе которых было обнаружено несколько тысяч костных останков древних (предковая форма современной африканской фауны) млекопитающих плиоцен-миоценового возраста. При вскрытии археологами Палеонтологического института лишь небольшой части местонахождения были обнаружены остатки не менее 20 особей оленей, 40 жирафов, 130 носорогов, 200 гиппарионов и т. д. Памятник природы «Гусиный перелет» является самым крупным известным захоронением неогеновых животных т. н. эталонным памятником, известным во всем мире, по которому ведется сравнение всех ныне изученных захоронений вымерших животных этого времени.

5. Государственный природный заказник «Пойма реки Иртыш»

Пойма р. Иртыш представляет собой уникальное создание природы, со свойственным ей повышенным грунтовым и паводковым увлажнением. Пойма реки пересекает всю степную и южную половину лесной области западной Сибири на протяжении 3-х тыс. км. Современная долина р. Иртыш представлена поймой до 7-8 м высотой и комплексом трех верхне-четвертичных эрозионно-аккумулятивных надпойменных террас. Абсолютные отметки поймы возрастают до 87 м у западных границ Павлодарской области, до 112 м — у восточных. По степени развития и характеру форм рельефа поверхность поймы р. Иртыш относится к пересеченной и осложнена многочисленными протоколами, старицами, песчаными гривами, береговыми валами.

6. Солёные озера

Павлодарская область уникальна наличием зон, которые имеют потенциал стать международными курортами. Особой популярностью пользуются озера Мойылды, Маралды, Тузкала, Кызылтуз.

Маралды – природное солёное озеро, знаменитое своими минерализованными иловыми гязями и рапой, дающими оздоровительный и омолаживающий эффект. Гязи озера известны далеко за пределами Казахстана

и не уступают бальнеологическим свойствам аналогичного минерального сырья Крыма и Кавказа, а по некоторым показателям даже превосходят их. На дне озера Маралды температура воды на 10-15 градусов выше, чем на поверхности. Запасы целебной грязи, излечивающей от ревматизма и болей в суставах, оцениваются в 100 тысяч кубических метров. На дне озера имеются также залежи голубой косметической глины. А плотность соленой воды держит тело на поверхности. Розовый цвет воде придают рачки *artemia salina*, которые водятся в озере. Их используют в парфюмерной и фармакологической промышленности.

На соленом озере Калатуз (с.Ямышево Лебяжинского района), известном своими лечебными свойствами, открыты зоны отдыха с удобствами (душ, баня, мини-кафе), которые популярны у жителей региона и соседних областей.

Соленое озеро Калатуз обладает уникальным воздушно-водносолевым сочетанием. Вода и грязи озера снижают мышечное напряжение, воспаление, боли, успокаивают и усиливают кровообращение, обладают омолаживающим эффектом. Находится озеро в 50 км от Павлодара (в сторону г.Семей)

7. Санаторий Мойылды

Санаторий Мойылды — уникальный оздоровительный комплекс. О целебных свойствах озера Мойылды впервые упоминается в знаменитой книге «Настольная книга путешествий по Российской империи», выпущенной несколько сот лет назад.

Многолетняя и прочная слава курорта «Мойылды» известна не только в Казахстане, но и далеко за его пределами. Исключительная эффективность лечения заключается в том, что при санатории имеется природное озеро «Мойылды», содержащее высокоминерализованные иловые грязи и соленую рапу, дающие мощный оздоровительный эффект при заболеваниях опорно-двигательной системы (артриты, полиартриты, остеохондроз и др.), периферической нервной системы (невриты, радикулиты и др.), заболеваниях женской половой сферы (хронические воспалительные процессы, бесплодие и др.), урологических заболеваний (простатиты, импотенция, уретриты, бесплодие и др.) и многих других. Состав грязи и рапы идентичен источникам г. Саки Южного берега Крыма.

❖ Слово учителя: - А теперь предлагаю вам интеллектуальные игры «Полиглот». Знаете ли вы что это такое?

1. Рухани жаңғыру – (духовное наследие)
2. Рухани қазына – (духовные святыни)
3. Туған жер – (родная земля)
4. Ұлытау – (великие горы)
5. Мұзтау – (ледяная гора)

6. Жылаған ата – (плачущий дед)
7. Аксоран – (белый холм)
8. Отпан тау – (огненная гора)
9. Ертыс орманы – (ертисский лес)
10. Құстар қайтуы – (гусиный перелет)
11. Мойылды – (черемуховый)
12. Маралды – (олений)

И «Эрудит». Ответьте на вопросы викторины (ответы приклеить в таблицу с вопросами и озвучить):

К особо почитаемым памятникам природного наследия относятся	
К археологическим и архитектурным памятники относим.....	
К средневековым городским центрам относятся.....	
Религиозные и культовые объекты – места поклонения – это	
Перечислите сакральные места, связанные с историческими личностями	
Какие сакральные места, связаны с историческими и политическими событиями	
Природные памятники Казахстана	
Природные памятники Павлодарской области	

Ответы учащихся:

горы, пещеры

городища, крепости, петроглифы и погребально-поминальные сооружения
древние города Великого Шелкового пути

места, связанные с именами святых

Абылайхан, Кабанбай батыр, Сатпаев, Уалиханов

Жунгарские ворота, Байтерек, монумент Қазақ елі

Хан-Тенги, Улытау, Аксоран, Отпан тау, Коныр аулие

Баянаул, Гусиный перелет, Ертис орманы Кызылтау, Мойылды

❖ Слово учителя:

- Каждый человек, живущий на планете, испытывает чувство гордости за свою Родину, свой народ и страну, свою землю и историю. И нам сегодня стоит помнить о прошлом, знать настоящее, чтобы построить светлое будущее.

Итак, наш сегодняшний разговор подошел к концу. Мне очень хочется верить, что он не прошел впустую.

Спасибо за внимание!

Источник:

<https://nsportal.ru/shkola/geografiya/library/2018/04/26/vneklassnoe-meropriyatie-na-temu-sakralnaya-geografiya>

Классный час «Духовные святыни Казахстана»

Цель: Духовно-нравственное воспитание учащихся через знакомство с проектом «Духовные святыни Казахстана» или «Сакральная география Казахстана»; воспитание патриотизма, чувства гордости за край, в котором живешь

У каждого народа, у каждой цивилизации есть святыне места, которые носят общенациональный характер, которые известны каждому представителю этого народа. Это одно из оснований духовной традиции».

Н. Назарбаев

Весной этого года глава государства сердцевинной экономического и политического обновления страны назвал модернизацию общественного сознания. Достичь этого он предложил через воплощение в жизнь ряда проектов. Один из них получил название «Духовные святыни Казахстана», или «Сакральная география Казахстана».

План мероприятий по реализации программы модернизации общественного сознания

Казахстан вступил в новый исторический период.

Статья Президента РК Н. А. Назарбаева: «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания».

В этом году своим Посланием я объявил о начале Третьей модернизации Казахстана.

Так мы дали старт двум важнейшим процессам обновления – политической реформе и модернизации экономики.

Цель известна – войти в тридцатку развитых государств мира.

Оба модернизационных процесса имеют четкие цели и задачи, приоритеты, методы их достижения. Уверен, что все будет сделано в сроки и максимально эффективно. Но этого недостаточно.

Я убежден: начатые нами масштабные преобразования должны сопровождаться опережающей модернизацией общественного сознания. Она не просто дополнит политическую и экономическую модернизацию - она выступит их сердцевинной.

Надо отметить, что за годы Независимости нами был принят и реализован ряд крупных программ.

С 2004 года была реализована программа «Мәдени мұра», направленная на восстановление историко-культурных памятников и объектов на территории Казахстана.

В 2013 году мы приняли программу «Халық тарих толқынында», позволившую нам системно собрать и изучить документы из ведущих мировых архивов, посвященные истории нашей страны.

А сегодня мы должны приступить к более масштабной и фундаментальной работе.

Поэтому я решил поделиться своим видением того, как нам вместе сделать шаг навстречу будущему, изменить общественное сознание, чтобы стать единой Нацией сильных и ответственных людей.

О национальном сознании в ххi веке.

Наряду с проектом «Туған жер», который направлен на местные, локальные объекты и поселения, необходимо укрепить в сознании народа и другое – общенациональные святыни.

Нам нужен проект «Духовные святыни Казахстана», или, как говорят ученые, «Сакральная география Казахстана». (Президент РК Н.А. Назарбаев)

У каждого народа, у каждой цивилизации есть святыне места, которые носят общенациональный характер, которые известны каждому представителю этого народа.

Это одно из оснований духовной традиции. Для Казахстана это особенно важно. Мы – огромная по территории страна с богатой духовной историей. Иногда наши размеры играли разную роль в истории. Но никогда в народе не прерывалась связь в этом духовном географическом поясе.

Однако при этом за всю историю мы не создали единое поле, единую цепочку этих важных с точки зрения культуры и духовного наследия святых мест.

Вопрос даже не в реставрации памятников, зданий, сооружений.

Вопрос в том, чтобы увязать в национальном сознании воедино комплекс памятников вокруг Улытау и мавзолея Кожа Ахмета Яссауи, древние памятники Тараза и захоронения Бекет-Ата, древние комплексы Восточного Казахстана и сакральные места Семиречья, и многие другие места. Все они образуют каркас нашей национальной идентичности.

Когда сегодня говорят о воздействии чуждых идеологических влияний, мы не должны забывать, что за ними стоят определенные ценности, определенные культурные символы других народов. А им может противостоять только собственная национальная символика.

Культурно-географический пояс святынь Казахстана – это и есть такая символическая защита и источник гордости, который незримо несет нас через века.

Это один из элементов каркаса национальной идентичности, поэтому впервые за тысячелетнюю историю мы должны разработать и осуществить такой проект.

В течение года Правительству в диалоге с общественностью нужно разработать этот проект и увязать в нем три элемента:

1. Нужна образовательная подготовка каждого казахстанца по роли и месту этого «Культурно-географического пояса».

2. Наши СМИ должны серьезно и системно заняться национальными информационными проектами в этой связи.

3. Внутренний и внешний культурный туризм должен опираться на это символическое наследие народа. По своему культурному значению тот же Туркестан или Алтай имеют не просто национальное или континентальное значение, – это глобальные величины.

Модернизация общественного сознания это логическое продолжение процессов обновления Казахстана, а именно: политического реформирования и модернизация экономики. Улытау

В сознании каждого человека понятия отчего дома, родины, земли предков ассоциируются с центром, вокруг которого существует весь остальной мир и к которому восходят истоки национальной культуры, обычаев и традиций родного народа. Таким домом предков для казахов являются горы Улытау.

В переводе с казахского – это Великие горы. Но величие их не в масштабе, а в той исторической значимости, которая порождена великими событиями национальной истории, связанными с объединением казахских родов.

Местоположение: Массив невысоких гор в Карагандинской области. Улытау – один из древнейших горных массивов Сары арки.

Тип памятника

Улытау является памятником археологии эпохи бронзы.

Описание памятника

Улытау край седой старины. Даже беглый перечень памятников поражает своей древностью и многообразием. Множество стоянок эпох палеолита и неолита, которыми усыпаны эти места, тысячи орудий труда первобытных людей встречаются у каждого родника и на каждой лужайке, словно предьявляя доказательства того, что эти земли с древнейших времен привлекали своей красотой и плодородием наших предков.

Производит впечатление своими масштабами одна из крупнейших в Казахстане мастерских эпохи палеолита, расположенная вблизи мазара Дузен на берегу реки Каракенгир. Молчаливые свидетели каменного века Жетыконыр были предметом многолетних исследований археологов. Памятники эпохи бронзы-поселения, некрополи и величественные мавзолеи, некрополи и величественные мавзолеи бегазы-дандыбаевской культуры обнаружены на всех речных долинах. Царские захоронения Айбас-дарысы, Уйтас-Айдос, Акоба, Талдысай привлекают к себе взоры многочисленных ученых и исследователей памятников культуры. Курганы вблизи поселка Кургасын и курган Кара-оба у реки Терисаккан вот уже более двух с половиной тысячелетий служат ориентиром для путников.

Курганы с усами

Удивительной достопримечательностью Улытау являются так называемые курганы «с усами». Загадка их до сих пор не разгадана. Это или один из видов надгробного сооружения, или древняя обсерватория, или ритуальный комплекс, а может быть, все вместе взятое. Усы подобных памятников, в классическом варианте, всегда обращены на восток, а сохранившиеся в Улытау некоторые из них удивляют разнообразием ориентаций, форм и количеством.

Галереи наскальных рисунков древних художников

Одной из достопримечательностей самобытной культуры Улытау являются целые галереи наскальных рисунков древних художников. Сцены быта и охоты, удивительный животный мир, картинка, отображающие мировоззрение древних людей, запечатлены резцом первых творцов на гранитных скалах Теректы-аулие, Зынгыртас, Арганаты вдоль берегов рек Байконыр, Тамды, Жангабыл, Жетыкыз.

Историческая справка

Улытау был излюбленным местом ханов кочевых племен. Эта благодатная земля считалась священным, заповедным уголком во все времена.

Не случайно здесь образовал свою ставку старший сын Чингисхана Жошы хан. В Улытау немало архитектурных памятников, связанных с домом чингизидов. Это мазары Жошы хана, Кутлук-Темира, Болган-ана, Келин-там.

В XIV веке был воздвигнут мазар над могилой Алаша хана, одного из основателей тюркских племен, жившего предположительно в VII-VIII вв. На одной из вершин Улытау покоится прах великого полководца, политика и оратора, эмира Золотой Орды Едыге, легендарное имя которого упоминается в героических сказаниях и эпосах народов Алтая, Урала, Северного Кавказа, Крыма и Узбекистана.

Навечно остаться в горах Улытау пожелал и беспокойный хан Золотой Орды Тохтамыш. Людская молва донесла до наших времен известие о том, что в конце жизни вернулся в эти степи простолюдином правитель Египта кипчак султан Бейбарс.

По утверждению знатока истории Улытау академика Алькея Маргулана, последние дни жизни провел в Улытау и могущественный царь Турана Афрасиаб.

На горе Алтыншоки, на каменной плите оставил память о своем пребывании в Улытау всемогущий Тамерлан. Причудливые гранитные скалы Улытау помнят и бухарского хана Абдаллаха, и кокандских воинов Худояр хана. Родниковую воду Улытау испили многие средневековые европейские и русские послы, направлявшиеся в главную ставку монголов Каракорум.

С именем Улытау связаны биографии и таких исторических личностей, как Кетбуга, Керей, Жанибек, Касым, Тауке, Барк, Кучум, Абылай, Абулхаир, Акжол би, Казбек би, и многих других.

(Информация подготовлена по материалам Б. С. Кожухметов)

Мавзолей Жошы хана — памятник архитектуры XIII века, расположенный в Улытауском районе Карагандинской области в 50 км к северо-востоку от Жезказгана. Жошы-хан – старший сын Чингисхана и первопреемник большинства казахских ханов, особенно любил степи Сарыарки и именно вблизи от гор Улытау он основал свою главную ставку. Неподалёку от того места, где сейчас находятся развалины ставки, возвышается и мавзолей самого Джучи – сооружённое из красного кирпича квадратное здание с голубым куполом и порталом со стрельчатой аркой. Считается, что мавзолей был построен в XIV или XV веке одним из потомков Джучи хотя имеются мнения и по более раннему периоду, так как на надгробии выбита дата 1227 год (год гибели хана).

Мавзолей Домбауыл, по мнению многих ученых, входит в число наиболее древних памятников архитектуры, расположенных на территории Центрального Казахстана. Мавзолей Домбауыл относится к доисламскому периоду, он построен в форме юрты и существенно отличается от среднеазиатских архитектурных памятников. Мавзолей построен из каменных плит, и размеры его составляют 8,9 x 7,9 метра при высоте в 5,5 метров.

Аулие тау – самая высокая точка Улытау, одного древнейших горных массивов Сарыарки (1131 м).

Улытау – душа Казахстана

В истории кочевников Евразии Улытау («Великие горы») всегда занимало особое священное место, считалось местом силы, эпицентром кочевой цивилизации.

Улытау было тем самым местом, где поднимали на белой кошме ханов, здесь издревле располагались ставки казахских правителей. Горы Улытау находятся в географическом центре Казахстана, как бы подчёркивая этим свою значимость. И уже в наши дни, для увековечивания роли Улытау в истории страны, неподалёку от села и гор Улытау был воздвигнут монумент Единства народа Казахстана.

Урочище Теректы-Аулие с его самым знаменитым в Центральном Казахстане собранием наскальных рисунков эпохи бронзы. Возраст петроглифов Теректы-Аулие больше трёх тысяч лет (эпоха бронзы и раннего железа). Ими усыпаны плоские каменные гранитные останцы большой протяжённости. Рисунки – отражение кочевой жизни древнего человека: имеются сюжеты, посвящённые охоте, диким животным, а также изображения, говорящие о культе поклонения Солнцу. Петроглифы в Теректы-Аулие не просто нарисованы, они выдолблены в камне. В этом и заключается секрет их долголетия и идеальной сохранности. Есть природная защита от двуногих вредителей: петроглифы со временем покрываются лишайниками и не все их видно (основные группы расчищены для взглядов туристов).

Надгробное сооружение Алаша-хана.

Алаша-хан – личность более легендарная нежели историческая. Простые люди считают его первопредком казахского народа, связывая с его именем массу разнообразных легенд, в том числе и легенду о происхождении казахских родоплеменных объединений – жузов. Упоминания об Алаша-хане встречаются не только в казахских легендах, но и в преданиях других тюркских народов, и учёные склоняются к мнению, что, скорее всего, он является культовым символом времён единства кочевников евразийских степей. Сам же мавзолей, видимо, возведён в честь какого-то из степных правителей в период с XI по XII век. Учёные до сих пор спорят по поводу того, кто же на самом деле лежит под каменной плитой. Версий предостаточно: упоминается, в частности, Урус-хан, а кто-то даже считает, что под сводами мавзолея покоится прах самого Чингисхана – самая фантастическая, конечно, версия, но почему нет?

Место ведь весьма и весьма почитаемое. Мавзолей казахского первопредка довольно сильно отреставрирован. Купол возведён заново уже в XXI веке.

Отличительной чертой от других подобных сооружений является наличие лестницы, ведущей наверх и обходной галереи. Забравшись на крышу, как со смотровой площадки, можно полюбоваться окрестностями, а также осмотреть большой некрополь, раскинувшийся по соседству с мавзолеем.

Мавзолей Домбауыл.

Мавзолей Домбауыл представляет собой высокое (более пяти метров) конусообразное здание на квадратной основе, сложенное из каменных плит. Мавзолей примечателен тем, что является, по мнению многих учёных, одним из самых древних сооружений, которыми располагает Центральный Казахстан. Считается, что Домбауыл был построен ещё во времена владычества гуннов. По другой версии, мавзолей был возведён в честь великого музыканта и воина Домбауыла, само существование которого находится где-то на грани истории и мифа. Одни легенды говорят, что он был придворным музыкантом Чингисхана, другие – что он был тем самым джигитом, истребившим табун куланов, из-за которых погиб хан Джучи. Другая версия говорит о музыканте, игравшем на кобызе, чьё имя упоминается в знаменитом тюркском эпическом произведении «Огузнаме»...

Посёлок Улытау. Здесь в 1990 году был создан Национальный историко-культурный и природный заповедник-музей «Улытау», самый крупный на территории республики (147 тыс. га).

Только на территории Улытауского района находятся свыше 700 зарегистрированных памятников истории и культуры, из них 12 – республиканского значения и ещё более 10 тыс. не состоят на государственном учёте.

22 апреля 2010 года решением районного маслихата Улытау была утверждена программа развития туризма в районе «Улытау – древняя столица казахов».

Священная гора Аулие – наивысшая точка гор Улытау (1133 метра). Набор высоты – около 500 метров. На склонах горы располагаются древние захоронения семи святых суфиев, а также пещера, обладающая, по слухам, магическими свойствами. Кто-то говорит, что на вершине горы Аулие похоронен легендарный Асан-Кайгы – казахский философ и поэт, живший в XV веке.

Также история гор Улытау связана с именами таких известных воинов и завоевателей, как Тамерлан (Эмир Тимур), Тохтамыш и Едыге. Именно в этих местах разворачивались полулегендарные-полуисторические события, относящиеся к эпохе Средневековья.

В годы «всемирного бедствия» («ак-табан шұбырынды») Улытау прославился тем, что в юго-западной его части объединенные силы казахских родов впервые дали отпор джунгарам. С тех пор это урочище называется Калмаккырган, что означает «место, где разгромили джунгар». Непокорные великие горы Улытау и в годы царской колониальной политики оставались очагом сопротивления и независимости. Свидетельство тому — восстание

чигизида Кенесары Касымова в середине XIX века, наших земляков Амангельды Иманова и Алиби Жангелдина в 1916-1917 года.

Об удобном географическом положении Улытау говорит и то обстоятельство, что через Улытау из Средней Азии в Сибирь проходило одно из главных в Сарыарке ответвлений Великого Шелкового пути-так называемый «сарысуйский», или «медный», путь. Подтверждением служат десятки караван-сараев, укрепленных поселений, феодальных замков, караульных башен, расположенных вдоль караванных путей. Там интенсивно развивались городская культура, ремесло, торговля, о чем свидетельствуют результаты археологических исследований на городищах Баскамыр, Жошы-орда, Аяккамыр, Орда-базар. Ученые предполагают, что этот торговый путь возник задолго до Великого Шелкового пути и просуществовал вплоть до тридцатых годов нашего столетия, что несомненно оказало влияние на развитие культуры этого края.

Не поскупилась и природа одарив эту землю несметными сокровищами, о которых еще писал Фирдоуси в своей поэме-эпосе «Шахнаме». Неповторимые пейзажи Улытау описывает в своих путевых заметках арабский путешественник XI века аль-Идриси. Есть упоминание об Улытау в казахской народной сказке «Ер-Тостик». Как известно, «философ Степи» Асан-Кайгы объехал многие уголки Сарыарки, чтобы найти лучшие земли для своего народа, но остановил взор на Улытау.

Жемчужиной Казахстана назвал улытауские степи академик Каныш Сатпаев, ведь почти все элементы таблицы Менделеева обнаружены в недрах Улытауского региона. Примечательно, что эпохальное событие века –полет человека в космос — тоже связано с Улытау, с урочищем Байконур.

В целях сохранения уникальных историко-археологических памятников и редких природных компонентов здесь 1990 году был создан Республиканский национальный историко-культурный и природный заповедник-музей «Улытау». Заповедник-музей на сегодняшний день имеет 25 участков-комплексов общей площадью 147 тыс гектар земли, на котором находятся свыше 300 памятников истории.

Сегодня этот край, вобравший в себя трехтысячелетний дух кочевников, овеянный легендами, воспетый поэтами, многие века привораживающий людей, все еще окутан покровом тайн

Архитектурный комплекс Ходжи Ахмеда Ясави

Архитектурный комплекс Ходжи Ахмеда Ясави (кон. XIV в.) - яркий образец архитектуры тимуридского времени, объединивший в своих стенах

различные по функции помещения: джамаатхану, гурхану (усыпальницу), большой и малый аксарай, китапхану, асхану, кудукхану и многочисленные худжры. Из-за такого разнообразия функций здания ученые никак не могут прийти к единому мнению по поводу его названия, а потому называют его по-разному: мавзолей, мечеть, мемориальный комплекс, ханака. Каждое из названий характеризует лишь одну из функций этого грандиозного комплекса и не отражает всех служб и ритуалов, предусмотренных в нем. В последнее время в кругу специалистов его чаще всего называют «ханаккой» - термином, которым принято называть странноприимные дома (монастыри) дервишей.

Ханака сооружена по указанию эмира Тимура в 1399 г. на месте захоронения Ходжи Ахмеда Ясави, умершего в XII в. Официальная история Тимура «Книга побед» («Зафар-наме») связывает повествование о закладке здания с событиями конца 1397 г., когда Тимур торжественно совершил зиарат (поклонение) на могиле Ахмеда Ясави. Согласно «Книге побед», именно во время пребывания в городе Ясы Тимур дал указание о создании здесь, на окраине его владений, грандиозного сооружения, достойного памяти Ходжи Ахмеда Ясави. Оно должно было возвеличить ислам, способствовать его дальнейшему распространению, облегчить правление обширным краем.

Тимур сам определил основные размеры здания, в частности, диаметр большого купола должен был равняться 30 гязам (гяз - мера длины, равная 60,6 см). В указе Тимура содержались также рекомендации относительно некоторых декоративных деталей здания и его внутреннего убранства. Осуществление указа о сооружении возлагалось на Мауляну Убайдуллу Садра, ведавшего при эмире делами благотворительности. В специальной грамоте (вакуф-наме) перечислялись арыки и земли, отчужденные в пользу памятника. Доходы от этих владений и пожертвования верующих должны были использоваться на ремонт здания и содержание штата служителей. В их число входили проповедник, два чтеца Корана, управляющий имуществом, водонос, садовник и уборщик. Хорошо сохранившаяся надпись над входом в здание гласит: «Это святое место сооружено по велению властелина, любимого аллахом эмира Тимура Гургана... - да продлит аллах его повеления на века!».

Указания Тимура о строительстве исполнялись неукоснительно. По преданию, когда воздвигали мавзолей, от хумдана (кирпичного завода), находившегося в Саурани, были расставлены рабочие, которые из рук в руки передавали кирпич для строительства. В 1405 году Тимур умер, и работы на мавзолее Ахмеда Ясави прекратились. Незаконченными остались порталная часть (пештак) и отделка интерьеров некоторых помещений здания.

Как было сказано в начале, ханака Ахмеда Ясави - многофункциональное сооружение, включающее целый ряд помещений: джамаатхану - зал для

собраний, усыпальницу - место захоронения Ахмеда Ясави, мечеть, большой и малый аксарай - помещения для совещаний, диспутов; kitabxanu - комнату для переписи бумаг, хранения книг и документов; asxanu - помещение, где готовилось ритуальное кушанье; kudukxanu - комнату с колодцем; хужры - комнаты для служителей ханаки и паломников. Композиционно все помещения ханаки сгруппированы в прямоугольник размером около 50 (60 м и высотой 15 м. Купола и арки портала возвышаются до 38 м.

Главным помещением в архитектурной композиции постройки является усыпальница Ахмеда Ясави, расположенная в глубине здания. Над входом в усыпальницу сказано: «Повелел построить эту священную усыпальницу – «раудат» (дословно - сад шерифов)... амир Тимур Гурган...». Термин «раудат» принят в переводах как «усыпальница», хотя дословно с арабского языка он означает «сад», что применительно к усыпальнице должно означать «райский сад». Таким образом, усыпальница, предназначавшаяся для обитания духа похороненного здесь Ахмеда Ясави, названа райским садом. Соответственно и убранство этого помещения решено самым изысканным образом. Посреди крестообразного в плане зала установлено надгробие шейха, представляющее трехступенчатый подиум, облицованный плитами серпентинита (змеевика). Угловые гильдасты и карниз надгробия декорированы резьбой в виде жгутов и сталактитов. Надписей на надгробии нет. Помещение перекрыто двойным куполом, внутренним высотой 17 м и наружным около 28 м. В основании стен на каменный резной цоколь поставлена панель из шестигранных зеленых плиток, расписанных золотом.

В северо-западном углу здания расположена мечеть. Помещение перекрыто куполом, высоко поставленным на барабан, прорезанный световыми проемами. Мечеть - единственное помещение памятника, где сохранились фрагменты настенных росписей, выполненных голубыми красками и представляющих собой геометрические и растительные орнаменты, заключенные в пояски, рамы, картуши. Уникальным памятником мозаичного искусства является михраб мечети, выполненный в технике наборной глазурованной мозаики.

Связывающее звено всех помещений - джамаатхана - это парадное помещение комплекса, квадратное в плане со сторонами, равными 18,2 метра, покрыто самым крупным из сохранившихся в Средней Азии сфероконическим куполом с одинарной оболочкой. Здесь проходили собрания и групповые радения (зикры) дервишей. В центре зала находится ритуальный казан (отсюда другое, более употребляемое название зала - казанлык), отлитый, по преданию, из сплава семи металлов. Казан - символ единения и гостеприимства. Диаметр его 2.2 метра, вес две тонны. Преувеличенные размеры казана продиктованы

древними верованиями тюркских племен: край казана должен находиться на высоте рта человека, который к нему направляется. Поверхность казана украшена тремя поясами рельефных надписей на фоне растительного орнамента. Верхняя гласит, что этот казан для воды - дар Тимура сооружению, воздвигнутому в память о Ходже Ахмеде Ясави. В средней слова: «Будь благословен», год изготовления казана - 1399 и имя мастера - Абдульгазиз ибн Шарафутдин из Тебриза. В нижней сказано: «Царство аллаху». Ручки котла имеют вид цветков лотоса и чередуются с круглыми выступами.

Благодаря полихромным глазурованным облицовкам, бирюзовой гамме, сплошь покрывающим фасады, здание выглядит нарядно. В основе декора лежит преимущественно эпиграфический орнамент. Все стены памятника заполнены текстами религиозного содержания, часто закомпанованными в геометрические сетки-гирихи. Тексты из Корана занимают места на подкупольных фризах, в обрамлении михраба и выполнены канонизированным почерком сульс; особо выделены на памятнике хадисы, использованные в оформлении оконных и дверных проемов. Ковровые заполнения стен со стилизацией букв содержат часто повторяемые богословские сентенции. Единственный фасад ханаки, оставшийся необлицованным, - это южный или главный фасад здания, решенный в виде гигантского портала.

Туркестанская ханака - сложное инженерное сооружение. Большой массив здания с двухсветными залами, 2-х и даже 3-ярусным расположением помещений предопределили весьма ответственные конструктивные решения. Основаниями памятника служат многослойные глиняные заливы глубиной до 1,5 м, одновременно служащие гидроизоляцией стен. Наиболее нагруженные части памятника - пилоны портала, устои джамаатханы опираются на глинобитные фундаменты. Стены сложены из квадратного обожженного кирпича на ганчевом растворе (разновидность гипса).

Ханака Ахмеда Ясави сыграла значительную роль в формировании туркестанского некрополя, сложившегося на месте раннесредневекового кладбища, представленного несколькими надмогильными постройками и мавзолеями с традиционной ориентацией их входов на юго-запад - в направлении на Мекку. Появление ханаки предопределило формирование здесь ханских захоронений. Так, в конце XV в. в Туркестане сооружается мавзолей Раби'и Султан Бегим - дочери знаменитого тимурида Улугбека, жены хана Абулхаира. Позже возле ханаки Ахмеда Ясави сооружались мавзолеи Есим-хана, Аблай-хана, Джангир-хана и др. Незначительная часть захоронений сделана в самой ханаке, однако уже в более позднее время. По мусульманским поверьям погребение около могилы святого сулило покровительство

(заступничество) последнего в загробном мире, и желающих быть похороненными поближе к мавзолею было очень много.

Ханака Ахмеда Ясави - одно из уникальных архитектурных сооружений на территории Казахстана. Научное обследование ханаки началось в конце XIX в., хотя описания постройки встречаются в разных источниках начиная с XV в. Первой научной экспедицией в город Туркестан (в 1905 г.) для изготовления чертежей памятника стала экспедиция Русского Комитета для изучения Средней и Восточной Азии, возглавляемая профессором Н. И. Веселовским. Начиная с 1922 г., несколько комиссий участвовало в техническом осмотре постройки. Наиболее глубокие исследования памятника выполнены в 1952-1958 гг. (Б. Н. Засыпкин, Т. Ш. Карумидзе, Л. Ю. Маньковская, К. А. Шахурин), а также в 1970-80 гг. (Б. Т. Туякбаева, А. Н. Проскурин).

Широко распространился сборник его назидательных стихотворений «Хикмет». В них звучали призывы к добру, справедливости, терпеливости к иноверцам. В одном из стихотворений сборника говорится:

...Пророка есть такое завещание:

Нечаянно столкнувшись с иноверцем,
Зла не чини ему. Людей с жестоким сердцем
Не любит бог. За гробом наказание
Жестоких ждёт: им предстоит томиться в темнице.
Такой совет я слышал от мудрейших.
Теперь его я вам передаю...

Подземная мечеть Бекет-Ата

Бекет-Ата известен как предсказатель и пророк, которому открыта Книга бытия. Прославился также как целитель, человек, знающий законы физики, математики, астрономии. Подземная мечеть Бекет-Ата находится в местности Огланды в Мангистауской области. Датируется XVIII в. Это святое место, которое по значимости в одном ряду с захоронениями Мухаммеда и Ходжа Ахмеда Яссауи. Круглый год сюда стекаются паломники. Легенды гласят, что одно упоминание в разговоре имени Бекет-Ата способно отвести беду, а молитва в мечети способна совершить чудо. Является памятником архитектуры.

Местоположение: Подземная мечеть Бекет-Ата находится в местности Огланды, в 95 км северо-восточнее поселка Сенек в Мангистауской области.

Годы постройки и авторы. Подземная мечеть Бекет-Ата датируется XVIII в.

Тип памятника. Некрополь Бекет-Ата духовный, исторический и архитектурный памятник.

Описание памятника. Подземная мечеть Бекет-Ата занимает особое положение в мусульманском мире. Это святое место, которое по значимости в одном ряду с захоронениями Мухаммеда и Ходжа Ахмеда Яссауи. Круглый год сюда стекаются паломники. На протяжении двух столетий сюда стекаются паломники, чтобы поклониться духу святого. По народным поверьям, суфий Бекет-Ата не оставляет в беде тех, кто обращается к нему за помощью. Легенды гласят, что одно упоминание в разговоре имени Бекет-Ата способно отвести беду, а молитва в мечети способна совершить чудо.

Историческая справка. Бекет-Ата известен в мусульманском мире как предсказатель и пророк, которому открыта книга бытия. Прославился также как целитель, человек, знающий законы физики, математики, астрономии. По преданию жил Бекет-Ата во второй половине XVIII века. Родился он в 1750 г. вблизи поселка Кульсары Атырауской области. В 14 лет Бекет-Ата пришел поклониться праху почитаемого им мудреца Шопан-Ата, получить благословение. На третью ночь Шопан-Ата дал юноше наказ учиться. Отправился юноша в далекую Хиву, где в медресе постигал науки.

По возвращению, после учебы, он построил четыре мечети: первая в Кульсарах ее называют Ак-мечеть, вторая в меловых скалах в 20 км от поселка Бейнеу, третья в местности Байшатыр на плато Устюрт, четвертая, подземная мечеть, вырублена в массиве мелового скального мыса в урочище Огланды. В этой мечети семь комнат. В них прекрасная акустика.

Достигнув 40-летнего возраста, Бекет-Ата стал суфием, начал обучать детей грамоте. Основал суфийскую школу при подземной мечети в Огланды. Впоследствии эта мечеть стала научным центром, обсерваторией под открытым небом. Высоко оценив его вклад в суфийскую науку, Бекет-Ата избирается суфиями Пиром и ему вручается почетный посох.

На своем земном пути святой Бекет-Ата прошел немало дорог, пока вновь не прибыл в Мангыстау. Он исцелял людей: к нему приходили немощные и страдающие, он даровал им здоровье и жизненные силы. При решении спорных вопросов он проявлял мудрость, приводившую обе стороны к согласию. В своих проповедях Бекет-Ата наставлял верующих жить по правде, быть справедливым и творить добро. Мудрец и святой остался в памяти народной и как воин, совершивший подвиги в битве с калмыками. Он обладал богатырской силой и смелостью, как и его прадед - Есет-батыр.

Умер Бекет-Ата в возрасте 63 лет и похоронен в подземной мечети в местности Огланды на Мангистау.

Дорога в Бекет-Ата идет через Шопан-Ата. До конца своих дней преклонялся Бекет-Ата перед своим Учителем и очень был рад, если, посещая его, мусульмане заходили в Шопан-Ата. До сих пор для всех верующих посещение Шопан-Ата на пути к Бекет-Ата стало неписанным правилом и традицией.

Некрополь Бекет-Ата - духовный, исторический и архитектурный памятник. Поражает необыкновенная акустика подземной мечети - во всех помещениях удивительная слышимость читаемых молитв. Более того, при

открытых дверях, отдушинах отсутствует сквозняк. Создается впечатление, что суфий и в самом деле интуитивно постигал законы науки. Ученые выдвигают смелую гипотезу о том, что мечеть Бекет-ата была подобием обсерватории, в которой святой наблюдал за движением небесных тел. Это позволяло ему точно предсказывать суровую зиму, знойную жару, ливни, определять время откочевок на джайляу.

Музей Абая

К 100-летию юбилею Абая зимовка поэта Жидебай стала функционировать как Дом-музей. В преддверье 125-летнего юбилея поэта в 1970 году музей был реконструирован. Архитектурный облик здания сохранил свой первоначальный вид. В пяти комнатах и трех залах музея представлены вещевые материалы, переданные родственниками и друзьями Абая. Среди них – книги на арабском, персидском, турецком, русском языках, фотодокументы тех лет, трехструнная домбра Абая, предметы быта и т.д. Экспонаты, представляющие большой этнографический интерес, знакомят посетителя с эпохой Абая. Здесь же фотографии ссыльных друзей Абая – Михаэлиса, Гросса, Долгополова, Лобановского.

История дома- музея. Дом-музей в Семипалатинске был открыт в 1940 г. История этого двухэтажного особняка такова. Известно, что Абай, помимо напряженной творческой работы, занимался общественными делами, просветительством и благотворительностью. Он следил за тем, чтобы дети его близких стремились к знаниям, учились в городе и всячески помогал им. Анияр Молдабайулы – один из тех, кому помог Абай. По настоянию Абая Анияр учился в России и, получив свидетельство адвоката, вернулся на родину, в Семипалатинск.

Построенный в последней четверти прошлого века двухэтажный особняк, в котором проживал Анияр Молдабайулы, сохранился до наших дней. В нем, приезжая в Семипалатинск, часто останавливался великий поэт.

Известный в городе особняк имел все основания стать мемориальным музеем Абая. Не случайно в 1940 году выбор в качестве объекта для создания музея остановился на этом доме. Первым его директором стал молодой талантливый литератор Каюм Мухамедханов. В течение последних пятидесяти пяти лет дом-музей находился под охраной государства. Местоположение дома сохранило свой старый, почти первозданный облик. Музей окружают постройки столетней давности. Этот уголок сохранил память о живом поэте. Со временем назрела необходимость подыскать для музея более вместительное помещение. В результате музей был переведен в дом, некогда принадлежавший русским купцам братьям Ершовым, переселившимся на берега Иртыша с Урала. По некоторым сведениям, Абай время от времени останавливался в этом доме и встречался здесь с сосланными в Сибирь. В начале семидесятых музей Абая переселился в бывший дом братьев Ершовых.

В канун 150-летия Абая было решено внести коррективы в общий облик местоположения музея. Само здание музея было оставлено в былом его виде,

но было объединено в единый архитектурный ансамбль со зданием администрации (старинный двухэтажный особняк) и мечетью с медресе Ахмета Ризы, где учился в свое время Абай.

В медресе Ахмета Ризы Абай учился в 1854-1859 гг. Теперь здесь воспроизведен дух мусульманских духовных училищ Востока. Здесь можно увидеть древнейшие книги и рукописи на арабском, фарси, чагатайском, турецком и татарском языках.

Ныне это – Государственный историко-культурный и литературно-мемориальный музей Абая в Семипалатинске.

Обзор экспозиции. Прямо у входа в музей посетителей встречает скульптура Абая. Аккуратный, собранный, он смотрит на огромный мир чисто, открыто и удивленно. Таким изобразил его в 1987 году московский скульптор Дмитрий Элбакидзе.

Первые три зала отведены экспозиции “АБАЙ И ЕГО ВРЕМЯ”, дающей наглядное представление об эпохе Абая, социальном, общественном, хозяйственном положении в степи, административном и политическом устройстве казахского общества второй половины XIX-начала XX вв. Играя значительную роль в экономическом, общественно-культурном отношении, в контактах с Россией и другими странами и регионами, пыльный, захолустный город Семипалатинск не стоял на отшибе цивилизации. Разумеется, это обстоятельство способствовало развитию мировоззренческих взглядов Абая. Это отразилось и на его деятельности в Областном Статистическом Комитете и в Обществе попечения о начальном образовании в Семипалатинске. В этих залах находятся сведения о друзьях Абая, высланных в Семипалатинск, - Е.П. Михаэlese, Н.И. Долгополове, С.С. Гроссе, П.Д. Лобановском и др. Здесь же можно увидеть портрет Абая, выполненный карандашом в 1887 году Лобановским. Некоторые экспонаты (их было более шестидесяти) переданы непосредственно Абаем Семипалатинскому этнографическому музею. Здесь же представлены документы, свидетельствующие об административной деятельности Абая и его отца Кунанбая, крупного волостного управителя.

Вторая часть экспозиции посвящена источникам, послужившим основой творчества поэта. Это – устное народное творчество, безбрежное как казахская степь, вдохновенное искусство акынов, сказителей прошлого, мир образного казахского речевого строя. На творчество поэта повлияли и русская классическая литература, и западноевропейская, и литература народов Востока. Здесь же - произведения Абая на разных языках мира, графика и живопись Е. Сидоркина, И. Исабаева и др. При жизни Абая только два стихотворения его увидели свет – «Лето» и «Вот я стал волостным». Один зал музея полностью отведен этим произведениям. Огромная красочная панорама живописно изображает пышный, праздничный эпизод кочевой жизни – летовку. В ее середине – шестистворчатая юрта. У горного увала пасутся кобылицы, вдоль речки разбрелись овцы и козы. Привычные картины кочевого аула, расположившегося на жайляу – летовке.

«Времена года» – так тематически обозначен шестой экспозиционный зал. Речь здесь идет о четырех знаменитых стихотворениях Абая, в которых красочно описаны времена года. В центральном зале на восьми мониторах посетители могут посмотреть восьмиминутный фильм о временах года.

Следующая экспозиция – «Абай в изобразительном искусстве» и «Духовный облик семипалатинска во времена Абая». Здесь предоставляется возможность ознакомиться с предметами быта, представляющими материальную культуру города на стыке веков и свидетельствующими о духовном уровне того времени. Картины, скульптуры, графика Н.И. Крутильников, А. Кастеева, Е. Сидоркина, Х. Наурызбаева, З. Беговой и др. составляют целую галерею.

Экспозиции «Поэтическая школа Абая» отведено три просторных зала. Здесь собраны разнообразные документы, портреты, фотографии, произведения учеников, последователей Абая, находившихся при жизни в тесном общении с поэтом. Среди них почетное место занимает многогранное творчество его племянника, исключительно талантливого, высоко одаренного от природы поэта, переводчика, философа, историка, композитора Шакарима Кудайбердиева. Трагическая участь большинства близких и родных поэта, его верных последователей потрясает. Колесо новой власти безжалостно раздавило их жизни и творческие судьбы. Трагедия духа – так можно охарактеризовать полные лишений, тягот и горестного финала жизни незаурядных личностей Кокбая Жанатаева, Асета Найманбиева, Арипа Танибергенова, детей и внуков Абая – Акылбая, Магавьи, Турагула, Аубакира и др.

Значительно обогащен раздел «Абаеведение». Труды Ахмета Байтурсынова, Алихана Букейханова, Миржакипа Дулатова, Магжана Жумабаева, видных деятелей партии «Алаш», объявленных в свое время буржуазными националистами и подвергнутых жестоким репрессиям, ныне вновь вернулись к читателям. Большая часть экспозиция этого раздела отведена фундаментальным трудам, исследованиям Мухтара Ауэзова, заложившим научную основу абаеведения.

Заключительная часть экспозиции «Абай и современность». Здесь собраны высказывания выдающихся людей современности – писателей, общественных и государственных деятелей всего мира – об Абае, его значимости и месте в человеческой цивилизации. Собрано немало документов о проведении 150-летнего юбилея Абая в разных странах мира.

Мавзолей Ыргызбай-ата

Мавзолей Ыргызбай-ата, сер. XIX века с последующими перестройками (архит.). Находится в 63 км к северо-западу от райцентра Аксуат (N48 08.939 E82 10.231).

Доскана улы Ыргызбай, 1787 – 1850 гг., (род кыржи) был знаменитым лекарем, сыныкши (костоправ), лечил травами, диагноз ставил по пульсу, денег не брал. Вылечил Кунанбая, когда тот серьезно заболел. Кунанбай подарил лекарю кобылу с жеребенком со словами: «Если позволит Аллах с этой

кобылой ты не будешь знать нужды» и его слова сбылись. Некто Шиныбай в 1924 году кочевал возле могилы Ыргызбая, однажды ему приснилось, что лекарь просит построить ему памятник, а за это у него родятся дети. Шиныбай построил каменную ограду и у него родилось трое сыновей взамен трех умерших. Памятник неоднократно перестраивался, в 1990 году был построен мавзолей из силикатного кирпича (первоначальная ограда осталась внутри).

Мавзолей Ыргызбай-ата расположен в юго-западной части комплекса, состоящего из погребальных сооружений и хозяйственных построек. Кухня и помещение для ритуального сна, функционировавшие еще в 90-х гг. XX века находятся к северо-востоку от мавзолея. В связи с резко возросшим количеством паломников комплекс расширяется и по сей день (2005 г.).

Мавзолей выполнен из силикатного кирпича. Корпус мавзолея квадратный в плане с полукруглым выступом на главном фасаде (размеры в плане 6,20 x 5,55 м, высота 8,0 м), перекрыт полусферическим куполом, в основании которого заделан ряд стеклоблоков и устроены отверстия для вентиляции. Первоначальный купол из силикатного кирпича на цилиндрическом подкупольном барабане, к настоящему времени покрыт листовым металлом, окрашенным в синий цвет, над куполом установлен металлический позолоченный шпиль, увенчанный полумесяцем. Переход от квадрата основания камеры к кругу купола был осуществлен посредством парусов, выведенных напуском кладки. В центре камеры, в каменной ограде, было установлено прямоугольное надгробие, облицованное серым мрамором.

На главном фасаде, на подкупольном барабане красным цветом выведена надпись «Ыргызбай», входная часть и углы мавзолея декорированы красным кирпичом. С обеих сторон от входа в арочных нишах вставлены мраморные таблички с надписями.

Перед мавзолеем установлены две колонны из асбестоцементных труб, каждая из которых увенчана шаром, аналогичные шары установлены на углах корпуса мавзолея. Перед входом в мавзолей забетонированная площадка была огорожена металлической оградой, дорожка к мавзолею покрыта мраморными плитками.

Мавзолей имеет большое значение как широко известный и почитаемый в народе памятник.

Мавзолей Ибрая Алтынсарина

Одним из главных условий модернизации общественного сознания является сохранение собственного национального культурно-генетического кода, фундаментальная основа которого - патриотизм. Соединяясь с ценностями и нравственными ориентирами, патриотизм приобретает национальную идею - основную национальную стратегию государства. И одна из его основ закладывается в любви и преданности своему аулу, краю, его истории, культуре, традициям и быту, нравственному долгу перед Родиной, своей малой родиной, родной землей - Туған жер.

Проект «Сакральная география Казахстана» сконцентрирован на духовных святынях нашей страны, несущих в себе общенациональный характер. Каждый объект имеет свою изустную и писаную историю.

Выдающийся представитель казахского просвещения, педагог, общественный деятель в области школьного образования, организатор ряда школ - Ибрай Алтынсарин родился осенью 1841 года в Аракарагайской волости Николаевского уезда Тургайской области. Рано лишившись отца, воспитывался в семье старшего брата отца знатного бия Балгожи Жанбуршина.

Ибрай Алтынсарин, будучи очень образованным человеком, много внимания уделял народному образованию.

Выдающаяся историческая заслуга Ибрая Алтынсарина заключается в том, что по его инициативе при самом непосредственном его участии была создана в Казахстане сеть народных светских школ. При жизни ему удалось открыть четыре двухклассных центральных русско - киргизских училища, одно ремесленное училище, одно женское училище, пять волостных школ, два училища для детей русских поселенцев.

Последние годы жил в уездном городе Николаевске (Кустанай). На берегу небольшого озера на свои личные средства построил одноэтажный деревянный дом с усадьбой, где скромно прожил до дня своей смерти в 1889 году.

Мавзолей Ибрая Алтынсарина – памятник на месте могилы педагога и просветителя. Это родовое кладбище. Там похоронены его дед, родители, супруга. Памятник находится в 7 километрах от города Костаная, на правом берегу реки Тобол.

10 сентября 1947 года исполнительный комитет Костанайского городского совета народных депутатов принял решение о «Сохранении места захоронения видного казахского просветителя Ибрая Алтынсарина». Было предложено облагородить место захоронения.

В 1961 году, в честь 120-летия со дня рождения великого педагога на месте его захоронения поставили гранитный камень. В 1991 году, когда в Казахстане широко отмечали 150-летие просветителя, вокруг гранитного камня построили мавзолей, торжественное открытие которого состоялось 22 июля. Его автор – Хаджымурат Кучиков.

В октябре этого года состоялось торжественное открытие мавзолея после реконструкции. Площадь комплекса составляет 68 кв.м., высота - 15 метров, изготовлен он из известняка. Также при строительстве использовался гранитный камень, а фасад украшен декоративными элементами в национальном стиле. На территории мавзолея проведены необходимые работы по благоустройству и освещению, ведется видеонаблюдение. Помимо реконструированного здания, здесь появились два гранитных стенда, на одном изображена карта школ, открытых И. Алтынсариним, а на втором – цитаты из программной статьи Президента на казахском, русском и английском языках.

(А. Пауль, методист Денисовского историко – краеведческого музея.)

Мавзолей Жауке батыра

В рамках реализации программной статьи Главы государства «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания» реализуется проект «Духовные святыни Казахстана» или «Сакральная география Казахстана».

Президент страны Нурсултан Абишевич Назарбаев отметил: «У каждого народа, у каждой цивилизации есть святые места, которые носят общенациональный характер, которые известны каждому представителю этого народа. Это одна из основ духовных традиций. Для Казахстана это особенно важно, потому что мы огромная по территории страна с богатой духовной историей».

Подлинной жемчужиной природных богатств и памятников истории в Костанайской области является древний аул Екидин (центр Сарытургайского сельского округа).

Неподалеку от древних сооружений доисламского Екидин – I, Екидин - II, в низменной части степной равнины, расположены старые захоронения. Среди них высится мавзолей легендарного народного героя Жауке батыра. Этот человек известен своими воинскими доблестями и как ближайший сподвижник знаменитого Кенесары хана.

Жауке батыр родом из этих мест. Даты его жизни -1819-1889 г.г. Как и полагается воину, он большую часть своей жизни провёл в походах и сражениях. Свой боевой путь он завершил далеко от родных мест. Будучи тяжело раненным, он был доставлен туда, где родился, где и нашел свое последнее пристанище.

Здесь же, рядом на возвышенности, в честь 175-летия своего знаменитого предка, его потомки, во второй половине 90-х годов прошлого столетия, установили скульптурное сооружение. Памятный знак, стилизованный под воинский шлем, виден издали и служит напоминанием путнику об отважном батыре. Недалеко от мазара возвышается в степи мечеть, в честь легендарного Жауке батыра. Мечеть была построена в конце XIX столетия одним из сыновей Жауке батыра. Более чем сто лет этому культовому сооружению из красного кирпича. Она, служила не только молельней для верующих, но и в качестве школы для аульной ребятни. При мечете было медресе, где детей обучали арабской грамоте и основам ислама.

Имя Жауке батыра упоминается в исследованиях известного историка Ермухана Бекмаханова «Национально-освободительное движение казахского народа под предводительством Кенесары Касымова».

Яркий образ батыра Жауке раскрыт в романе-трилогии писателя Ильяса Есенберлина «Кочевники», поэме «Қарға» акына Нурхана Ахметбекова.

В родном ауле «Сарыторгай» Амангельдинского района установлен памятник Жауке батыру и в районном центре Амангелды поставлен мемориально-композиционный памятник батырам Иман, Жауке, Кошкар.

Его именем названа одна из улиц районного центра Амангельды.

А. Аманжолова, научный сотрудник Денисовского историко-краеведческого музея.

Екидин

В рамках реализации программной статьи Главы государства «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания» реализуется проект «Духовные святыни Казахстана» или «Сакральная география Казахстана».

Средоточием памятников истории является древний аул Екидин Амангельдинского района. К доисламским временам относятся два памятника сферической формы из дикого камня – дыны, давшие название аулу. Предположительная датировка - ранний железный век.

Этот исторический памятник имеет общее название Екидын (два дына), он состоит из двух объектов находящихся на разных холмах, на относительно большом расстоянии друг от друга

Екидын – I расположен на левом берегу реки Кара – Тургай. Екидын – II расположен на возвышенном месте и является ориентиром, виден издали. Юртообразное сооружение построено из камня – плитняка.

Весьма любопытно, что у ученых существует версия согласно которой эти древние сооружения активно использовались в 9-11 веках нашей эры, а служили они смотровыми вышками для казахских сарбазов.

По мнению академика А.Х. Маргулана эти, достаточно редко встречающиеся на территории Казахстана сооружения, известные под названием «үйтас» или «дын», построены в форме древнейшего казахского жилища «шошалы» и, возможно, имели ритуальное значение.

Существуют местные легенды согласно которым, в XVII - XVIII веках в долине между холмами, на которых стоят дыны, произошло кровопролитное сражение. Именно здесь располагались ставки военачальников враждующих родов. Долина и холмы на которых расположены дыны, считаются у местного населения сакральным местом, полным загадок и тайн.

В 80-е годы XX века на собранные местным населением средства проведено восстановление частично разрушенных к тому времени дынов.

(А. Аманжолова, научный сотрудник Денисовского историко-краеведческого музея.)

Источник:

<https://infourok.ru/klassniy-chas-duhovnie-svyatini-kazahstana-2371190.html>

Приложение 4

Тақырыбы/ Тема: Путешествие по сакральным местам Костанайской области.

Сынып жетекшісі /классный руководитель: Малых Елена Аркадьевна.

Тобы /Группа: 2СП5

Мақсаты/ Цель: воспитание патриотизма и гражданственности

Міндеттері / Задачи классного часа:

1. знакомство с Государственной программой «Рухани жанғыру», с приоритетными направлениями программы;
2. знакомство с сакральными местами Казахстана;

3. знакомство с сакральными местами Костанайской области;
4. способствовать воспитанию патриотизма, любви к «малой» Родине
5. развитие кругозора о Казахстане, Костанайской области;
6. развитие коммуникабельных способностей обучающихся.

Әдістері /Методы: словесный, индивидуальный, частично-поисковый.

Формасы-сынып сағаты /Форма классного часа: игра – викторина.

Құрал-жабдықтар / Оборудование: ноутбук, проектор, презентация «Игра - викторина», магнитная доска, видеоролики «Наурзумский заповедник», «Костанай»

Ресімдеу / Оформление: на доске эпиграф: «Если мы хотим быть нацией со своим неповторимым местом на глобальной карте XXI века, нужно, чтобы мир узнал нас по культурным достижениям»; карта Республики Казахстан, карта Костанайской области, список сакральных мест Казахстана, список сакральных мест Костанайской области, карточки с заданиями, бумага для записей.

Дайындық кезеңі / Подготовительный этап: подготовка презентации, поделить на команды.

Ход классного часа.

1. Орг. момент. (Приветствие, определение темы, знакомство с ходом кл. часа).

Вступительное слово кл. руководителя:

- мы проводим наш классный час в преддверии Дня Независимости РК;

- Эпиграф нашего кл. часа: «Если мы хотим быть нацией со своим неповторимым местом на глобальной карте XXI века, нужно, чтобы мир узнал нас по культурным достижениям».

- озвучивание программы «Рухани жангыру».

1. Ознакомление с программой «Рухани жангыру» (выступление обучающегося).

2. Знакомство с приоритетными направлениями программы «Рухани жангыру»

3. Работа в группах. Чем примечателен наш Казахстан, чем мы можем гордиться? (команды обсуждают, записывают на листочках, затем озвучивают и вывешивают на магнитной доске)

4. Дать определение термину «сакральное место».

5. Список сакральных мест Казахстана (*обратить внимание обучающихся на список сакральных мест Казахстана, вывешенного на доске*)

6. Игра. Правила игры.

Участвуют 4 команды по 4 человека. Деление на команды происходит на основе выбора стикеров. У каждой команды имеются карточки «Путешествия по сакральным местам Костанайской области» и цветные жетоны. Команды по очереди выбирают сектор на табло. Зачитывается вопрос. Право ответа имеет любая та команда, которая первой находит карточку с описанием места. После правильного ответа ведущий забирает карточку. Команды могут дополнять сведения о личностях или о событиях, с которыми связано сакральное место. За

дополнение ведущий забирает цветные жетоны. В итоге выигрывает та команда, у которой осталось меньше всего карточек и жетонов. На табло 16 секторов: 13 с вопросами и 2 с «сюрпризами» (музыкальная пауза, видеоролик «Наурзумский заповедник», видеоролик песни «Костанай»).

Вопросы викторины.

1. Этот мавзолей находится он недалеко от села Жанакала, города Аркалык и посвящен одному из руководителей восстания казахов 1916 г. (Мавзолей Абдигаппар хана)

2. На этом инструменте сочинял свою музыку один из великих композиторов Казахстана 19 века. Родился он в окрестностях Тургая, в возрасте 13 лет он начал играть на кобызе и довел свое мастерство до искусства. Место захоронения этого композитора является местом поклонения. (Могила Тилепа Аспантайулы)

3. В истории каждого народа священными местами являются места битв, сражений. Одно из таких мест находится и в Костанайской области. Здесь увековечено место сражения восставших в 1916 г., где проявился талант полководца батыра Амангельды. (**Обелиск «Татырское сражение»**)

4. Эти изображения известны всему миру, это геоглифы находятся в Перу. Такие рисунки можно увидеть только с высоты птичьего полета. В 2007 году такие рисунки были обнаружены и на территории Костанайской области. (Геоглифы Торгая)

5. Этот памятник находится на месте захоронения одного из руководителей восстания казахов 1916 г. (Памятник на могиле Амангельды Иманова)

6. На территории села Тасты Амангельдинского района расположен мавзолей одного из соратников Амангельды Иманова, сооруженный в 2005 году. При строительстве мавзолея были использованы природные камни. Внутри мавзолея установлен бюст народного героя. В 2017 году рядом был сооружен новый мавзолей, где 15 сентября торжественно захоронены останки Кейки батыра, возвращенные из Кунсткамеры. (Мавзолей Кейки батыра)

7. Этот мавзолей построен на месте захоронения общественного деятеля, представителя казахской культуры и литературы, одного из лидеров движения Алаш. (Мавзолей Мыржакыпа Дулатова)

8. Это здание является ярким памятником культовой архитектуры города Костаная конца XIX века. Оно было построено в 1893 году за счет пожертвований населения. (Мусульманская мечеть)

9. Одной из важных достопримечательностей Алтынсаринского района является место рождения казахского просветителя, педагога. («Омаров колодец»)

10. В селе Боровское Мендыкаринского района представляет интерес замечательный памятник архитектуры начала XX века. (Церковь Косьмы и Дамианы)

11. До замужества ее звали Александра Ивановна, выйдя замуж получила новое имя. Она разделила все невзгоды и беды со своим мужем, пронесла через

всю жизнь любовь и верность ему. О нелегкой судьбе этой женщины рассказывает пьеса Кабылахата Сейдахметова «Ақ келін». В 2012 году предположительно на ее могиле была торжественно открыта памятная стела, сооруженная на средства родственников. (Мемориальная стела, посвященная Бадрисафе Мухамедсадыккызы)

12. В Узункольском районе в селе Пресногорьковка стоит самый старинный православный храм на территории Костанайской области. (Свято-Никольская церковь)

13. Этот мавзолей находится в 7 километрах от города Костаная, на правом берегу реки Тобол. Он был построен в честь выдающегося педагога-просветителя, учёного-этнографа, поэта и писателя, публициста и знаменитого деятеля в сфере школьного образования. (Мавзолей Ибрая Алтынсарина)

1. Подведение итогов викторины. Выявление победителей. Награждение.

2. Рефлексия. *Каждому участнику игры предлагается записать на листочке название того места которое у него вызвало больший интерес, где бы он хотел побывать. По итогам листочки вывесить на доску.*

3. Подведение итогов кл. часа. *Слово кл. руководителя: закончить кл. час хочу напутственными словами, используя высказывания великих людей.*

«Лень, как ржавчина, разъедает быстрее, чем труд изнашивает» (Ф. Рузвельт)

«Человек – это продукт своих собственных мыслей. О чём он думает, тем он и становится». (М. Ганди)

«Учись, чтобы стать Человеком, и приноси пользу другим» (Абай)

<https://multiurok.ru/files/putieshiestviie-po-sakral-nym-miestam-kostanaiskoi.html>

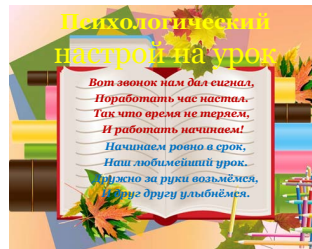
Приложение 5

КСП по математике в 1 «В» классе

В контексте тем:	«Путешествие».
Школа: КГУ «Средняя школа №3» ГУ «Отдел образования акимата Житикаринского района»	
Дата: «2» февраля 2018 г.	ФИО учителя: Мешелева Айнагуль Сайлаубаевна.
Класс: 1 «В» класс.	Количество присутствующих: 24 чел. отсутствующих:
Форма урока:	Урок-путешествие по сакральным местам Казахстана.
Тема урока:	Закрепление пройденного материала.
Цели урока:	Обобщить и систематизировать знания, полученные учащимися по теме: Порядок выполнения действий в выражениях со скобками и без скобок. Закрепление вычислительных навыков выполнения арифметических действий в выражениях со скобками и без скобок, применения правила порядка действий в выражениях со скобками; развития грамотной математической речи при чтении выражений в два действия.

Критерии успеха	Выявить уровень овладения учебным материалом, обобщить и закрепить полученные знания. Организовать урок в игровой форме, что позволит развить у детей интерес к изучению математики. Учащиеся должны: понимать назначение скобок в числовых выражениях; уметь в правильном порядке выполнять вычисления значений выражений со скобками; уметь правильно читать выражения со скобками.
Привитие ценностей	Ценности, основанные на национальной идее «Мәңгілік ел»: казахстанский патриотизм и гражданская ответственность; уважение; сотрудничество; труд и творчество; открытость; образование в течение всей жизни.
Межпредметные связи	Межпредметные связи содержат перечень ссылок на другие предметы, которые имеют отношение к уроку. Разнообразные виды заданий выполняются на уроке с целью осуществления интеграции с другими предметами, как «Естествознание», «Познание мира».
Навыки использования ИКТ	На данном уроке учащиеся используют ИКТ, (презентация) bilimland.kz, https://bilimland.kz/ru/content/lesson/11874-kartiny_rodnoj_prirody Картины родной природы (фрагмент) imektep.kz https://imektep.kz/kz/game#select_words-1088 , Сложение и вычитание десятков путей вы знаете? <i>twig-bilim.kz.https://twig-bilim.kz/ru/film/water-as-a-resource, вода в качестве ресурса. Бережное отношение к ресурсам Краткое содержание фильма. Население растёт, а запасы воды – нет.</i>
Предварительные знания	Выражение, порядок действий, числовое выражение, нахождение значения выражения, геометрические фигуры.

Ход урока

Этапы урока	Запланированная деятельность на уроке	Ресурсы
Начало урока	<p>Орг. момент: -Здравствуйте, ребята! Посмотрите, всё ли у вас готово к уроку! Сегодня к нам на урок пришли гости! Они хотят увидеть, какие вы умные и чему вы научились!</p> <p>Психологический настрой: Вот звонок нам дал сигнал, Поработать час настал. Так что время не теряем, И работать начинаем! Начинаем ровно в срок Наш любимейший урок. Математику друзья Не любить никак нельзя.</p> <p>Пусть сегодня нам всем на уроке сопутствует успех! -Давайте возьмемся за руки и пожелаем удачи, успеха, и выразим это все, улыбнувшись друг другу. А теперь произнесем девиз нашего урока. <i>Думать – коллективно! Решать – оперативно! Отвечать – доказательно! Учиться – старательно! И открытия нас ждут</i></p>	 <p>Психологический настрой на урок</p> <p>Вот звонок нам дал сигнал, Поработать час настал, Так что время не теряем, И работать начинаем! Начинаем ровно в срок, Наш любимейший урок. Важно за руки возьмемся, И друг другу улыбнемся.</p>

обязательно!

Ребята, посмотрите видео фрагмент bilimland.kz
- Что сегодня мы с вами совершим?
- Сегодня на уроке мы будем с вами путешественниками и совершим путешествие по самым красивым местам нашей Родины.

Стих-е: Казахстан

Казахстан, родной мой край!

Я люблю тебя, ты знай!

Горы, реки, города-

Это близко мне всегда.

Ах! Как радостно живётся

В Казахстане нам родном!

Лучше всех на белом свете,

Это наш родимый дом!

Чтобы увидеть эти красивые места нашей Родины, нам нужно пройти математические испытания.

Ребята, как вы думаете, мы справимся? (да) Тогда вперед!

Предлагаю вам самим попытаться сформулировать тему сегодняшнего урока. А для того, чтобы сформулировать тему урока, я приготовила для вас задание.

Задание просчитать математические выражения.

Каждое математическое выражение имеет букву.

Куда её поставить, я думаю, что вы догадаетесь.

Работа понятна.

Итак, начнем считать выражения по порядку слева направо. Тот, кто руку поднимет, выходит к доске и действия производит сам.

2 3 4 5 3 8 7 5 1
П О В Т О Р Я Т Ь

6-2- 3	8-4- 1	9-5	2+3	4+2+ 1	5+1 +2	3+3-4
ь	о	в	т	я	р	п

О Т

Молодцы!

Сегодня на уроке, что мы будем делать? (повторять пройденный материал).

Правильно, будем закреплять наши знания по теме:

Порядок выполнения действий в выражениях со скобками и без скобок, повторим расположение событий по времени.

Итак, отправляемся в путешествие, чтобы увидеть самые красивые места нашей Родины. Сейчас мы с вами заберемся на самую высокую гору Казахстана.

Но для этого нужно справиться заданием.

Проведем арифметическую разминку.

Ресурсы bilimland.kz
Картины родной природы (фрагмент)

<https://bilimland.kz/ru/content/lesson/11874>

-
kartiny_rodnoj_prirodu

У доски индивидуально будут работать два человека.

1 задание. Нужно поставить знаки действия.

5	?	2	?	3	=	10
5	?	2	?	3	=	6
5	?	2	?	3	=	4

2 задание. Нужно поставить знаки сравнения.
(больше, меньше, равно).

8	?	9	-	2		
9	?	6	+	4		
5	+	4	?	6	+	2

Самостоятельно по карточкам будут работать 5 человек.

14 - 5 =	3 +	= 6
12 + 4 =	15 -	= 2
18 - 15 =	20 +	= 20
1 + 17 =	9 -	= 0
12 - 11 =	1 +	= 5
12 + 7 =	15 -	= 1
13 - 7 =	11 +	= 16
9 + 1 =	6 -	= 9
18 - 12 =	8 +	= 14
11 + 7 =	19 -	= 1
9 - 7 =	7 +	= 7
5 + 15 =	7 -	= 5
6 - 6 =	13 +	= 14
13 + 5 =	20 -	= 0
8 - 1 =	18 +	= 20
11 + 5 =	8 -	= 9
16 - 2 =	11 +	= 15
6 + 6 =	1 -	= 7
9 - 4 =	14 +	= 15

А

остальные будут слушать внимательно следующее задание и выполнять устно.

(карточки с цифрами)

1. Задание сосчитать до 15, через один (1,3,5,7,9,11,12,14)
2. Задание начать со следующего числа Арыстан начал с единицы, через два числа до 19 (2,5,8,11,14, 17)
3. Задание сколько будет, если к десяти прибавить сумму чисел четыре и три. $10+(4+3)=17$
4. Задание сколько будет, если к 9 прибавить столько же. (18)
5. Задание покажите число, которое получится в результате, если к $9+6$ и вычесть 7 (8)
6. Задание чему равна сумма чисел 8 и 6
7. Задание чему равна разность чисел 14 и 9
8. Задание трудное - это будет цепочка. Возьмите число, которое стоит перед числом 6 (это5). Увеличьте его на 3, полученный результат уменьшите на 4 и прибавьте 2 (6)

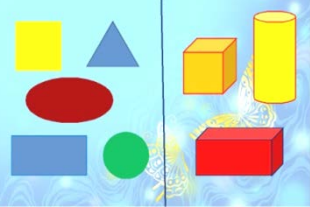

Молодцы!

Оцените себя, кто считает, что сегодня хорошо работал на математической разминке.

Кто сделал ошибки (т.е. стремится).

Самая высокая гора в Казахстане - Хан - Тенгри, её высота 6995м.

	<p>Теперь проверяем работу ребят, которые работали у доски. Приготовили сигнальные карточки для оценивания. Молодцы! Справились с заданиями, теперь можем отправиться в путешествие. Сейчас мы полетим на вертолете к самой красивой, высокой горе в Казахстане.</p> <p>Ребята нас в классе 24 чел. Ответьте на вопрос, сколько нужно вертолетов, если посадочных мест в каждом вертолете рассчитано на 8 человек. (3) Молодцы. Взлетаем. Ресурс bilimland.kz Картины родной природы (фрагмент) https://bilimland.kz/ru/content/lesson/11874-kartiny_rodnoj_prirody Ребята, какую красивую и самую высокую гору вы увидели? (Гора Хан-Тенгри, её высота 6995м.)</p>	
<p>Середина урока</p>	<p>Молодцы, продолжаем путешествие. Работа в группах Ребята, чтобы спуститься с горы необходимо поработать в группах. Перед вами, ребята, геометрические фигуры. Задание: распределите их на группы пространственные и плоские фигуры.</p> <p>молодцы, мы преодолели препятствие. Продолжаем дальше, но давайте отдохнем. Физминутка математическая.</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Сколько раз руками хлопнем? $10-5=5$ 2. Сколько раз ногами топнем? $7-4=3$ 3. Мы подпрыгнем ровно столько $6-5=1$ 4. Мы присядем столько раз? $5-3=2$ 5. Мы наклонимся сейчас. $8-4=4$ <p>Ай да счёт, игра и только!</p> <p>А сейчас мы посетим самый красивый водопад Казахстана.</p> 04346.mp3 А на чем поплывем, послушайте. <p>Да, ребята поплывём на корабле, но вначале поиграем игру. Ответив на вопросы, мы сможем отправиться в дальнейшее путешествие.</p>	 <p>Игра «Ромашка»</p>

Игра «Ромашка вопросов» - Дети отрывают лепестки ромашки и отвечают на вопросы, записанные на лепестках.
Учащиеся оценивают сигнальными карточками.

1. Прямая, ограниченная с 2х сторон; (отрезок)
2. С помощью чего мы записываем числа; (цифра)
3. Прямоугольник, у которого все стороны равны; (квадрат)
4. Что получается при действии сложения; (сумма)
5. Прямая, имеющая начало, но не имеющая конца; (луч)
6. Как называют одну из сторон прямоугольника; (длина)

Теперь поднимемся по трапу - это лестница к кораблю.

Решив правильно примеры, мы сможем подняться на корабль.

$10+(8+2) =$ и т.д. (8 примеров)

Молодцы, справились с заданиями.

И перед нами самый красивый водопад Казахстана.

Ребята, я хочу, чтобы вы знали, что это сакральные исторические места нашего Казахстана.

Молодцы. Продолжаем путешествие.

А отправляемся мы на (послушайте)

Звуки - Стук Колес Поезда.mp3

Правильно, мы отправляемся на поезде, чтобы совершить путешествие в следующее самое красивое место Казахстана.

Но чтобы отправиться, нам нужно узнать, в какое время сесть в этот поезд.

Послушайте, а до этого мы на чем плыли? (на корабле)

Корабль нас доставил к перрону в 10 часов утра.

Покажите на циферблате 10 часов.

Ресурс bilimland.kz

Картины родной природы (фрагмент)

<https://bilimland.kz/ru/content/lesson/11874>

-
kartiny_rodnoj_prirody

у
twig-

[bilim.kz.https://twig-bilim.kz/ru/film/water-as-a-resource](https://twig-bilim.kz/ru/film/water-as-a-resource), вода в качестве ресурса.

Бережное отношение к ресурсам Краткое содержание фильма
Население растёт, а запасы воды – нет.
(фрагмент)

imektep.kz

https://imektep.kz/kz/game#select_words-1088,

Время отправления поезда через 3 часа.
 Вопрос, во сколько мы с вами отправимся? (13:00 часов)
 Покажите на циферблате 13 часов. Молодцы.

Ещё одно задание, чтобы занять места нужно, решить примеры.

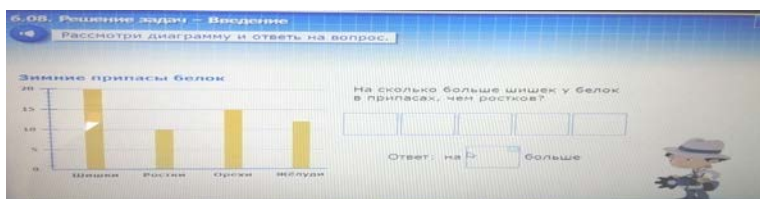
Итак, ребята, вы справились и с этими заданиями и перед вами следующее самое красивое место в Казахстане - это озеро Каинды.

Молодцы, ребята, вы все справились с заданиями, а теперь пора возвращаться.

Давайте вспомним, какие самые красивые сакральные места нашего Казахстана мы посетили сегодня с вами?

Какие задания мы выполняли, чтобы побывать в этих местах.

Последнее задание, чтобы возвратиться домой нужно решить задачу.

Познание мира
 Растения и животные степей

Молодцы, мы все справились со всеми заданиями.
 А теперь подведем итог сегодняшнего путешествия.

Сложение и вычитание десятков путей вы знаете?

https://www.youtube.com/watch?time_continue=286&v=k8eYuIhDXfo

Математика 1 класс
 6.08.1. Решение задач
 6.09.2.

Самостоятельная работа –
 Практические задачи
https://bilimland.kz/ru/content/structure/39-nachalnaya_matematika#lesson=1005

Конец урока

Рефлексия.

Рефлексия учебной деятельности

1. На уроке я работал.....
2. Своей работой на уроке я.....
3. Урок для меня показался.....
4. За урок я.....
5. Мое настроение.....
6. Материал урока мне был.....

Источники изучения края

На первом этапе краеведческой работы необходимо четко определить, из каких источников будут пополняться знания о своем крае.

Это поможет ориентироваться в информационном поле во время исследования той или иной краеведческой темы.

ЗНАНИЯ	ИСТОЧНИКИ
О природе края	устные памятники природы печатные статистические картографические природные явления
О населении края	устные археологические этнографические печатные картографические архивные
Об экономике края	Устные печатные статистическое картографические архивные
об истории и культуре	устные археологические этнографические печатные памятники истории и культуры статистические картографические архивные

Некоторые виды источников соотносительно с историческим краеведением необходимо рассмотреть подробно.

1) Устные источники

К ним относятся предания и сказания о местном крае, об образе жизни предков, о лицах, оставивших о себе память у потомков, пословицы с историческим содержанием, рассказы участников войн, работников местных предприятий, учреждений и организаций, простых тружеников, деятелей литературы и искусства.

Предания и рассказы - это ценный источник информации о прошлом и настоящем природы, населения, хозяйства и культуры края. В народной памяти живы имена тех, кто развивал хозяйство, управлял, строил, торговал. Жители из поколения в поколение передают рассказы о событиях, происходивших в данной местности.

Устным источником изучения края являются также имена, фамилии, прозвища людей. В именах людей отражается история нашей страны и отдельных ее регионов. Имена помогают выявить этнический состав местного края в прошлом и настоящем. Имена людей говорят о миграции населения, помогают датировать письменные памятники, некоторые имена и фамилии доносят до нас забытые значения слов и т.д.

Таким образом, наука о собственных именах - ономастика - является одним из обязательных устных источников.

Наибольший интерес для краеведа представляет раздел ономастики - топонимика. Это наука, которая занимается выяснением происхождения и развития географических названий - топонимов. В любой местности есть необъятное поле для топонимических исследований. Названия могут жить века

и даже тысячелетия, передавая от поколения к поколению память о том времени, когда они возникли.

Если собирать сведения непосредственно на местности, то результатом будут, разумеется, названия современные. Но этого недостаточно известно, что названия с течением времени изменяются или даже заменяются (порой неоднократно) на совершенно новые. Понятно, что для успеха краеведческого поиска необходимо установить первичную форму названия. Для этого нужно обратиться к историческим источникам, к всевозможным инвентарным, актовым, картографическим материалам - их можно найти в библиотеках или архивах. Работа в подобных учреждениях с текстовыми источниками и картами не менее важна и интересна, чем сбор материала у местных жителей. Топонимический материал, собранный разными лицами в разное время и в разных источниках, надо систематизировать таким образом, чтобы обеспечить его удобное и эффективное использование. Лучший способ для этого составление картотеки. Каждое название с дополнительной информацией заносится на отдельную карточку. Из карточек можно создавать самые разнообразные информационные блоки - в зависимости от характера исследования.

2) Правила полевого сбора топонимов

1. При полевом сборе запись лучше вести в небольшом блокноте, четко, разборчиво. Прежде всего надо занести в такой дневник сведения о себе: фамилия, имя, домашний адрес, место учебы или работы и - обязательно - указывать дату записи топонима - год, месяц, число.

2. Очень важно выбрать знающего собеседника, поскольку в любом селе далеко не все жители одинаково хорошо знают топонимию. Люди старших поколений обычно лучше знают старые названия.

3. Для полноты получаемых сведений, а также для того, чтобы быть уверенными в их правильности, в каждом селении следует опрашивать несколько человек, причем беседовать с ними следует отдельно. В начале беседы нужно объяснить, зачем собираются сведения, кто и как будет ими пользоваться, какую они представляют ценность. О человеке, сообщившем нам сведения, нужно сделать запись в дневнике: фамилия, имя, отчество, где родился и с какого времени живет в том селении, где ведется запись, возраст, домашний адрес. При этом обязательно надо объяснить человеку, для чего записываются сведения о нем: для научности сведений, для того, чтобы знать, где его найти в другой раз, если потребуется дополнить сведения.

4. О селении, в котором ведется сбор материала, нужно записать: современное официальное название; к какой сельской администрации, району относится; сколько в нем дворов (хозяйств); как называют жители селения себя сами, как называют их соседи, нет ли прозвища жителей. По такому же принципу ведется сбор материала о городе, исключая, разумеется, вопросы, составляющие сельскую специфику.

5. Записи, сделанные в разных селениях и занесенные в полевой журнал, должны быть четко отделены друг от друга.

6. Названия записываются в соответствии с правилами русской орфографии, обязательно с обозначением ударения. Для решения большей части краеведческих задач такой записи вполне достаточно. Вопросы для полевого сбора названий (см. приложение

3) Использование текстовых и картографических источников

Текстовые источники: справочники административно–территориального деления областей, районов и регионов, списки и каталоги различных объектов (рек, озер и т.п.) с их названиями, географические словари, периодическая печать. Обязательно нужно использовать и различные литературно - описательные источники: географические, исторические характеристики, дневники путешественников, актовый материал. При выборе названий и других данных из текстовых источников необходимо указывать фамилию и инициалы автора, название работы, место и год издания, страницу. Например: Мурзаев Э.М. Очерки топонимики. - Москва, 1974.-стр. 271.

Особое место среди источников топонимической информации принадлежит географическим картам. Прежде всего, карты – это источник собственно географических названий, причем названий тщательно выверенных, принятых в официальной форме. Совместное использование карт одной и той же территории, изданных в разное время, позволяет проследить процесс изменения названий, его динамику. Кроме современных карт целесообразно привлекать землеустроительные и лесные планы, а также (по возможности) старинные карты, межевые карты и планы различных масштабов.

Об источнике, из которого получены сведения, сообщаются следующие данные: название карты или атласа, для многолистных карт - номер листа, для атласа - страница, место и год издания, для рукописных карт - год составления, автор карты. Для карт, хранящихся в архиве, указываются также название архива, название и номер фонда, номера описи, дела, единицы хранения. Помните, что если не указан источник, приведенные сведения лишаются практической ценности, поскольку нет возможности убедиться в достоверности информации.

Наиболее приемлемыми, распространенными и эффективными методами сбора информации (особенно- исторической) является опрос двух видов: анкетирование (письменная форма общения с респондентом), и интервьюирование (устная форма). Необходимо заранее подготовить вопросники, которые станут той конкретной программой, с которой школьники будут обращаться к очевидцам и участникам исторических событий по ходу их собирательской работы.

К методике сбора мемуаров – документов, составленных на основе рассказов очевидцев, старожилов, современников относится интервью.

4) Интервьюирование

Интервью представляет собой беседу двух или нескольких заинтересованных людей, проводимую по определенному плану, причем запись ответов производится либо вручную, либо механически. Искусство использования этого метода состоит в том, чтобы уметь и знать:

- 1) о чем именно спрашивать,
- 2) как спрашивать,
- 3) кого спрашивать,
- 4) какие задавать вопросы,
- 5) где вести беседу,
- 6) как обрабатывать данные.

Обычно интервью строится поэтапно.

I. Введение и установление контакта.

Цель этого этапа - вызвать интерес к беседе, убедить людей, как важны для науки их знания. Обращаться к собеседнику нужно уважительно, по имени и отчеству, а не фамильярно. Обязательным условием является информация о себе и организации, которую представляешь (школа). Ведущий обязан объяснить, где и как будет использоваться полученная информация. Успех всего интервью определяется именно вступительной беседой.

II. Программные вопросы.

Первые вопросы не должны быть сложными, это как бы разминка. Переход к основным вопросам должен быть понятен, опрашиваемому. Можно выделить их фразой: «Теперь позвольте перейти к наиболее важным вопросам». Завершение беседы должно состояться из несложных вопросов. Можно уточнить какие - либо вопросы, вернуться к недосказанному. Оптимальная продолжительность всего интервью 40 - 50 минут. Дальнейшее расспрашивание не даст ожидаемого эффекта, лучше перенести беседу на другой день.

III. Оформление паспорттики.

Сбор сведений об интервьюированном (о том человеке, у кого берут интервью) является обязательным условием научной записи. Об этом уже говорилось выше. В меморатах обычно паспорттика содержит следующие вопросы:

1. Ф.И.О.
2. Год рождения
3. Место рождения
4. Профессия
5. Где и в каком качестве работал или работает (если на пенсии, то с какого времени)
6. Адрес.

Вопросы во время устного опроса надо задавать так, чтобы не задеть самолюбие респондента, его достоинства, постараться избежать отрицательных эмоций у опрашиваемого (опасение за последствия опроса, печальные воспоминания и т.п.) Поэтому интервьюер должен уметь не только вызвать респондента на искренность, но и не нарушать его душевный комфорт и покой.

Интервьюер должен сознавать, что создает документы, являющиеся историческим источником для будущих историков.

Поэтому необходимо тщательно документировать результаты опроса. Для этого существуют определенные правила.

1. Интервью должно записываться только после того, как респондент извещен о своих правах на материалы беседы.

2. Интервьюер должен вести информативный диалог с респондентом, задавая вопросы, стимулирующие более широкое освещение темы.

3. Интервьюер обязан защищать опрашиваемого от возможных психологических травм. Даже если ответы вызывают сомнения, интервьюер не должен проявлять недовольства.

4. Интервьюер несет ответственность за правильное цитирование материалов.

5. Исследователи, вовлекающие в такого рода работу учащихся, обязаны познакомить их с правилами опроса и с ответственностью в целом за данный опрос.

6. Материалы опросов, правильно оформленные, заверяются печатью школы и сдаются в архив (школьный, музейный). Печать удостоверяет работу, является гарантом того, что опрос действительно имел место.

5) Требования к записи

Чтобы записи опроса, интервью, анкетирования могли быть опубликованы и взяты в научный оборот, необходимо соблюдать ряд обязательных условий.

1. Воспоминание записывается непосредственно вслед за рассказом дословно без пропусков отдельных слов и фраз и излагается от первого, а не третьего лица.

2. Запоминание и перенесение рассказа позже на бумагу категорически запрещается. Такой способ неизбежно повлечет за собой неполноту записи воспоминаний, искажение фактов, оценок и суждений рассказчика. Такая запись неотвратимо преломится через сознание и мировоззрение интервьюера и будет нести неполноценную и искаженную информацию.

3. Недопустимо собственное редактирование текста, если даже кажется речь безграмотной. Запись должна отражать тот словарный запас, которым обладает рассказчик. Если встречаются непонятные слова, их выясняют в ходе беседы и фиксируют их объяснения в интересах рассказчика. Олитературивание текста недопустимо.

4. Черновая запись осуществляется на одной стороне листа, слева оставляются поля. Обратная сторона и поля используются для дополнений рассказчика, если он возвращается к этому событию, для уточнения непонятного, для своих замечаний.

5. Чистовой вариант рассказа оформляется вручную или на компьютере с соблюдением полей 2.5 - 3 см слева для сшивания листов.

б) Анкетирование

В отличие от интервьюирования, в анкетировании могут участвовать менее подготовленные учащиеся, т.к. качество работы больше зависит от правильного оформления анкеты и формулировки вопросов. Педагог, прежде чем посылать учащихся с анкетами по адресам, должен быть уверен в совершенстве анкеты. Респондент заполняет анкету самостоятельно, в пределах

имеющихся у него знаний. Допустима совместная форма работы, когда анкетер записывает ответы на вопросы под диктовку.

Приложение 7

Изучение улицы

1. Первоначальное название улицы, с чем это связано.
2. Причины и даты переименований улицы.
3. Топонимика улицы.
4. Самые старые здания (дома) улицы.
5. Описать наиболее интересные здания (дома) улицы по плану.
6. Список достопримечательностей улицы.
7. Составить паспорт экскурсионных объектов (если есть), исторических памятников.
8. Записать рассказы старожилов об изменении внешнего вида улицы, событиях, происходивших на ней.
9. Выявить интересных людей, проживающих на улице, составить альбом, рассказывающий об этих людях.
10. Соберите фотографии прошлых лет с изображением участков улицы, отдельных зданий, которые помогут сделать сравнение с прошлым.
11. Выясните перспективы дальнейшего благоустройства и застройки улицы.

Приложение 8

Паспорт исторического памятника

1. Место нахождения памятника (населенный пункт, улица).
2. Наименование памятника.
3. Типологическая принадлежность (памятник археологии, истории, архитектуры, монументального искусства).
4. Датировка памятника.
5. Характер современного использования (по первоначальному назначению, культурно-просветительное, туристско - экскурсионное, лечебно-оздоровительное, жилые помещения, хозяйственное, не используется).
6. Предложения по использованию.
7. Характеристика состояния (хорошее, среднее, плохое, аварийное).
8. Категория охраны (федеральная, краевая, местная, не охраняется).
9. Наличие утвержденной охранной зоны.
10. Наличие документации (паспорт, фотографии, обмеры, материалы реставрации).
11. Фото или схематический план.
12. Краткое описание.
13. Ответственный за оформление паспорта.
14. Дата оформления паспорта.

Подготовка этнографической экспедиции

Научная подготовка экспедиции состоит главным образом в том, что будущие ее участники определяют, что уже известно по намеченной теме (или темам) и исходя из этого определяют объем и задачи предстоящих полевых исследований. Для этого в первую очередь изучается по возможности вся относящаяся к делу этнографическая литература, откуда тщательно извлекаются все конкретные данные (описания, рисунки, фотографии и прочие материалы) о культуре исследуемой группы населения. Кроме того, если есть возможность, надо обязательно посмотреть музейные экспонаты, характеризующие объект изучения. Изучая их, этнограф как бы заглядывает вперед, предварительно знакомится с тем, что может встретиться ему в экспедиции.

Программу работы составляет руководитель этнографической работы. При ее составлении необходимо учитывать:

- объединенную тему исследования;
- уровень знаний и умений учащихся;
- возраст и физические возможности участников экспедиции;
- материальное обеспечение экспедиции.

В программе указываются:

- 1) Общие направления научного поиска.
- 2) Перечень тем, по которым будут собираться полевые материалы, необходимые для решения главной задачи.
- 3) Район работы экспедиции, и ее маршрут.
- 4) Расчет времени на отдельных отрезках маршрута и общее время.
- 5) Состав участников и закрепленная за каждым из них отдельная тема или часть темы (раздел).
- 6) Краткие методические разработки, где перечисляются основные особенности изучаемой культуры, на которые следует обратить внимание и основные приемы исследований (опрос, анкеты и т.д.)

В дополнение к программе и одновременно с ней подготавливаются и утверждаются различные подсобные документы экспедиции; анкеты, бланки и т.п.

Необходимо оговориться, что под словами «этнографическая экспедиция» не обязательно понимать какой-то дальний выезд учащихся. Такая экспедиция может работать и стационарно, в родном селе.

Экспедиция школьников в таком случае - скорее некий замкнутый цикл работы - от определения цели до анализа проделанной работы и дальнейших планов.

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИСТОЧНИКИ

Археология - наука, изучающая историческое прошлое человечества по вещественным памятникам.

Вещественные памятники – это орудия труда, домашняя утварь, оружие, украшения и другое, все то, что сделано руками человека. Остатки древних поселений или погребений также, как и другие древние сооружения или вещи, являются памятниками той эпохи, когда они были созданы. Обычно их называют археологическими памятниками, которые условно можно разделить на несколько групп или категорий. Самые крупные из них две - поселения и погребения. Кроме того, выделяются мастерские, горные выработки, святилища, каналы, оборонные валы и другие сооружения, наскальные рисунки, отдельные находки. Раскопки поселений дают большинство сведений о жизни древних людей.

Погребения делятся на два основных вида: погребения с надмогильными сооружениями (курганы, мегалиты) и погребения грунтовые, т.е. без каких-либо надмогильных сооружений.

Погребения говорят о возрасте умерших, а, следовательно, и о средней длительности жизни человека, о его образе жизни, о том, чем он питался. И конечно обряд захоронения свидетельствует о религиозных воззрениях, верованиях, мировоззрении соплеменников похороненного.

Итак, основные типы археологических памятников - поселения и погребения. Но мало сообщить учащимся типы археологических памятников, необходимо еще привлечь школьников к изучению археологических памятников своего района.

Для этого необходимо знать:

а) какие памятники встречаются в районе: их тип, названия, местоположение, степень изученности;

б) какие памятники полностью исследованы, а какие только нанесены на археологическую карту района;

в) где школьники могут узнать о результатах раскопок - в музее, в отделах образования (районном или городском) или где-то еще; в какой литературе они могут прочитать об этом.

Причем для школьников очень важно на первом этапе историко-краеведческой работы иметь возможность непосредственно ознакомиться с результатами раскопок того или иного археологического памятника. Желание поглубже заняться археологией часто возникает в том случае, если есть возможность своими глазами увидеть, и если это возможно -подержать в руках археологический материал. Это можно объяснить психологическими особенностями школьного возраста. Детям необходим динамизм эмоций, их разнообразие, ибо избыток однотипных, положительных эмоций рано или поздно вызывает скуку. А возможность непосредственно познакомиться с

археологическим материалом, полевые условия работы на раскопках, общение с единомышленниками, радость открытий - это и есть возможность динамизма эмоций.

Местная периодическая печать является источником, из которого почерпнуть знания о прошлом района может практически любой желающий. Но существует и специальная научная литература с подробной информацией об археологическом наследии района.

Любому краеведу необходимо твердо помнить, что самостоятельно, без особого разрешения (так называемого «открытого листа»), без специалистов - археологов ни в коем случае нельзя вести раскопки!

Археологическое краеведение – очень интересная, но и очень ответственная работа, руководить которой может только человек, имеющий соответствующую подготовку.

Приложение 11

ВОПРОСЫ ДЛЯ ПОЛЕВОГО СБОРА НАЗВАНИЙ

ГОРОД

1. Современное название города. Когда он возник и как назывался при своем возникновении? Как и почему изменялось название? Были ли официальные переименования, когда, в связи с чем? Когда восстановлено исконное название?

2. Название частей города: районов, микрорайонов, селений, вошедших в состав города.

3. Название исторического центра города.

4. Названия церквей и монастырей в черте города и в его ближайших окрестностях: названия культурных сооружений.

5. Названия (современные и старые) улиц, переулков, площадей, набережных, тупиков. Если улица переименовывалась несколько раз – указать все старые названия. Постараться выяснить мотивы отмены старых или присвоения новых (например, по находящимся на них объектам, в честь городских знаменитостей, знатных жителей этой улицы; по идеологическим мотивам или если улица как бы указывает направление на другой город, другое селение).

6. Названия садов и парков (новые и старые); названия мест отдыха и гуляний.

7. Названия мостов (новые и старые).

8. Названия рынков (новые и старые).

9. Названия застав, въездных ворот, укреплений на окраинах города.

10. Если в городе есть железнодорожные станции, пристани, аэропорты, то, как они называются сейчас, как назывались раньше.

11. Собственные имена различных учреждений: магазинов, ресторанов, кафе, клубов и т.д.

12. Названия естественных природных объектов, имеющих в черте города: рек, озер, оврагов, лесов, роц и т.п.

Приложение 12

СЕЛЬСКИЕ НАСЕЛЕННЫЕ ПУНКТЫ И ИХ ОКРЕСТНОСТИ

1. Название населенного пункта (официальное и местное). Если название изменялось, то, когда и почему. Тип населенного пункта: село, деревня, поселок и т.п.

2. Что известно о происхождении современного и старого названий селения: делалось ли это указаниями органов власти (какими именно), существуют ли исторические предания, легенды.

3. Название церкви (если она есть или была в селении), соседнего монастыря, пустыни, часовни.

4. Названия частей селения: краев, слободок, концов, и названия более мелких делений: улиц, заулов, проулков, прогонов и т.п.

5. Названия дорог, идущих от селения, проходящих через него или близ него (железных, шоссейных, проселочных, тропинок, зимников), их перекрестков, разветвлений, поворотов.

6. Названия отдельных строений в окрестностях: кузниц, мельниц, казарм, бараков, сторожевых вышек или будок, домов для приезжих, железнодорожных или автобусных станций, амбаров, мастерских, лесопилок и т.п.

7. Названия городищ, старых крепостей, насыпей, валов, земляных укреплений, копанных канав, каналов, знаков старинных рубежей, подземелий, пещер, карьеров.

8. Названия мостов, мостиков, бродов, мест переправы через реку (озеро): паромных, лодочных; названия пристаней.

9. Названия древних и современных мест погребений: кладбищ, курганов, отдельных или братских могил, мемориалов.

10. Названия садов, парков, отдельных приметных или памятных деревьев.

11. Названия мест, которые население связывает с историческими событиями.

12. Названия мест сходок, народных гуляний, игр, сборищ, а также мест, связанных в прошлом с выполнением каких-либо обрядов или с религиозным культом.

13. Название полей, пашен, сенокосов, выгонов.

14. Название большой реки; названия бродов, омутов, глубоких мест, шлюзов, запруд, мест рыбной ловли, речных извилин, плесов, стариц, заводей, обрывов, кос, мелей, островов, перекатов, порогов, водопадов.

15. Названия речек, ручьев (с указанием, откуда вытекают и куда впадают); названия приметных мест на этих речках.

16. Названия больших и малых озер, прудов (с указанием названий отдельных участков их берегов), глубоких мест, заливов, островов и полуостровов, мест рыбного промысла.

17. Названия мест купания.

18. Названия болот, в том числе болотных озер, окон, трясин, торфоразработок.

19. Названия родников, ключей, колодцев.

20. Названия лесов, роц, а также делянок, зарослей, кустарников, отдельных участков леса, куда ходят за грибами, ягодами, хворостом, мхом и т.п., названия гарей, лесных урочищ; названия отдельных примечательных деревьев.

21. Названия холмов, горок, возвышенностей, бугров.

22. Названия оврагов, балок, долин, лощин, низин.

Содержание

	Введение.....	130
1	Особенности организации воспитательной работы в организациях образования по проекту «Духовные святыни Казахстана - Сакральная география Казахстана».....	131
2	Методические рекомендации по реализации воспитательной работы в рамках проекта.....	162
	Заключение.....	199
	Список использованной литературы.....	201
	Приложение.....	203

**«Қазақстанның киелі орындары – Қазақстанның киелі жерлерінің географиясы»
жобасы бойынша тәрбие жұмысының үлгілері»**

Әдістемелік ұсынымдар

**«Модели воспитательной работы по проекту
«Духовные святыни Казахстана - Сакральная география Казахстана»**

Методические рекомендации

Басуға 18.06.2019 ж. қол қойылды. Пішімі 60×84 1/16.
Қағазы офсеттік. Офсеттік басылыс.
Қаріп түрі «Times New Roman». Шартты баспа табағы 16 б.т.

Подписано в печать 18.06.2019 г. Формат 60×84 1/16.
Бумага офсетная. Печать офсетная.
Шрифт Times New Roman. Усл. п.л. 16.

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі
«Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы» РМҚК
010000, Астана қ., Орынбор көшесі 8, «Алтын Орда» БО, 15-қабат

Министерство образования и науки Республики Казахстан
Национальная академия образования им. И. Алтынсарина
010000, г. Астана, ул. Орынбор, 8, БЦ «Алтын Орда», 15 этаж